

કપયોગી વિદ્યાકળા ગ્રંથમાળા. મળકો ૫ મા.

જંગલની જડીબુટ્ટી.

દ્વીતિય ભાગ.

લેખક

વેલશાસ્ત્રી શામળદાસ સેવકરામ.

૮૪૭૫

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૭૫ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ જંગલના ઝાડો-૨

વિષય ડૃઃ દદ

ઉપયોગી વિદ્યાકળા અંશમાળા. મહુકો ૫ એ.

જંગલની જડીબુટ્ટી.

ભાગ બીજો.

લેખક તથા પ્રકાશક—

વૈદ્ય શાસ્ત્રી શામળદાસ સેવકરામ.

(પથુ ચિકિત્સા, આકાશવાણી, પ્લેગ ચિકિત્સા, પ્રાચીન
મહાત્માઓની અત્રૌકિક વિદ્યાઓ અમૂલ્ય રત્નહાર,
ચિકિત્સા તરફ સુધાસિંધુ વિગેરેના કર્તા.)

વડાગામ-વાપા-તરોલ-એ. પી. રેલવે.

(સર્વ પ્રકારના હક લેખકે પોતાના સ્વાધિન રાખ્યા છે,

શોધિત વર્ધિત દ્વિતિયાવૃત્તિ.] પ્રત ૧૦૦૦. [ઈ. સ. ૧૯૨૧

કિંમત. } કાચા પુઠાના રૂ. ૦-૧૦-૦ } પાકા પુઠાના રૂ. ૦-૧૪-૦ } પાંચેજ બુક.

અમદાવાદ—સાહાપુર નવી પોળમાં આવેલાં શ્રી પ્રજાદિતાર્થ
મુદ્રાલયમાં પટેલ ડાહ્યાભાઈ દત્તપતરામે છાપ્યું.

ભૂમિકા.

આપ વૈદ્યકનું મહત્ત્વ કંઈક અંશે લોકોને સમજાય, દિન-પ્રતિદિન તેના પ્રત્યે જન સમાજનો પ્રેમ વધતો જાય અને તેથી જેમ અને તેમ રાગ નિવારણ માટે દેશી ઔષધોનો વિશેષ પ્રચાર થાય તો લાખો રૂ. એ બહાને વિદેશ જતા અટકી જાય એવા હેતુથી આ પુસ્તકનો પ્રથમ ભાગ ગયા વર્ષમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો; જે ઇશ્વર કૃપાથી અત્યંત લોકપ્રિય થઈ પડવાથી ખણી આનંદ સાથે આ દ્વિતીય ભાગ પણ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ ભાગને પ્રમાણભૂત બનાવવાને માટે જેવી રીતે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો તેવીજ રીતે આ વખતે પણ અનેક દેશી-વિદેશી મહાશયોએ દેશી વૈદ્યક સંબંધિ ગુજરાતી, ઇંગ્રેજી, ફારસી, મરાઠી, હિંદી, બંગાળી, જર્મન, ફ્રેન્ચ કિંવા સંસ્કૃત ભાષામાં પુસ્તકો, પેપરો, કિંવા સ્વતંત્ર લેખો સ્વરૂપે જણાવેલા અભિપ્રાયો સાધુ, સંત, મહાત્માઓની કૃપા કટાક્ષથી સમજવામાં આવેલા ગુપ્ત બોદો તેમજ જાતિ અનુભવનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે; જેથી આ ભાગ પણ પ્રથમ ભાગની માફક જન સમુહની પ્રીતિનું પાત્ર થઈ પડશેજ એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

દેશી વૈદ્યક પ્રત્યે જન સમાજની અભિરૂચી જો કે દિન પ્રતિદિન વધતી જાય છે, તોપણ હજી કેટલાંએક મનુષ્યો એવી દલીલ રજૂ કરે છે કે; અમને પણ દેશી ઔષધો વાપરવાની તો ઇચ્છા છે પરંતુ તેઓ વિદેશી ઔષધો જેવાં ગુણકારક નથી. ખેશક ! આ દલીલ કદાચ બોલી છે, કારણ કે એઓની ગુણ વિષે તેઓની પાસે અજ્ઞા છે,

જ્યોના મુલ્ય વિષે તેઓને દહ વિશ્વાસ છે, એવાં વિદેશી આવતાં ઔષધોનો ધણો ખર્ચ ભાગ એ ખીળું કંઈજ નહિ પરંતુ આપણાં દેશી ઔષધોનુંજ ફાંતર છે. આ વાતની ખાતરી માટે ખીજ બધા પૂરાવા બાળુએ મુકીને વિદેશી ઔષધોની બનાવટ માટે ખાસ આધારભૂત ગણ્યતા, ખાસ પ્રમાણભૂત મનાતા “ સિટિશ ફાર્માકોપીઆ ” નામના પુસ્તકને તપાસીએ તો તત્કાળ માલુમ પડશે કે તેમાં દખલ કરવામાં આવેલ ઔષધો પૈકી સેંકડો આગીશ ટકા એટલે લગભગ અડધા ભાગ જેટલાં ઔષધો તો હિન્દુસ્થાનની પેંદાસનાંજ છે. જે દેશી ઔષધો કાપકારક નથી તો પછી “ ફાર્મા-કોપીઆ ” માં દાખલ કેવી રીતે થયાં? કારણ “ ફાર્મા કોપીઆ ” એ કંઈ અનુ-મનિક કિંવા કલિત અંચ નથી, પરંતુ વિધવિધ ઔષધોને સેંકડો ફરદીઓ ઉપર વાપરી જોતાં જે ઔષધમાં અમુક ટુણો રામબાણુ રીતે રહ્યા છે, એવી સેંકડો ડોક્ટરોની તેમજ એટ બોટની મેડિકલ કોન્સિલની ભારે સંપૂર્ણ રીતે ખાતરી થાય છે ત્યારેજ તે ઔષધને ફાર્માકોપીઆમાં દાખલ કરવામાં આવે છે.

દેશી ઔષધો મુલ્યકરી છે કે નહિ તેની શંકા આ ઉપરથી દુર થઈ હશે! તેની સાથે એ પણ સમજાવુંજ હશે કે મનહર માટલીઓમાં, મનહર નામવાળાં લેસબોથી વિભૂષિત થઈ મનહર રીતે પેક થઈ ભારી આ દેશની લાખો શા. ની દોલતને વિદેશમાં વિદાય કરી દેનારાં મનહર ઔષધોનો ધણો ખર્ચ ભાગ એ અન્ય કંઈ પરંતુ નહિ પરંતુ આપણા પગ નીચે અરોનિશ કચ્છાઈ જતી, મરત કિંવા પાણીના મુલ્યે મળતી વનસ્પતિઓનાંજ ચોંધી, સુનારી પાણી, અર્ક કે એકરડાકના સ્વરૂપમાં બદલી નામવામાં આવેલાં સ્વરૂપોજ છે.

વિદેશી ચિકિત્સા પદ્ધતિઓમાં જે જે ઔષધો પ્રચારમાં છે તેવાજ શુભવાણાં ઔષધો તો આ દેશમાં અપ્રાપ્ય છે એમાં તો કંઈ સંક નથી. પરંતુ એ ઉપરાંત બીજાં પણ અનેક એવાં ઔષધો આ દેશમાં હયાત છે કે જેની બરાબરી વિદેશી ઔષધો તો શું પરંતુ તેઓનાં અમેાલ રસો કિંવા અદ્ભુત શક્તિઓ શોધી પણ કરી શકે તેમ નથી. આ દેશમાં એવી પણ વનસ્પતિઓ હયાત છે કે માત્ર તેઓનાં રસના અજ્ઞાતથીજ સુદૃઢ દર્શક થઈ વડે પણ ન જોઈ શકાય તેવી સુદૃઢમાં સુદૃઢ અદૃશ્ય ચીજોને પણ જોઈ શકાય છે. એવી પણ વનસ્પતિઓ હયાત છે કે માત્ર એકજ વખત તેઓનો રસ પીવાથી હમેશના માટે જૂન અને તરસની શાન્તિ થઈ જાય છે એવી પણ વનસ્પતિઓ હયાત છે કે જેઓના સેવનથી શરણુ તુલ્ય વૃદ્ધાવધાએ પહોંચેતો મનુષ્ય પણ નવ યૌવન થઈ જાય છે. એવી પણ વનસ્પતિઓ છે કે જેઓના રસના સ્પર્શ માત્રથી ગ્રાંથા કે કસાઈ જેવી દહકડી ધાતુગો સોના કે રૂપાના સ્વરૂપમાં બદલાઈ જાય છે. એવી પણ વનસ્પતિઓ છે કે જેના સેવનથી અતિન્દ્રિય શાન અથવા જૂન, લવિષ્ય અને વર્તમાન કાળની બાજતો જેવા સાંમળવાની તેમજ સમજવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

જો કે આવી વૃક્ષોષધિઓ પૈકી ઘણી ખરી સંબંધિતું જ્ઞાન આજે આપણે ગુમાવ્યું છે, તોપણ હજી વિદેશી વૈદ્યક કૃતિમાં મહત્ત્વ પણ રીતે આપણી ચિકિત્સા પદ્ધતિ બીરતો દરજ્જે બોગવે છે એમ માનવાને કંઈ પણ કારણ નથી. વિદેશી વૈદ્યકમાં પારંપર મુન્યતા અર્થેન મહાન ડૉક્ટર પોતે જુનડેતે મહાન શોધ કરીને મહત્ત્વ મેળવી જતા માટે જે નવિન ચિકિત્સા હાથમાં લેવી કહી આપ્યા

યુરોપને આશ્ચર્ય થકિત કરી નાંખ્યું છે તે ચિકિત્સા તો આપણા
 દેશમાં છેક પ્રાચીન કાળમાં લખાએલા ચરક સંહિતા નામે ગ્રંથમાં
 સંપૂર્ણ રીતે વર્ણવવામાં આવી છે. “ લેન્સેટ ” નામનું વિશ્વ વિ-
 ખ્યાત વૈદ્યક પેપર સને ૧૯૧૫ ના નવેમ્બર માસના અંકમાં જ-
 ણાવે છે કે આ ચાલુ લડાઈમાં જાપાને ઉપર ખીન્ન કોઇ પણ
 ઔષધો કરતાં મનુષ્યનું મુત્ર વિશેષ ગુણકારી થઇ પડ્યું છે. આ
 વાતને વિદેશીઓ બસે એક નવિન શોધ તરીકે માને, પરંતુ આપણા
 દેશમાં તો એક અગાન બાળક પણ આ વાતથી અજાણ્યું નથી
 અને તેથી કોઇ પણ કારણથી તેના શરીરને કોઇ પણ ભાગ ને
 કપાય છે તો તે ભાગ ન પાકતાં રૂઝાઇ જાય એટલા માટે ખીન્ને
 કોઇ પણ ઉપાય ન કરતાં તે કપાયેલા ભાગ ઉપર તરતજ પેશાબ
 કરી નાંખે છે. સર્પ દંશમાં સુવર્ણ બરણ આગળ ગુણુ કરે છે એવું
 એક ડોક્ટરે હાલમાં સિદ્ધ કર્યું છે પરંતુ એ વાત પણ ચરકે સ્પષ્ટ
 રીતે કહેલી છે. હમણાંના ડોક્ટરોએ મહા ભારત પરોશ્રમના અંતે
 એક એવી નવિન શોધ કરી છે કે જોશોદરના રોગીને મીઠું ખાવાને
 આપવું નહિ. આ વાત પણ ચરકે દર્શાવેલી છે. એટલુંજ નહિ કિન્તુ
 વિશેષમાં એમ પણ કહેલું છે કે મીઠાના બદલે ગો મુત્ર આપવું
 જેથી જોશોદરનું પાણી મુત્ર માને જલદી વિસર્જન થાય છે. આ
 વાત વિદેશી ચિકિત્સકોના ખ્યાનમાં હજી ઊતરી નથી જેથી તેઓની
 ચિકિત્સા પદ્ધતિમાં ગો મુત્ર જેવું ઊત્તમ મુત્રજ ઔષધ દાખલ કર-
 વામાં આનું નથી. આંતરકાંને કઇ પણ ઇજા ન કરતાં તેમાં રહેલા
 મળને કાઢી નાખવાને નિર્ભય જુથામ માટે જોરડીનું અપવાને
 ચરકે જણાવેલું છે તેવીજ રીતે વિદેશીઓએ પણ અનુકરણ કરેલું
 છે અને તેથી મળે પડેલાં અને મળ્યાં કે અમળ્યાંના ભેદ

ખીલીના ઉપયોગ કરવાની ડોક્ટરો મજબુત રીતે બલામણુ કરે છે પરંતુ એ સિદ્ધાન્ત પણ પછા સમયથી દેશી વૈદ્યકમાં ચાલ્યો આવે છે. સમના દરદ ઉપર ડોક્ટરો ને ઓપવો આવે છે તેજ ઓપવો ૧૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે ચરકાચાર્યે જણાવેલાં છે. ભયંકર તારની બિમારી માટે ડોક્ટરોમાં ને નવિન ચિકિત્સા આજકાલ અજવાળામાં આવી છે તે પણ ચરકમાં પરીપૂર્ણ છે.

આ રીતે ને ને વાતો નવિન શૈધાના નામે આજકાલ અજવાળામાં આવતી જાય છે, તે તો બધી દેશી વૈદ્યકમાં હજારો વર્ષો પૂર્વે લખાએલી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ઉપરાંત ખીજ પણ એવી અનેક બાબતો અપચા વૈદ્યકમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે જેના વિષે લેશ માત્ર પણ વિદેશીઓને માહિતિ નથી.

હૃદયની ગતિ જળની રાખવાને માટે ડીજીટેલીસ નામનું ઓપધ વિદેશી વૈદ્યકમાં વપરાય છે પરંતુ તેવું કામ કરવાને દેશી વૈદ્યકમાં કહુનો ઊકળો નિર્ભય રીતે વપરાય છે. પોટાસ ષોમાઇડનું કામ હરમલ નામની ઓપધ કરે છે, આઇડીઝીઝ એટલે શુરદાના દરદ માટે સ્પિરિટ ઇથર નાઇટ્રોસીના બદલે અનંત મુજ થણું સરસ કામ કરે છે. આઇપીકાક્ની જગ્યા મફત મળતો આકડો સારી પેટ લેઇ શકે છે. કવાસીયાનું કામ લીંબડો બગાવે છે અને કેલંબાના મુજો મળે, મોયાકમના મુજો ચપો, જાલપનો મુજ કાળા દાણા, મેલિકનો મુજ માયાં, કાર્બસેફીનિકનો મુજ કુવાડીયો, થઇમલનો મુજ અજમો, બેલાડોનાનો મુજ ધંતુરો, વેલેરીયનનો મુજ જટામત્સી, સેન્ટો નાઇનનો મુજ હીરમાળી અજમો અને હેઝેલીનના જેવો રક્ત રાગક મુજ નામલી દુધેલી સમાવે છે.

આ રીતે વિદેશી ઔષધોની હરોફાઈમાં ઉતરી શકે તેવી તો આ દેશમાં અસંખ્ય ઔષધો છે પરંતુ એ ઉપરાંત એવી પણ ઔષધો છે કે જેઓની બરાબરી કરી શકે તેવાં ઔષધો વિદેશી વૈદ્યકમાં નથી. પેડેફોલીન અને ટેરેક્ટીના ડૉઝ પીસા છતાં પણ ન મળનારો કમળા માત્ર કુકરેક્ટો રસ સુધાકાથી મળી જાય છે. ધામાંથી વેતું ભેડી માત્ર અપેડાનો રસ ચોષકાથી ખંડ થાય છે. દોરનાં આંત્રમાં પડેલા કીડાઓ શીનામલના બદલે મશન મળતા કલિકાનીના મુળનો રસ નાંખવાથી દુર થાય છે. સરીરમાં ખુંચી બેઠેલા શલ્ય વગર રહે માત્ર ત્રિશલ્યાનો રસ ચોષકાથી બહાર નીકળી જાય છે. હરી, તરવા કે ચાકુથી જખમી થયેલા મનુષ્યના ધામાં નામખલા એટલે ગગેડીનો રસ ભરવાથી તત્કાળ વેદના સમી જાય છે. સહદેહીનાં છોડને વાટીને તેનો રસ માથે ચોષકાથી બંધાર તાર પણ ઉતરી જાય છે. અને ખાટીલુણીની લુગદી બનાવી માથે રુકાથી બરફની મરજ ટળી જાય છે.

અરે! આ તો કેવળ સ્વસ્થમત્ર દિગ્દર્શન કરાવ્યું, પરંતુ દેશી વૈદ્યકમાં આવી તો અનેક ખૂબીઓ રહેલી છે, અને જ્યારે એવા અનેક ખૂબીઓ આપણા વૈદ્યકમાં રહેલ છે ત્યારે વિદેશી વૈદ્યકમાં નવિન શું છે? વિદેશી ચળેના મોઢમાં પડી રેલી વૈદ્યક પ્રત્યે દિન પ્રતિદિન કરવામાં આવતી બેદાહારીને લીધે તે સખંધિ વધતું જતું જ્ઞાન એજ માત્ર નવિન છે જ્યારે આજ છે, અને વળી આજકાલ આઠ, દસમણા પૈસા ખર્ચ કરવા છતાં પણ વિદેશી ચીજો મળતી નથી, ત્યારે ઊંચ પિરિટના ચોમથી તૈયાર કરવામાં આવેલી ટ્રિકચર, એકરડાકટ વિગેરે અર્થ કરેલ વિદેશી ઔષધોની

મોઢ ડોડી દેઈ તેમજ કોઈ વેઘીના પાલે પડી પારે, સોમલ હરતાવ
વિગેરે હળાહળ ઝેરીની અશુદ્ધ બનાવડોનું સેવન કરી એક રાગ
મટાડવાને બદલે બીજાં અનેક દરદોના ભોગ થઈ પડયા સિવાય,
અતિ પવિત્ર, નિર્ભય, કદી પણ અવમુલ્ય ન કરનારી, જ્યારે જોઈએ
ત્યારે સરળતાથી મળી શકનારી, અલ્પ મુશ્કવાળી છતાં અમુશ્ક શુ-
ભુકારી દેશી વનસ્પતિની જડીબુટ્ટીઓનોજ ઉપયોગ કરે કે જેથી
તમારી તનદુરસ્તીને અજીબ દાયદો થાય, દેશી વૈદ્યકૃત સંજ્ઞવન
થાય, વૈઘોનો ઊત્સાહ જાગ્રત થાય અને દેશની દોલત વિદેશ ન
ધસડાઈ જાય. એજ સુગ્રેષુનાકિમ્ બકુના.

દ્વિતિયાદિતિની ભૂમિકા.

આ પુસ્તકની પ્રથમાદિતિ અત્યંત લોકપ્રિય થઈ સ્વસ્થ સમય-
માંજ અપી જવા છતાં જનસમાજની માગણી જેવીને તેવીજ તીવ્ર
હોવાથી તેની દ્વિતિયાદિતિ પ્રગટ કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ છે.
અંશે મુદ્રણને લગતાં સાધનોની અસલ મોંઘવારીના અભાવે જો કે
તેની મૂળ કિંમતમાં સ્વસ્થ વધારો કરવાની ફરજ પડી છે, પરંતુ
તે સાથે તેટલા પુસ્તકો તેમાં યોગ્ય સુધારો વધારો કરવાનો પણ
બદલો આપવામાં આવ્યો છે, અને તેથી આશા છે કે પ્રથમાદિતિની
માફકજ આ આદિતિ પણ જનસમાજની પ્રીતિનું પાત્ર થઈ પડશે.

દરદો અને તેના અનુભવિક ઉપાયો.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
સર્વ બ્યાધિકર દિવ્ય ઔષધ...	૧-૭
નપુંસકતા ...	૮
વાળો ...	૮
જૂનામ સત્વવિધાન ...	૬
જાડુષ વીટી ...	૧૦
વનાવટી શુવર્ણ ...	૧૧
પારાની જોળી ...	૧૨-૧૨૭
ક્ષય, ખાસ, ખાંસી ...	૧૬-૧૮-૧૨૨
પાંડુ, જઘાદર, સોજા ...	૧૮
અનેક રોગકર પવિત્ર ચૂર્ણ ...	૨૧
આંખનાં દરદો ...	૨૨
મરકીનો અજબ ઉપાય ...	૨૫-૭૪-૭૬
હવા શુદ્ધ કરનારી હવા ...	૨૭
જી, લીંબુ દુર કરનાર ...	૨૭
મક, મુમક, માંક ...	૨૭
પ્રયુ, ચાંદાં, ચાંદી, રતવા ...	૨૭-૧૨૧
કામેદીપન મુટીકા ...	૨૭
સમીરાંકુલ તેલ ...	૨૮
ખંઘરુમ વિધિ ...	૨૯
સોમલખરુમ વિધિ ...	૩૦

આમણુનો ઉપાય	૩૦
અર્જનો અભ્ય ઉપાય	૩૧
ઝડો, મરડો, સંગ્રહણી	૩૭-૧૦૫
ઘેલણખાતો તાવ	૩૮
મર્જાપાત થતો અટકાવવો	૩૯-૧૦૬
બગના થવી	૩૯
અંતરમળનું અદ્યુત બીધ	૪૧
સર્પદંડના અભ્ય ઉપાયો	૪૫-૫૬-૧૦૧
મણુના કીડા	૪૭-૪૮-૪૯-૫૦
પતનો રામચાણુ ધક્કા	૫૨-૫૩
શસ્ત્રક્રિયાનું કામ કરનારી બદ્ધ બડી	૫૮
ધામાંથી બેસતું લોહી તરફળ બંધ કરનારી દીબીપધિ	૬૦
ચેપી રાત્રો લાલુ પડતા અટકાવનારો ઢોર મહોરો	૬૧-૬૩
કાલેરાના અભ્ય ઉપાયો	૬૫-૬૬-૧૦૪
એક દીબ મહીપધિ	૬૬-૭૨
આઠ કોરી પાણીનો અદ્યુત પ્રયોગ	૭૬-૮૨
ઉપાબલપાન વિધિ	૮૨-૮૪
નિંદ્રાપ્રદસ્નાન	૮૪
શાન્તિદાયક સ્નાન	૮૪
શક્તિવર્ધક સ્નાન	૮૫
વિષ નિવારક શિતળબળ સ્નાન	૮૬
ચેતનદાયક ઉચ્ચુબળ સ્નાન	૮૭
સંધિવા સામક બાળ સ્નાન	૮૭-૮૮

મેદહર ઉચ્ચ વાયુ સ્નાન	૮૮
વિવિધ ફળદાયક જ્વાર્દ્વપટ સ્નાન	૮૯-૯૧
જનનેન્દ્રિય રોગટાળક કટી સ્નાન	૯૪
શરદીશાંભક પાદ સ્નાન	૯૪
તપ્યા રોગહર ઔષધિ મિશ્રિત સર્વાંગ સ્નાન	૯૫-૯૬
ગવરહર	૯૬
જળોપચારના વિવિધ પ્રયોગો	૯૭
પ્રદર તથા પ્રમેહ	૧૦૫-૧૨૬
સંધિવા	૧૧૧
ઉન્માદ, અપસ્માર, હીસ્ટીરીયા	૧૧૨-૧૩૪
મોહન પ્રયોગ	૧૧૪
અજબ ઉચ્ચાટન	૧૧૫
નીધિ દર્શન	૧૧૬
હજરાયત	૧૧૮
વશીકરણ	૧૧૫
ત્રાંબાની સફેદ ભસ્મ	૧૨૮
સર્પમોહન	૧૩૧
કફસોજેન્શસ	૧૩૦
નેપાળાના વિષતુ વારણ	૧૩૩
ધાતુઆવ	૧૩૬
અત્રૌકિક ગાન સિદ્ધિ	૧૪૪
અજરામર પ્રાપ્તિ	૧૪૪
દીબ્ધ દેહ પારણ	૧૪૬

જંગલની જડીબુટ્ટી.

દ્વીતિય ભાગ.

નમामિ ધન્વન્તરિ માદિ દેવં ।

સુરાસુરૈ વૈદિત પાદ પદ્મમ્ ॥

લોકે જરા સ્ખમય મૃત્યુ નાશં ।

ધાતાર મીશં વિવિચૌપયોનામ્ ॥

સુર અને અસુર, દેવ અને દાનવો સર્વેથી એક સરખી રીતે
જુળાએલા, વિવિધ ઔષધિઓને ધાતુ દરનાર ભગવાન સ્વરૂપ,
જન્મતને રોગ, વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણના ભયથી બચાવનાર એવા
આદિ દેવ “ ધન્વન્તરિ ” ને નમસ્કાર કરે છું.

અજમો.

સં. પરાની, દાખક. હિં. અજવાયન. અ. ઝોંવા. અ.
પરાની, યોયાન. ને. ઝોમમી. ફ્રા. નાનુખા. ઇ. Bishops Weed
Weed. લા. Carum Coptieum Ptychotis.

વિવરણ—અજમો એ પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે. અને છેક નાનામાં
નાના મામડામાં પણ તે મળી શકે છે. એનાં બીજાંને ક્યારીને પાંચ-

પણા પાણી સાથે બીંબવીને પછી પીવાનો દારૂ માળવાની રીત મુજબ
અણુ ભાગનું પાણી એટલે અર્ધ ખેંચવાથી તેમાંથી એક ભાગનું તેલ
નીકળી આવે છે, જે એકાદ, બે દિવસ રહેવા દીધાથી જળની સપાટી
ઉપર ઠરી જઈ રાશ્ટ્રિક રૂપ એટલે પાસા—સળીઓ જેવાં તેનાં
કુણો બંધાઈ જાય છે, જે “ અજમાનાં ફુલ ” ના નામે બજારમાં
વેચાય છે. જેથી સર્વ સ્વચ્છ પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપયોગ—અજમામાં જિળ્ણુ ગુણુ હોવાથી દીપન, પાચન તરીકે
તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ કાર્ય માટે તેણે એટલી બધી
વિખ્યાતિ મેળવેલી છે કે તેના માટે “एका यवानी खलमस पाचिका”
“ એકલો અજમાજ સેંકડો પ્રકારના અન્નને પાચન કરનાર છે ”
એવી કહેવત સંસ્કૃત ભાષામાં પણ પ્રાચીન કાળથી વૈદ્યોમાં પ્રચ-
લિત થયેલી છે અને તે અક્ષરશઃ સત્ય છે; કેમકે કરીયાતાનો કટુ-
પોષ્ટિક હિંમનો વાયુનાશક અને ચુંકહર તથા મરીઆનો અગ્નિ
દીપન એ બધા ગુણો અજમામાં રહેલા છે અને તેથી તે એ બધા
ગુણો અજમામાં રહેલા છે અને તેથી તે એ બધા પદાર્થોની ખરબ-
સાર છે. તેનામાં રહેલા આવા ગુણોને લઈને તે વાયુ, કફ, બિરરોમ,
આદિરો, ગુલ્મ, ખરોળ અને કૃમિનો નાશ કરવા માટે બહુ વપરાય
છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ધાસ, ખાંસી, ઉલટી, અને અજીર્ણના દર-
દમાં પણ તેનાથી સારો કાયદો થતો જેવામાં આવે છે.

વૃન્દ કહે છે કે અજમાનું ચુર્ણ ખીડલુણ કિંવા સિંધવ સાથે
લેવાથી પવનનો, ઝાડાનો, અને પેશાબનો ખુતસો થાય છે, અને
ભાવમિત્ર જણાવે છે કે દરરોજ સવાર, સાંજ એક તોલા અજમાના
ચુર્ણને ગોળ સાથે મેળવીને ખાવું, જેથી સાત દિવસમાં શીળસનું

દરદ દુર થાય છે. કાલેરાના દરદમાં દેશી તેમજ એંગ્લો ઇડિઅન ચિકિત્સકો તરફથી અનમાને ધણી જાતી જગ્યા આપવામાં આવી છે, કેમકે તેના ઉપયોગથી ખાસ કરીને કાલેરાની પ્રાથમિક સ્થિતિ એટલે ઝડપી, જીવંતી બંધ થાય છે.

ચોખ્ખો અનમો સાક તોડા લેધ ચૂર્ણ કરી તેમાં ખીરુલુચુ, સંચળ, સાબર લુલુ, સિંધાલુચુ અને કાચલુચુ એ દરેક ચાર, ચાર તોડા લેધ ફરેલું ચૂર્ણ મેળવી ચીનાઈ માટીના વાસણમાં નાંખી તેમાં એંશી તોડા લીંબુનો રસ મેળવી એક મહીના સુધી દિવસના મુર્ચના તાપે અને રાત્રે ધરમાં રાખી મુકવું. પછી દરરોજ સવાર, સંજ એક, એક તોડા જેટલું લઈ જળ સાથે સેવન કરવાથી બંધ કાસ દુર થઈ અગ્નિ વૃદ્ધિ થાય છે. વળી ત્રણ, ત્રણ, કલાકે આ ઔષધ ના તોડો લેઈ તેમાં એકાદ, બે ધર્જામાર પેપેન એટલે કાચાં પપઈયાંના દુધ જેવા રસનું સતત મેળવીને ખાવાથી અજીર્ણ, અમ્લ-પીત્ત, સંત્રહણી, મંદાગ્નિ વિગેરે દરદોમાં અતિ શીઘ્રપણે ફાયદો થાય છે.

હાલમાં દરેક દરદો માટે જુદી, જુદી જાતની અનેક પેટંટ દવાઓ પ્રસિદ્ધ થાય છે. વળી મુસાફરીમાં અમાનક યત્ન આવનારો દરદો ઉપર કામ લાગે એવાં ઔષધો સમાવનારી “પ્રવાસ પેટીઓ” ખરીદવાને માટે પણ ફેટલાએક વૈદો અગર તો ડોક્ટરો તરફથી બ-લામણો થાય છે. આ બધી દવાઓ ખરીદવા માટે બારે રકમનો જોગ આવવા છતાં પણ તેનું જોઈએ તેવું સંતોષકારક ફળ આવતું નથી અને ખર્ચેલા પદ્ધતિ પાણીમાં જાય છે, પરંતુ અનમમાંથી એક એવી દવા બની શકે છે કે જેને તૈયાર કરવાને માટે વધારે

રકમનો વ્યય કરવો પડતો નથી. માત્ર જીજ્ઞૈસામાં અને યોગ્ય સમયમાં સહેલાઈથી તૈયાર થાય છે, છતાં મનુષ્ય જાતિને હાલ ચાલુ થતાં અને દરદો તેના ઉપયોગથી નાણુદ થાય છે; અને તેથી મુસાફરીમાં પણ તે દવાની માત્ર એકજ ખાટલી સાથે હોય તો ખીજ દવાઓની કિંવા વેધ, ડોક્ટરની એકદમ જરૂર પડતી નથી. આ દવા બનાવવાની અને તેને વાપરવાની રીત એવી છે કે:—

અજમાનાં ફુલ, પીંપરમીન્ટનાં ફુલ અને દેશી કપુર એ ત્રણે ચીજો સરખા ભાગે લેઈને એક રટોપર્ડ એટલે કાચના પુચવાળા ચીશીમાં નાંખી તેનો પુચ બરાબર રીતે બંધ કરીને ખાટલીને તડકે અથવા તો મરમ જગ્યાએ રાખી મુકવાથી થોડી વા:માં બંધી ચીજ પીંગળી જઈને મનદર કેસરી રંગનું પ્રવાહી તેલ તૈયાર થશે. આ પ્રવાહી અનેક વ્યાધિદર એટલે લગભગ બધાં દરદોને મટાડનાર છે. માથું દુ:ખવું, દાદ દુ:ખવી, પાંસળીઓમાં ચૂન આવવું, ખરડો છાતી કે કમરમાં ફાટ થવી, ચસકા આવવા, સંધિ દુ:ખવા, સંધિવા કે નંજલાના લીધે વેદના થવી, વિગેરે દરદોમાં પીડાવાળા ભાગ ઉપર આ દવા મસળવાથી તરતજ આરામ જણાય છે. ઝામરવનું દરદ કે જેમાં અસહ્ય પીડા થાય છે તેમાં આ દવાનું નરત્ય લેવાથી એટલે નાક દ્વારા સુંઘવાથી તેમજ કપાળમાં માલીસ કરવથી અજબ ફાયદો થાય છે. દાદર, ખસ, લુખસ, દોઢા, દોઢલીઓ ખીલ, અળાછએ વિગેરે ઉપર ચોપડવાથી સારો ફાયદો થાય છે. પ્લેગ એટલે ગાંડીઆ તાવના દરદીને દર બે, બે કલાકે આ દવાનાં બે, થી ત્રણ ટીપા ખાણી સાથે પાવાથી તેમજ ગાંઠ ઉપર ચોપડીને તેના ઉપર શેક કરવાથી થણા દરદીઓ બચી જાય છે. કેલેરાના દરદી સરઆતમાં

દર અર્ધા કલાકના અંતરે આ દવાનાં બે, થી ચાર ટીપાં પવાસા ઉપર નાંખીને આપવાથી લગભગ બધા દરદીઓ બચી ગયાને અ-
 સુખવ આવેલો છે, અને ઝાડો, મરડો, ચુંક, શળ, શરદી, સળેખમ,
 ખાસ, સસણી, મુદમ, ઉકટી વિગેરે દંદોમાં એજ રીતે દિવસમાં
 ત્રણ વખત આપવાથી ઉત્તમ ફાયદો થતો જોવામાં આવ્યો છે. વળી
 આ દવા ચોપડવાથી સાપ, વીંછી, ભમરી અને મદમાખીના ડંખનું
 જેર નાશુદ થાય છે, તેમજ ઝાઝરું જઘ આવ્યા પછી આ દવા
 મિશ્રિત કરેલા જળ વડે ગુના પ્રક્ષાલન કરવાથી અર્થ એટલે મસાની
 પીડા પણ શાંત થાય છે. નામરદીવાળા દરદીઓ જે સાંઠાના તેડના
 બામે પ્રખ્યાત થયેલી અપવિત્ર વસ્તુની પાછળ ખરાબ ચલા કરતાં
 આવના ચોખ્ખા ધીમાં આ દવાનાં બે, ત્રણ ટીપાં મેળવી જનનેન્દિય
 ઉપર મસજે અને પછી તેના ઉપર નામરવેલનું પાન બાંધે તો નિ-
 ર્જળ, શિયલ અને જગૃતિ વગરની થઈ ગયેલી નસો પાછી જળ-
 વાન અને સતેજ બને છે. બાળકોના હરેક જાતનાં દરદોમાં આ
 દવા બાળકોની ઉમરના પ્રમાણમાં એકથી ત્રણ ટીપાં જેટલી લેઈ
 મધ સાથે મેળવીને આપવાથી ફાયદો થાય છે, અને સ્ત્રીઓ જે ચાર
 ટીપાં જેટલી દવા લેઈ મધ સાથે સેવન કરે તો તેઓના રૂઠુ સખંધિ
 અનેક વિહારો દુર થાય છે.

એ રીતે આ સર્વ સાધ્ધરણ ઉપાય સ્ત્રી, પુરૂષ અને બાળકોનાં
 સર્વે દરદો ઉપર શુભકારી નીવડે છે, જેથી જેની પાસે આ દવા
 તૈયાર હોય છે તેને હાથ આવે થતાં દરદો માટે ખીજ દવાઓની
 જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે તે હરેક રોગમાં કામ લાગે છે. આ
 ઔષધના આવવા ચમત્કારીક શુણેને લેઈને લાહોર, મથુરા, ખીયાવર

વિગેરે ઘહેરોના ઔપચો વેચવાનો હલમ લેઇ બેઠેલા કેટલાએક વેંદે તેને અથામ શ્રમે શોધી કાઢેલી રામબાણુ પેટન્ટ દવા બનાવી રહ્યા છે અને “ અમૃતધારા ” “ વિયૂષધારા ” “ સુધાસિંધુ ” “ અમૃતખિન્દુ ” વિગેરે બિન્ન, બિન્ન નામો સાથે પ્રસિદ્ધિમાં મુકી હજારો રૂપીઆ કમાઇ રહ્યા છે. આ રીતે પરસા પ્રાપ્ત કરવાનો તેઓને પડતો અઝછો તડાકો જોઇને શુભરાતના પણુ કેટલાએક વેપારીઓએ તેઓનું અનુકરણ કર્યું છે, અને આ પ્રવાહી બનાવવાને માટે મેળવવામાં આવતાં ઔષધોના માપમાં ફાવે તેમ વધઘટ કરીને અનેક ચિત્તાકર્ષક નામવાળાં પેટન્ટ મેડીસીનો તૈયાર કર્યાં છે. આમ સ્વચ્છંદ રીતે જુદી જુદી બનાવવામાં માત્ર આ ચીજોના માપમાં જ વધઘટ કરાય છે. અમરતો કદાચ કોઇ વધારાની ચીજ જિમેરાય છે, પરંતુ મૂળમાં તો એ ત્રણે ચીજો ઓછા વધતા પ્રમાણમાં હોયજેન.

કોઇ, કોઇ બનાવટમાં એ ત્રણે ચીજો સરખા બાજે ન હોતાં પીપમીન્ડનાં કુલ એક ભાગ, અજમાનાં કુલ એ ભાગ અને કપુર ચાર ભાગ હોય છે, ત્યારે કોઇની બનાવટમાં એક ભાગ પીપમીન્ડનાં કુલ, અને કપુર તથા અજમાનાં કુલ એ બે, બે ભાગ હોય છે. વળી કોઇ, કોઇ બનાવટ કરવાવાળાઓ તેમાં એક ભાગ કાર્બોનેટ ઓફ એમોનિયા અથવા નવ સામરનાં કુલ પણુ ઉમેરે છે, જે એવી રીતે બનાવવામાં આવે છે કે:—

સળીઓવાળા નવસામરને લીંબુનો રસ, અમરવેલનો રસ, સ્કાટીનો રસ અને કેળવું પાણી એ દરેકમાં એક, એક દિવસ ધુન્ડી તડકે સુકવતાં બ્યારે તદન સુકાઇ જાય ત્યારે માટીની એક ન્હાની કાંઠીમાં નાંખી તેના ઉપર બરાબર રીતે મહોકું બેસવું આવે તેવી

બીજી હાંધી જાંધી ઢાંકી ગરમ પાણીથી ભીંજવેલાં અડકના લોટથી તે બન્ને હાંદવીઓનો સાંધો બંધ કરી ચુકે ચડાવી બેરનાં લાકડાંનો ધીમો અગ્નિ એ પહોર સળગાવેલો અને ઉપરની હાંદવીના તળીઆ ઉપર આઠ પડ કરેલું એક બીનું ડપડું રાખી મુકવું. જે સુકાતુ બન્ય તેમ, તેમ પાણીથી ભીંજવતા રહેવું; જેથી નવસાગરનાં ફુલ બિડી ઉપરની હાંદવીના તળીએ ચોંટશે, જે હાંદવાં શીતળ થયા પછી સાંધો ઉખેડી ઉપરના હાંદવામાંથી લેઇ લેવાં.

આ રીતે આ ઔષધને બનાવવાની આજ્ઞાકાલ જો કે અનેક રીતો પ્રચલિત છે, તો પણ કપુર, અંજનાનાં, પીપરમીન્ટનાં ફુલ એ ત્રણે ચીજો સરખા ભાગે લેવી એ રીત વધારે અનુભવિક છે. જે અનુષ્ઠાન કપુરનો ભાગ વધારે ભાગ વધારે પ્રમાણમાં લેઇને આ ઔષધ તૈયાર કરે છે, તેઓના કરતાં ત્રણે ચીજો સરખા પ્રમાણમાં લેઇને કરવામાં આવેલું ઔષધ ક્ષિત્તમાં કંઈક મોંઘું પડે ખર્ચ ! પરંતુ ગુણમાં પણ તેટલા પ્રમાણમાં અધિક થાય છે, અને તેથી અમારા અનુભવ પ્રમાણે તો ત્રણે ચીજો સરખા ભાગે લેઇને આ ઔષધ બનાવવું એ વધારે ઉત્તમ છે.

એ મુજબ આ ઔષધ બનાવીને પછી “કૃષ્ણકુપી,” “મે-જકુપી” “અંજરામર કુપી” “સુધાનીધિ” વિગેરે એકાદ અનપસંદ નામનું લેખલ મારી રાખી મુકવું, અને બપોરે જોઇએ આરે ઉપર બતાવેલી વિધિ મુજબ જુદાં જુદાં દરદો ઉપર તેને ઉપયોગ કરવો.

અળસીઆં.

સં. જૂનાગ, જૂલતા. મ. મારુળ. ફા. ખરાતીન. ઈ. Earth
worm.

અળસીઆં એ પ્રસિદ્ધ પ્રાણી છે, ચોમાસાની રતુમાં આની જી-
વપત્તિ વિશેષ થાય છે. એ વીંતમર લાંબાં હોઇ લાલ રંગના થાય
છે. એનો આકાર સાપને મળતો હોય છે અને ઉત્પત્તિ જમીનમાંથી
થાય છે માટે સંસ્કૃત ભાષામાં એને “ જૂનાગ ” ના નામથી ઓ-
ળખવામાં આવ્યાં છે. આ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હોવાથી વિશેષ ઓળખા-
વવાની જરૂર નથી.

ઉપયોગ—અળસીઆંમાં ઘણા અન્નમય ગુણો રહેલા છે.
અને તેથી તે જુદાં જુદાં કાર્યોની સિદ્ધિ માટે જુદી જુદી રીતે
વપરાય છે, જેમાંની મુખ્ય નીચે મુજબ છે.

૧ નપુંસકતા માટે—મશેર અળસીઆંને લાવીને છાશમાં
ધોઈ નાંખી પીવાનો દારૂ માગવાની રીત મુજબ નલિકાયંત્રથી તેનો
અર્ક કાઢવામાં આવે છે, જે નાગરવેલના પાન સાથે દરરોજ સવાર,
સાંજ એક, એક ટીપા જેટલો ખાવાથી નપુંસક સ્થિતિમાં આવી
ષડેત્રા પુરૂષને ત્રણ દિવસમાં પુરૂષાતન પ્રાપ્ત થાય છે.

૨ વાળાના દરદ ઉપર—મુકાં અળસીઆંનું ચૂર્ણ કરી દર-
રોજ સવાર, સાંજ એક વાર ચૂર્ણ લેઈ ગોળ સાથે ગોળી કરીને
ખાપવાથી ત્રણ દિવસમાં જ શરીરમાંના સર્વે વાળા બળી જાય છે.
આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે કેવળ દુધ, ભાતનોજ ખોરાક લેવે.
જોઈએ.

હુનામ સત્વવિધાન—જે જમીનમાં સોનું, રૂપું, ત્રાંબુ કિંવા લોહું ઉત્પન્ન થતું હોય એવી જમીનમાં ઉત્પન્ન થયેલાં રત્ન તેલા અળસીમાં લાવી પ્રથમ હળદરના રસથી ઘોષ નાંખી પછી ચોખ્ખા પાણીથી ઘોષને સાફ કરવાં; બાદ એવીજ કલાકથી જુખ્ખા રાખેલા મોર કિંવા જુવાન કુકડાને તે બધાં અળસીમાં ધીમે, ધીમે ખવડાવી દેવાં, અને તેની જે હમાર નીકળે તે લેખને જવખાર અને ખાટા લીંબુના રસ સાથે છુટીને સખ્ત તડકે સુકવીને માટીના એક કુંડામાં નાંખી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી બાળીને રાખ કરવી. એ રાખમાં મેળ, મુગળ, સફેદ ચણેાઠી, ધી, મધ અને ટંકણખાર એ ચીજો સરખા બાગે મેળવી સારી પેઠે છુટીને માટીની મોટી મજબુત મુખમાં એટલે સોની લોકો સોનું, રૂપું બાળવાને વાપરે છે તેવી કુલડીમાં નાંખી તે કુલડીને હુહારની બઠૂમાંથી બહાર કાઢી ઠંડી પડવા દેવી, જેથી તેની અંદરની બધી ચીજો પીંચળીને એક બીજા સથે મળીને કાટોડા જેવો પદાર્થ બની ગયેલો દ્રષ્ટિએ આવશે. એ કાટોડાએને ખાંડીને પાણી વડે સારી પેઠે ઘોષ નાંખતાં તેમાંથી જે રવા એટલે કણીએ જેવો પદાર્થ દ્રષ્ટિએ આવે તે જળવીને કાઢી લેવા, અને તે રવા-એને એક કુલડીમાં નાંખી સોનું એમજો તેટલી વાર અગ્નિ ઉપર ધરવાથી તે બધા પીંચળા જઈ એક રસ થઈ જશે, તેની એક હળકી પાડી લેવી.

બીજી રીત—અળસીયાં એકઠાં કરી એક પદમાં ભરી તેમાં બફરીતું દુધ રેડી અગ્નિ ઉપર રાખી રાખ કરવી, પછી તેમાં ટંકણ મધ, ઊંટ અને ઘેટાંના વાળ, હરડે, બહેણાં, આમળાં, માયનું બી અને મુગળ એ કરેક સાડા ત્રણ; ત્રણ તેલા, તથા સાજખાર પો-શ્ચાત્રણ તેલા લેઈ કરેલું ચૂર્ણ મેળવી તેને માંખના છાણ સાથે

મિશ્રિત કરી ડાણાં તૈયાર કરવાં. જે સુકાઈ જાય ત્યારે એક લાંબો ખાડો ખોદી તેમાં ધવ, બાવળ કે ખેરનાં લાકડાં ભરી તે ઉપર સદરહુ ડાણાં મુકી અગ્નિ સળગાવવો. જ્યારે અગ્નિ શિતળ થઈ જાય ત્યારે રાખને પાણીથી સારી પેઠે ઘોષ નાંખવાથી તેમાંથી જે ત્રાંખા જેવા રવા નીકળે તેને એક કુલડીમાં ભરી અગ્નિ ઉપર મુકી પીંખાણી દાળકા ખનાવી લેવી.

આ મુજબ વિધિથી કાઢવામાં આવેલું અળસીઆનું સત્ત્વ કે જે ત્રાંખા જેવા કપ, રંગનું નિકળતું હોવાથી " જૂનાગ તામ્ર " એટલે અળસીઆના ત્રાંખાના નામથી ઓળખાય છે તે એ આની આર અને ચોખ્ખું સોનું બડધો તોલો લેઈને એ બન્નેને ભેગાં ગાળીને એક વીંટી બનાવવી, જે એક સાધારણ વીંટી તરીકે નહિ, પરંતુ ખરેખર ! અદ્ભુત ચમત્કારીક જાદુઈ વીંટી તરીકે ઉપયોગમાં આવશે. જે કોઈ સ્ત્રીને પ્રસવ થતો અટક્યો હોય અને તેથી તેને કષ્ટ થતું હોય તો આ વીંટીને ચોડા એક પાણી સાથે સારી પેઠે ઘોષ નાંખીને તે પાણી પાવાથી તત્કાળ પ્રસવ થશે. વળી આ પ્રમાણે વીંટી ઘોષને તૈયાર કરવામાં આવેલું પાણી દરરોજ આંખમાં નાંખવાથી લયંકર નેત્ર રોગો પણ નાબુદ થશે. આ વીંટી મહોડામાં રાખીને સાપ પકડવાથી જો તે ડાંખ મારે તો પણ તેનું ઝેર ચડતું નથી, તેમજ જે રતી જેટલી આ વીંટી પાણીમાં ધસીને પાવાથી સર્પદંડ, અરીસુ તથા વજનાગ વિગેરેનું ઝેર તત્કાળ ઉતરી જાય છે. દર ટાઇમે ખાવના ખાણામાં કે પીણામાં આ વીંટી મુકવાથી જે ત્રેમાં ઝેર મિશ્રિત થયેલું હોય તો તત્કાળ ઉભરો આવી ઝેર બાતલ થાય છે. અને તેથી કત્રુ તરફથી દગો થઈ અક્ષાળ થતુ થવાની ખાતરી રહેતી નથી.

એક કહાણમાં થોડું એક તલનું તેલ નાંખી તેમાં આ વીંટીને
ચુકી તેલને સારી પેઠે કહાણીને ચિતળ થયેથી એક બાટલીમાં ભરી
રાખવું. આ તેલ કાનમાં નાંખવાથી કાનનાં દરેક દુર થાય છે. અર્ધ
ઉપર ચોપડવાથી અર્ધની પીડા નાબુદ થાય છે. શુભઝં, પ્રયુ, કોદ
કિંવા કોષ્ટ ખણ કરણને લીધે પડેલાં ચાંદાં, ચાંદીઓ, ભાંડાં વિગેરે
ઉપર ચોપડવાથી બીજા કોષ્ટ ખણ આપણ કરતાં જલદી રૂઝ આવે
છે. વાયુના ચસકા, ચળ, વિગેરે ઉપર માલીસ કરવાથી થતી વેદના
તત્કાળ સમી જાય છે.

આ સત્વનો સંયોગ થવાથી પારો ઉડી ન જતાં અગ્નિ ઉપર
સ્થિર થાય છે. અને તેથી મહીનાય નામનો મહાન સમર્થ જૈન
તિર્થંકર પોતાના “ધાતુ રત્ન વિવાહ” નામના ગ્રંથમાં જણાવેછેકે:-

ભૂતાન્નપાત્રે રસ કોરિ ભારા પ્રપુરિકાનાંચ સાગાંબુનાશ્રીઃ ॥
અથપ્રદીપાન્નિ દદ્યાચ્ચ રાત્રૌ સપ્તાહકે હેમ ભવેદવંહિ ॥

કુ

પાંચ તોલા અળસીઆનું ત્રાંચુ લેઈ તેની એક વાડકી બના-
વવી. એ વાડકીમાં પાંચ તોલા પારો નાંખી રાત્રિના સમયે ચુલે
ચડાવી નીચે ફેવળ દીવાની જ્યોત જેટલો અગ્નિ સળભાવવો, અને
વાડકીમાં સામનાં કોમળ પાંદડાંમાંથી કાઢેલો રસ ભરતા રહેવું. આ
ગ્રંથો સાત દિવસ કરવાથી તે પારો સોનાના સ્વરૂપમાં બદલાઈ જાય છે.
“ચોગરત્નાકર” નામના પ્રતિષ્ઠિત વૈદક ગ્રંથમાં જણાવેલું છે કે:-

શૂલતા શીલરીમૂલં વારિણામર્દયે દદમ્ ॥

તન્મૂષાંલેપયેન્મધ્યે તન્મધ્યેનિશ્ણિપેદ્રસમ્ ॥

પંચટંકપ્રમાણાંતાં મૂધામંગારકે સિપેત્ ॥

પ્રવંચ્છોભવેત્સૂતો મૂધાન્તઃસ્થોદ્દો ભવેત્ ॥

અળસીઆં અને અધેડાનાં મૂળ એ બન્ને મરખા બાએ લેધ પકળી સાથે સારી પેઠે ખરણ કરીને એક માટીની કુલડીમાં તેના લેધ કરવે. બાદ એ કુલડીમાં પાંચ ટાંક પારો નાંખી તે કુલડીને કાચ-સાના અંગરામાં મુકવી, જેથી કુલડીની અંદર પારાની યોગી બાઈ જશે.

આ સિવાય બીજા પણ અનેક ચમત્કારીક પ્રયોગો શાસ્ત્રોમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે. પરંતુ ધર્મના બાધને લેટને એક પણ પ્રયોગ અમે અજમાવી શક્યા ન હોવાથી વિશેષ વિચેચન કરવું યોગ્ય ન પારી આટલેથીજ અટકીએ છીએ. જેને આવો બાધ ન હોય તેઓએ ઉપરોક્ત પ્રયોગો અજમાવી તેનું પરીણામ જણાવશે. તો દેશી વેલકની સેવા કર્યા બદલનો મહાન ઉપકાર થશે.

અરડુસી.

સં. વાસા, આટરૂપ, હિં. અરડા. મ. અડુલસા. અં. વસાકા,
Adhatoda Vasika.

વિવરણ-એનાં ઝાડવાં ચારથી આઠ ફીટ ઉંચાં થાય છે, જેમાં સામ સામી ઉંચી ચડતી શાખાઓ નીકળી તેઓના ઉપર ચારથી આઠ ઈંચ લાંબાં અને બેથી ત્રણ ઈંચ પહોળાં પાંદડાં એક બીજાની સામ સામે આવે છે. પુષ્પો પારણ કરનારી સ્ત્રીઓ લાંબી કાંઠી જેથી હોય છે અને તેઓ ઘણું કરીને શાખાઓના છેડા પાસે નીક-

એ છે. કુશો ધોળા રંગના અને શીઘ્ર જાંબુડા કે ભુરા રંગનાં જાંઠ-
ણાં વાળાં હોય છે, કોળા ગાંઠ ઈંચ લાંબા અને ચાર બીજવાળાં
હોય છે.

ઉપયોગ—અરડુસી ઘણા લાંબા સમયથી હવા તરોકે એટલી
બધી પ્રખ્યાત થયેલી છે કે સાધારણ મામડીઆં મનુષ્યો પણ તેનો
જાડો, મરડો, ઉલટી, તાવ, ત્રિદોષ, કમળો, મોળ, સંધિવા ત્રિ-
જેરે અનેક દરદો ઉપર ઉપયોગ કરે છે, પરંતુ દેશી વધદકમાં ખાસ
કરીને તે જીની કંધરસ, દમ, કફ અને ક્ષય રોગનો અદસીર ઉપાય
મનાય છે અને તેથી પ્રાચીન વૈદ્યોએ તેની એટલા મુશ્કેલી પ્રશંસા
કરેલી છે કે—

વાસાયાં ત્રિઘમાનાયા માશાયાંજીવિતસ્યચ ॥

રક્તપિત્તી ક્ષયીકાસી કિમર્થમવસીદતિ ॥

અરડુસી હયાત હોવા છતાં રક્તપિત્ત, ક્ષય અને ખાંસીના
દરદોઓએ જીવવાની આશા શા માટે છોડવી નેમ્મએ ?

જો કે દેશી વૈદ્યોને તો તેના ગુણોનો આટલો બધો વિશ્વાસ
છે અને તેથી ક્ષયના દરદ ઉપર પણ તેનો છુટથી ઉપયોગ કરે છે,
પરંતુ આ દેશમાં થતી વનસ્પતિઓના ગુણુ દોષ નક્કી કરવાને
હિન્દુસ્થાન સરકારે નિમેક્ષી “ ઇન્ડિયન પ્લાન્ટ્સ ઇન્ડિયા કમિટી ઓફ ઇ-
ન્ડોઆ ” પોતાના રિપોર્ટમાં જણાવે છે કે—

It may be observed here that the verdicts
of recent trials in Indian hospitals may be
said to confirm belief in the plant as affording

relief in chronic bronchitis and asthma, but to preclude acceptance of its reputed virtue in cases of phthisis.

તે વાત તો અહીં આ જણાવવી જોઈએ કે હિન્દુસ્થાનની હોસ્પિટાલોમાં દમણું કરવામાં આવેલી અજમાશોના પરીણામમાં આ છોડ જુની ધીન્કાદટલ એટલે જાસ નળાની ખાંસી તેમજ દમના રાગમાંથી દરદીને મુક્ત કરે છે એમ મનાયું છે. પરંતુ ક્ષયના દરદને નાબુદ કરવાની બાબતમાં આ દવાના જે વિશાળ ગુણો મવાએલા છે તે ખરા છે કે કેમ તે માનવામાં વાંધો છે.

“ ફારમાકોપીઆ ઓફ ઇન્ડીયા ” નામે પુસ્તકનો લેખક પોતાના ખાસ અનુભવથી આ દવાની ખાંસી તથા દમના દરદ માટે મજબુત ભલામણ કરે છે, પરંતુ તેને એવી ખાંસી તથા દમમાં વાપરવાને કહે છે કે તેની સાથે તાવ હોય નહિ. આ વાતને ધ્યાનમાં રાખવાની તે ખાસ કરીને ભલામણ કરે છે, જ્યારે દેથી વેલો પોતાના વંશપરંપરાના લાંબા સમયના અનુભવથી જણાવે છે કે તાવરાજા કેસોમાં પણ તે ફાયદો કરે છે. માત્ર તે તાવ વાયુથી થેંદા થએલો હોવો જોઈએ નહિ.

નાકોલીની હોસ્પિટાલના આસિસ્ટન્ટ સર્જન આર્તદયંદ્ર મુકરી જણાવે છે કે:—આ હોસ્પિટલના આસિસ્ટન્ટ ડૉક્ટર ગોપાલચંદ્ર ગુમલી કે જેમને દમનો બાધી થયો હતો તેઓ બીજી બધી દવાઓમાં નિષ્ફળ થયા પછી આ ઔષધિનાં તાજાં પાંદડાં સુધીને બીડી તરીકે પીવાનો અજ્ઞાસ રાખવાથી દમના દરદમાંથી મુક્ત થયા હતા.

સર્જન જે. એફ. ઇબ્સ્યુ મીડિજ જણાવે છે કે:—આનાં તાળાં પાંદડાનો ઉકાગો કરીને આપવાથી તે સ્વેપ્ત સાથેની ખાંસીમાં બહુ ઉપયોગી નીવડે છે.

કચ્છ-ભુજના સરજન ઇબ્સ્યુ. બેકન સાહેબ જણાવે છે કે:—એનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ કરી એકથી વીસ ઐનની માત્રામાં ઉત્તમ કદ્દન ઓષધ તરીકે ગુની ખાંસી તથા દમનાં દરદમાં અપાય છે.

પંખનાના સર. મે. આર. એલ. દત્ત જણાવે છે કે:—અરુસી જે જાતની થાય છે એક લાલ ફુલવાળી અને બીજી સફેદ ફુલવાળી, તેમાં પહેલી એટલે લાલ ફુલવાળી ક્ષય તથા ખાંસીની દવા તરીકે બહુ અગત્યની છે.

મદ્રાસ હલાકામાં ગંગા ડીસ્ટ્રીક્ટના સર્જન પી. કીસલી મેકકોલ જણાવે છે કે:—અરુસીનાં પાંદડાં બાકીને જે તેનાથી શેક કર્યો હોય તો ચસકા તથા સંધિવા મટી જાય છે. વળી તે સોજા-ઓને કમી કરવામાં પણ ઉપયોગી નીવડે છે.

બેંગલોરના સરજન મેજર બ્રેન નોથ્ જણાવે છે કે:—આ વનસ્પતિ મહીસુરમાં બહુજ સાધારણ છે, અને એના મૂળનું ચૂર્ણ કરી તેનો મેલેરીયાના તાવને માટે દેશી ડાહરો બહુ ઉપયોગ કરે છે.

સરજન મેજર ફીદ્સ પેટીરક જણાવે છે કે:—દેશી વૈલો પાંદુરોમ સાથેના જોષાદરના વ્યાધિમાં એનો મૂતલ તરીકે ઉપયોગ કરે છે.

સરજન મેજર રોબ જણાવે છે કે:—આનાં પાંદડાંની રસ આપાતિસાર અને રક્તાતિસારમાં વપરાય છે અને જે મરકામાં

ખણ લોહી જતું હોય તો તેને બંધ કરવાને માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. પારીસ કેમિકલ સોનાયટીના મેમ્બર કે. એમ નાકશ્ચી જણાવે છે કે:—The fresh juice two drachms with honey or with one drachm of gingerjuice or a decoction of the leaves and root with pepper is an excellent cough mixture useful in chronic bronchitis, asthma and consumption, The juice of the leaves is considered useful for diarrhoea and dysentery, especially in haemoptysis and in bleeding of dysentery. The strong decoction is an efficacious fomentation to rheumatic and painful swellings and neuralgias.

અરકુસીનાં પાંદડાંનો તાજો રસ એ દ્રામ એટલે લગભગ ૧૧ થી ૧૩૩ તોલા જેટલો લઇને મધ સાથે અથવા તો એક દ્રામ આદાના રસ સાથે મેળવીને આપવાથી અથવા તો તેનાં મુળીયાં અને પાંદડાંનો ઉકાળો કરીને તેમાં મરીયાં કે લીંડીપીંચરનું ચૂર્ણ મેળવીને આપવાથી તે એક ઉત્તમ કર મીઠાશર તરીકે કામ કરે છે, અને તે સસણી, જુની ખાંસી, શ્વાસ અને ક્ષયના દરદમાં ઉપયોગી છે, વળી પાંદડાંનો રસ જે ઝડા અને મરડામાં લોહી જતું હોય તેમાં ખાસ રીતે ઉપયોગી છે. એનો માઠો ઉકાળો કરી તે વડે શેક કરવો. એ સધિવા, વેદનાયુક્ત સોગ અને પક્ષવાતમાં અસરકારક છે.

ક્ષય ઉપર આ ઔષધિ આગાદ રીતે કામ કરતી હોય કિંવા ન હોય, પરંતુ આ બધા અભિપ્રાયો તેમજ ભતિ અનુભવથી એ-

ટલું તો સિદ્ધ છે કે તે દમ, અને સમષ્ટી કિંવા સજેખમ સાથેની ખાંસમાં રામબાણુ ફાયદો કરે છે. વળી ઉલટી કિંવા ઝાડાવારે પડના લોહીને પણ તે અટકાવે છે. અને પાંકુ, જળોદર, સોજા વિગેરેનાં દરદો માટે પણ ઉત્તમ કામ કરે છે. આ ગધાં કાર્યો માટે તેની જુદી જુદી અનેક બનાવટો વપરાય છે, પરંતુ તેઓ પૈકી વધારે પ્રચલિત બનાવટો આ મુજબ છે.

૧. વાસાસ્વરસ—અરકુસીનાં તાળાં પાંદડાંને વાટી કપડામાં નાંખી નીચોવીને રસ કાઢી લેવો. એ રસ ગા થી એક તોલાના પ્રમાણમાં લેઈ મધ કિંવા સાકર નાંખી આપવાથી ઉલટી વાટે કિંવા ઝાડા વાટે પરતું લોહી બંધ થાય છે. “યોગ રત્નાકર”

૨. વાસાવલેહ—અરકુસીનો રસ તોલા ૬૪, સાકર તોલા ૩૨ અને ઘી તોલા આઠ લેઈ મંદાગ્નિથી પકાવતાં જ્યારે ચાટી શકાય એવો અવલેહ તૈયાર થાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાં આઠ તોલા લીંડીથી પરતું ચૂર્ણ ઉમેરવું અને જ્યારે તે અવલેહ સાફ ઠંડો પડી જાય ત્યારે એટલે બીજા દિવસે તેમાં બીજી તોલા મધ મેળવીને તેને કાચ કે ચીનાઈ માટીની બરણીમાં બરી સખડું. માત્રા. ગા થી એક તોલો. ઉપયોગ ખાંસી, દમ, રક્તપિત્ત, હૃદય રોગ અને શરૂઆતના ક્ષય ઉપર. “ભાવ પ્રકાશ”

૩ અરકુસીનું ચાટણું—અરકુસીનાં લીલાં પાંદડાંને વાટી તેનો એક ગોળો બનાવી તે ગોળા ઉપર વડનાં પાંદડાં વીંટળાવી તેના ઉપર માટીનો એ આંગળાં જડો લેપ ચઢાવી અગ્નિની ભર સાડમાં બારી સખર્તા જ્યારે ગોળા ઉપરની માટી પાણીને લાગ ચલેલી જણાય ત્યારે ગોળાને બરસાડમાંથી કાઢી લેઈ તેના ઉપર

ની માટી દુર કરી ગોળાને નીચેવીને તેને રસ કાઢી લેવો. એ રસ ૬૪ તોલા લેઈને તેમાં બગીચા તોલા સાકર મેળવીને ચાસણી બનાવતાં બ્યારે મધ જેવું ચાટણુ તૈયાર થાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાં ચાર તોલા હળદર અને તેટલુંજ બરેડાના દળનું ચૂર્ણ ઉમેરવું. માત્રા ૦૧ થી એક તોલો. ઉપયોગ-ખાંસી, કફ, શ્વાસ, કૃમિ, રક્તપિત્ત અને ઝાડા કે ઉત્તરી રસ્તે પડતા લોહી ઉપર.

૪ વાસાચવ—અરુસીનાં પાંદડાં દસ શેર લેઈ તેને ૧૦૨૪ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં બ્યારે ૨૫૬ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી માળી લેઈ તે પાણીમાં બસો તોલા ગેળ અને સોળ તોલા ધાવડીનું ચૂર્ણ તથા તજ, એવચી, તમાલપત્ર, નામકેસર, કંકાલ, સંક, મરીઆ, પીપર અને નાગમોથ એ દરેક ૧૧૪ બે, બે તોલા લેઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરીને નાખવું. બાક માટીના એક રીંદા વાસણમાં ફિંવા બરણીમાં બરી તે વાસણનું મહોડું બંધ કરી પંદર વિસ રાખી સુકી પછી ગળી લે. ઉપયોગમાં લેવું. માત્રા-૦૧ થી બે તોલા. જોડો આ ચાસવ લેઈ તેટલાજ પાણી સાથે મેળવીને પીના. ઉપયોગ-પાંડુ, જળોદર, અને સોળના દરદ ઉપર.

૫ આઈટ ડીઝીઝ એટલે ગુરદાના દરદ ઉપર અરુસી અને લીંબડાનાં પાંદડાં બારીને તેનાવડે પેદુ ઉપર વરાળીઓ શેક કરવાથી અને અરુસીનાં પાંડાંના ૦૧ તોલા રસમાં તેટલુંજ મધ મેળવીને પીવાથી અત્યંત અમરકારીક રીતે આરામ થાય છે.

૬ હમનાશક સીંગારટ—તાજ પાંદડાંને સુકવી બૂંદો કરી તેની સીંગારટ ફિંવા, બીડી બનાવીને પીવાથી હમના દરદમાં ધણીજ ઉત્તમ અસર થાય છે.

ઈંદ્રવારણી.

સં. ઈંદ્રવારણી, મવાક્ષિ, મહાદલા, વિચાલ, મ કંવડળ,
હિં. ઇંદ્રાવન, ઘોડમ્મા. લા. Citrullus Colocynthis.

વિવરણ—ખરાં ઈંદ્રવારણાં અથવા જેને સંસ્કૃતમાં મહાદલા કહે છે તેની જમ્યાએ કાઠીયાવાડમાં ન્હાના ફળવાળાં ઈંદ્રવારણાં એટલે ગાય વસુકણાં અને કાંટાળાં ઈંદ્રવારણાં ઔષધ તરીકે વપરાય છે, પરંતુ ખરાં ઈંદ્રવારણાંના વેલા તેના કરતાં લાંબા હોય છે. એમાં તરબુચનાં પાન જેવાં રિખામીનાં પાન થાય છે અને નર તેમજ માદા કુલો એકજ વેલા ઉપર જુદાં જુદાં આવે છે, જે શીઝ પીળા રંગનાં હોય છે. ફળ ઝોળાઈ લેતાં બેથી ત્રણ ઇંચ વ્યાસનાં પ્રથમ લીલાં અને પાછળથી પીળા સફેદ રંગિન પટાઓવાળાં થાય છે, જે લીલાં અને ચળકતાં હોય છે. બીજ ખૂરાં, લીલાં, ચળકતાં લખજોળ, ચપટાં, એક છેડે ઝોળાઈ લેતાં, અને બીજે છેડે આડીયાળાં હોય છે. એ અડી પામે ઘોળા ટપરી અને ખન્ને બાજુએ ટુંડી બે, બે તીડ હોય છે. બીજ બે ત્રાપ્તિ લાંબાં અને દોઢ લાંબાં પહોળાં હોય છે. એનો આભો વેલો, ફળ, કુચ અને બીજ એ બધાં કાવાંજ હોય છે.

ઉપયોગ—ઈંદ્રવારણીનાં ફળ તથા મુળથી જુલાય લાવે છે અને તે પિત્ત, ઉદર વિદાર, કક, કોહ, ગાંડ, પ્રમેહ, છોડ, કમળો, ખરલ, વિષ, રસોળી, આમવાયુ, અડપ્રક્રિ વિગેરે દરદોને નાશુદ કરે છે.

“ કાર્મકાકોઆફીયાઈકા ” નો લખનાર જણાવે છે કે:—

ઈંદ્રવાજ્યાં તીક્ષ્ણ રેયક છે અને કમજીવતને માટે ઉપયોગી છે. વળી તે યદૃત એટલે લીવરનો વરમ, પેટના સોજા, જોડેદર અને જોમાં રેવની જરૂર પડે છે તેવાં દરદોમાં વાપરવામાં આવે છે.

મમજન ઉલ્લંઘનીયા ત્રિમેરે પુરતકોના લખનારા મુસલમાન મંથકાગે જણાવે છે કે—ઈંદ્રવાજ્યાં સારાના બધા બામોમાંથી એકા સયેલા કાઢને પાડી નાખવાને માટે એક સખ્ત જુલાબ છે, અને તેથી એનાં ફળો, પાંદડાંઓ, અને મુળીઆઓ કમજીવતને માટે, જોડેદરના માટે, કમગાના માટે, ચુંકના માટે, કૃમિના માટે અને રસવિકારના માટે વપરાય છે.

“ મેટરીયા મેડીકા ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડીયા ” ના લેખક ડૉક્ટર ડીમક સાહેબ જણાવે છે કે—મમજનનો લખનાર એને વાપરવાની એક એરી નિયિત રીતિ બતાવે કે કે ઈંદ્રવાજીનું એક ફળ લેઈ તેની એક બાજુએથી ડમળી દાઢીને પછી તે ફળમાં ચરીઆં ભરી પાછી ડમળી બંધ કરીને તેના ઉપર મટાણે લગાડીને કેટલાએક દિવસો સુધી ચુલાની પાસે છતાં રાખમાં ભરી દેવામાં આવે છે અને ત્યાર બાદ તે મરીઆને કઢી લેઈ સુકીને ચૂર્ણ કરી દીપન, પાચન જુલાબ તરીકે વાપરવામાં આવે છે. વળી કોણ કોણ પ્રસંગે મરીઆને બદલે રેવંચીનાં મૂળીઆં પણ ભરવામાં આવે છે.

“ ઇન્ડીયા મેટરીયા મેડીકા ” માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—ઈંદ્રવાજ્યાં એ એક પ્રવાહી અતિશય રેયક મળ લાવનાર જલદ જુલાબ છે અને તેથી નિરંતર રહેતા તથા ધણી સખ્ત બંધકોષમાં, લાવના દરદમાં, જોડેદરના બ્યાધિમાં, ઝડતુઆવ અને મર્જસ્થાનના

દરદમાં, કાળજી, પેટ અને કમળાના દરદમાં તેમજ માથાના જીદા જીદા વ્યાધિઓમાં વાપરવાથી ધણીજ સારો અસર થાય છે.

આ બધા અભિપ્રાયો ઉપરથી જણાય છે કે ઇંદ્રવારથી એ એક ઉત્તમ દવા છે, તે પશુ જ્યારે તે એકથી વાપરવામાં આવે છે ત્યારે અનિશ્ચય ચુંક અને અમળાટને પેદા કરે છે, આ તથા તેને ક્વર્તર રોતે નહિ વાપરતાં બીજા વાતહર પદાર્થો સાથે મેળવીને વાપરવી જોઈએ કે જેથી ચુંક લાવવાની અસર કરે નહિ. આ પ્રમાણે ચવાને માટે દેશી વૈદકમાં અનેક બનાવટો વપરાય છે, પરંતુ એક ચેત્રી મહાદેવની કૃપા કટાક્ષથી પ્રાપ્ત થયેલા ખાસ અનુભવિક બનાવટ આ મુજબ છે.

પવિત્રચૂર્ણ—અજનો ૫૦ તોલા, મીંદી આવળનાં પાંદડાં દસ તોલા, નંપાતરનાં મૂળની છાલવું ચૂર્ણ દસ તોલા, હડ્ડેદળ પાંચ તોલા, આમળાં પાંચ તોલા, બહેણ પાંચ તોલા, અને સુંક, મરીઆ, લીંડી પીપર, રેવંચીનાં શારે, એળીઓ, ચીત્રાનાં મૂળ, અ-કલમરો, મેંદાલકડી, આંબાદળદર, સાગ્રખાર, કુત્રાવેલી લાત્ર ફાંકડી લવિંગ, જાયફળ સંચળ, તિંધવ, ખીંડલુજી, કાયલુજી, સાંભરલુજી, વલમર મીઠું, ભાંપરીગણીનાં મૂળ, પીપળામૂળ, કાળાંજીરી, રાઈ. સાહાજર, ટંકણખાર, જવખાર, મોથ એ દરેક એજે પાંચ, પાંચ તોલા લેને તેઓને ખાંડને ચૂર્ણ કરવું. બાદ ઇંદ્રવારણીનાં પાંચ, ચચ્ચીક ફળો લાવીને તેઓની એક ખાશુએથી કમળીઓ દાઢીને તે ફળોમાં એ ચૂર્ણને બળીને તે ફળોને કપડ માટી કરીને છાણાંના અંધારાની બાકમાં ધાત્રી પકારતાં જ્યારે ફળો ઉપરની માટી પાડીને લાલ ક્યેથી નજર પડે ત્યારે અગ્નિમાંથી કાઢી લેઈ તેઓના ઉપર

ની કપડામાટી દુર કરીને તે ફોની અંદર ભરેલું અડધું તથા ફોની મર્મ, બીજા બધાને કાઢી લઈ છાંયે સુવી ખાંડીને ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ દરરોજ સવાર, સાંજ ના થી વા તોલા જેટલું લેઈ એક તોલા એરંડીઆ સાથે મેળવી પાંચથી દસ તોલા માથના દુધમાં નાંખીને પીવડી અંકટદીનું દરદ દુર થાય છે. એટલાજ પ્રમાણમાં એલે ના થી વા તોલા જેટલું લેઈ પાંચ તોલા ગૌપત્રમાં નાંખીને પીવાથી જળોદન્તું દરદ દુર થાય છે. જે તોલા કુંવરના અમ્મ સાથે મેળવીને ખાવાથી બપોલ, મરોગ અને કાળામતી ગાંઠ તેમજ કમોગ દુર થાય છે. ખડસત્રીયા પીત્તપાપડાના ઉકાળા સાથે લેવાથી તાવનું દરદ નબુદ થાય છે, બોરડીનાં મૂળના કવાચ સાથે લેવાથી વયુ વાળાની શાન્તિ થાય છે છાત્ર સાથે કિંવા મરમ જળ સાથે લેવાથી ચૂક, શગ, પીડ આવડી મટી જાય છે. એક રતી હીંગડીનું ચૂર્ણ અને એક તોલા કુંવરના મર્મ સાથે લેવાથી નષ્ટર્તનું દરદ દુર થઈ દર માસે નિમનિત અટકાવ આવે છે, આ સિવાય યેમ અનુપાન સાથે કિંવા સિતળ જળ કે મધ સાથે લેવાયો વળી તે માથાનાં દરદો, સંધિવા, આમલાન વિગેરે વિવિધ દરદોને દુર કરે છે. આ પ્રમાણે ઇંદ્રવારણીમાં જો કે આતિ હિતમ ગુણો રમ એલા છે, તોપણ તે આંતરડાની પેયપેયવાળી કિમ્બાને અનિયમિત કરનાર છે એટલું જ નહિ પરંતુ જો ધણા વધારે પ્રમાણમાં અપામાં આવે તો આંતરડાનો સોજો ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી આ દવા મર્મવંતી સ્ત્રીઓને, તેમજ કાકા, મરડા અર્થે કે આંતરડાના ચાંચાંદળા દરદીઓને કહી પણ આપવી નહિ.

૨. આખું પરવાળાં નામનું દરદ કે જેમ પાપણ અંદર વળી જવાથી તેના વળ આંખમાં ખુંચે છે અથવા તે પાપણની કાર

ઉપર નવા વાળ હિંગીને આંખની અંદરના ભાગમાં જઈને ધળ કરે છે, અને કટલીએક વાર તો તેઓ કાળા ડોળા ઉપર ધસાયછે જેથી ડોળા ઉપર ડુગા જેવી છારી બાજે છે, આંખમાં કંઈ ખુંચતું હોય ને તેવી ઈળ ચ્યાં કરે છે તેમજ રાત્રિ દિવસ તેમાંથી આંસુ વર્ષા કરે છે, એ દરદ માટે ઇંદ્રવારણી એ એક અજન્મ વિપાય છે અને તેનો ઉપયોગ એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે:—ઈંદ્રવારણીનું એક ફળ લાવી તેની એક બાજુએથી ડમળી કાઢીને પછી તેમાં બે તોલા વજનનો કાળા સુરમાનો ઠડકો મૂકી ડમળીને પાછી બંધ કરી દેઈ ફળને તડક મૂકી રાખતાં જ્યારે તે સુકાઈ જાય ત્યારે તે માંથી સુરમાને કાઢીને બીજા ફળમાં મૂકવો. એ ફળ પણ સુકાઈ જાય ત્યારે બીજા ફળમાં મૂકવો. એ ફળ પણ સુકાઈ જાય ત્યારે તેમાંથી સુરમાને કાઢીને તેનું બારીક ચૂર્ણ કરવું, અને પાંપણના વાળ ચુંટાવી નાંખીત પછી સુરમાનું રાત દિવસ અંજન કરવું, તેથી ફરીથી ત્રાગ ઉગશે નહિ જેથી પરવાણાની પીડા દૂર થશે.

ઈંદ્રવારણી લાલ.

સં. મહાકાલ, હિં. ઇંદ્રાવન, મ. કૌંડલ, મુકાલ, બ. માકાલ, ને. કાક કોન્ડા, લા. *Trionosanthos Palmata*. ગુ. લાલ ઇંદ્રવારણી, રાત્રી ઇંદ્રવારણી.

નિવરણ—રાત્રી ઇંદ્રવારણીના વેરા ધણી લાંબા વધે છે અને તે ધણીવાર જિયાં જાડે ઉપર ચઢી જાય છે. એનાં પાંદડાં બેથી ૭ થય બાસનાં અને ત્રણથી સાત ખૂણીઆં કે વિભાગવાળાં હોય.

છે. એના તંતુઓ ત્રણ શાખાઓવાળા અને કુલો ધોળા રંગના હોય છે તેમાં નર અને માદા કુલો જુદાં જુદાં હેય છે, કુલની પાંખડીઓ ઝાંઝાળી હોય છે તેથી તે ધણી સુંદર દેખાય છે. એનાં ફળો ગોળાકાં લેતાં અને નારંગી જેવડાં હોય છે, તે બ્યારે પાકી જાય છે ત્યારે રાતા રંગનાં થઈ જાય છે, ફળોની અંદરનો ગર્ભ અગાથ લેતા લીલા રંગનો હોય છે, અને તેમાં ધણાં બીજ આવેલાં હોય છે. એનાં મૂળીયાં જમીનમાં ધણાં ડાંડાં ગેલાં હોય છે અને તેમાં એક નાચે એક એમ ધણી મોટાં હોય છે.

ગુણદોષ—ઝેરી, ઝાડો તથા ઉલટી કરનાર અને મોળને કરનાર છે.

ઉપયોગ—માથાના દુઃખાવા માટે આ અકસીર ધવાજ છે અને તેથી તેના રિષે રિવેચન કરતાં “ઇન્ડીઅન પ્લેન્ટસ અને ટ્રુસ નામે ગ્રંથના કર્તા જ્યારે છે કે:

The juice of the fruit or the root bark boiled with gingelly oil is a good bath oil for the relief of long standing or recurrent attacks of headache.

એનાં ફળોનો રસ અથવા તેા મુળીયાંની છાલને તેલ સાથે પલાવથી લાંબા સમયથી ઉત્પન્ન થઈ એક સરખી રીતે રહેલા કિંવા વારંધડીએ ઉચ્છેદા મારતા માંથાના દરદ માટે ચોળવવું એક ઉત્તમ તેલ બને છે. (તેલ બનાવતી વખતે જો રસ લેવામાં આવ્યો હોય તો તે તેલથી ચારગણો લેવો. અને જો મુળીયાંની લીલી છાલને ચટણી જેવી વાટીને લેવામાં આવી હોય તો તે છાલથી ચાર-

મણું તેજ અને સોળમણું પાણી સાથે મેળવીને ઉકાળતાં પાણી કે રરનો લાગ બળી જઈ તેજ માત્ર રૂપ રહે ત્યારે મળી લેઈ ઉપયોગમાં લેવું.

બીજો અજ્ઞાપ્ય ઉપાય—એનાં મુળીઆ નીચેથી નિકળતી સાતમી માંડ આળકાજના પ્લેગ ઉપર ધણો ચમત્કારીક ઉપાય જાણાયો છે અને તેને વાપરવાની રીત એવી છે કે:-કંડા પાણી સાથે એ માંડને ધસીને પ્લેમની માંડ ઉપર દિવસમાં બે, ચાર વખત ચોપડવી અને વગી સવાર, સાંજ બેઆનીમારથી ના તોડા જેટલા પ્રમાણમાં પાત્રી પચુ ખી. આ ઉપાયથી માંડ એકદમ વેરાઈ જવા માંડે છે, તાવ હંકો પડી જાય છે, જાડવાટે પ્લેમનું ઝેર નીકળી જાય છે અને દરદી સુદ્ધિમાં આવવા માંડે છે. અમારા પરીચયના એક સહમૃદસ્થ કે જેએએ લોકોની જીંદગી બચાવવાની ખાતર પરોપકાર વૃત્તિથી ડૉક્ટરોને હજારો રૂા ખવડાવ્યા છતાં પણ પોતાની ધારણામાં નિર્બળ થયા હતા તેઓને અચાનક એક જંગલી મનુષ્યે આ ઉપાય બતાવવાથી માત્ર સાલમાં સેંકડો મનુષ્યોને પ્લેમના પંજામાંથી મુક્ત કરવાને લાભચાળી થયા છે, અને તેથી આ ઉપાયનો વિશેષ અનુભવ લેઈ જારેરમાં મુત્તવા મટે સર્વે વાંચક બંધુઓને બલામણુ કરવામાં આવે છે. વળી એ માંડને ઉપર મુજમ પાણી સાથે ધસીને તેમાં ના તોડા સાકર મેળવીને આપવાથી ઉપદંશ-ગરમીનું દરદ પણ દુર થાય છે. પરંતુ આ ઝેરી વનસ્પતિ છે, માટે તેના ચોખ વિચાર કરીને ચોખ માથામાં ઉપયોગ કરવો.

ઇસખન-હરમર.

સં. દુર્વાપત્ર, ત્રિકોણ બીજ. મ. હરમાર. ફિં. ઇસખંદ
લાહેરી. અ. હરમલ. ફા. ઇસ્ખંદ લા. *Pogonum Harmala*.

વિવરણ—હરમરના છોડવા એકથી ત્રણ ફીટ જેટલા ઉંચા થાય છે અને તે ઘણું કરીને બારે માસ જેવામાં આવે છે સિંધ, કચ્છ, પંજાબ અને વાઙ્મયપ્રાંતોમાં તેની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. તો પણ આ દેશના દરેક ખાતોમાં જુનાં ખડેરા અને કંકર માટી વાળી ભૂખરી જમીનમાં તે છુટી છવાઈ મળી આવે છે. એમાં થયેલી શાખઓ નીકળેલી હોય છે. એનાં પાંદડાં ધરેનાં પાંદડાંને મળતાં એટલે એનો ત્રણ ઇંચ લાંબાં, લીલા રંગનાં, સાંકડાં અને ઝીણાં દંડાઓવાળાં હોય છે. પાંદડાંના ખૂણાઓમાંથી એક લીલા રંગની નરવાળી નળી નીકળે છે જેના ઉપર ગા થી ગા ઈંચ જેટલા વ્યાસનાં પેળાં કે પીળાં ફુલો આવે છે. ફુલો ગોળાકાર હોતાં થાય છે જે પાંચા બે તેમાંથી કાઢા જેવા રંગનાં ત્રિકોણ આકારનાં બારોક બીજ મળી આવે છે. જે ગાંધીઓની ફુકાનો ઉપર ઇસખન અથવા તો ઇસખંદ લાહેરીના નામથી વેચાય છે આ બીજ માત્ર એ ઉંચ લાગનાર મનસ છે અર્થાત્ તેમાં બાંમના જેવો નીસો રહેલો છે એમ મણાય છે.

ઉપયોગ—દેશી વૈદ્યશાસ્ત્રમાં તો એના ગુણો વિસ્તારથી વર્ણવેલા નથી, પરંતુ જડીબુટ્ટી ભણન રાઓ તેના વિવિધ કાર્યોમાં વિવિધ રીતે ઉપયોગ કરે છે જે પૈકી ખાસ અનુભવિક પ્રયોગો નીચે મુજબ છે.

હવા શુદ્ધ કરવા—ઘણા દિસના દરદીની આબુખાબુની હવા ખરાબ થયેલી હોય તો તે શુદ્ધ કરવા માટે ખીજ મુગંધિ પદાર્થોની સાથે એની શાખાઓના ટુકડા અથવા તો ખીજ મેળવીને ફુણી કરવામાં આવે છે.

જૂ, લીખ દુર કરવા—એના છોડવાના એક શેર રસમાં રથ તોલા સરસીયું તેજ મેળવી મંદાગ્નિથી ઉકાળતાં રસનો ભાગ બળી જઇ તેજ માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉતારી મળી લેઇ માંથામાં માલવાથી જુ, લીખ વિગેરે તરત મરી જાય છે તેમજ ખાદે, જિંદરી વિગેરે નાશુદ થાય છે.

ગડ, ગુમર, ગાંઠ માટે—એના પંચાગને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવાથી દરેક જાતના ગડ, ગુમરાં, ગાંઠા, કંઠમાળ, દર્શુમૂળ વિગેરે ગ્રંથુ લેપમાં દુર થાય છે એ લેંકડો વખત અજમાવેલું છે.

મણુ, ચાંદાં, ચાંદી મ.ટે—ઇસપનનાં ખીજ જે તોલા, વિદારી કંદ (પાતાળ કહોળુ) પાંચ તોલા, રકકપુર ૧૧ તોલા લેઇ અધાને સાથે મેળવી નાનાં, નાની દીકડીઓ બનાવી તલના પાંચ તોલા તેજ સાથે ધીમા અગ્નિથી પકાવતાં બ્યારે દીકડીઓ બળી જાય ત્યારે ઉતારી તેજને ગાળી લેવું. એ તેજ ચોપડાયાં સડવા લાગેલાં ચાંદાં તેમજ જેમાં કીડા પડી ગયા હોય એવાં ખરાબ મણુ પચ તરકાળ રેઝાવા લાગે છે.

ક.મે.દીપન થવા સાડે—ઇસપનનાં ખીજ દોઢ તોલા અને અસપસનાં પોસ્ત, માલકાંઘણીનાં ખીજ, કેમર, લવિંગ, કમદી હલાયચીનાં ખીજ, પુરાસાની અજમે, વિદારી કંદ, હરડે, બહેકં,

આમળાં એ દરેક ચીજ એક એક તોડો લેઈ ખારીક ખાંડી ૪૫-
 ડેઘો ચાગી લેઈ મધ સાથે ધુંડી ચણા જેવડી મેળાએ બનાવવી
 જેમાંથી દરરોજ સવાર સાંજ એક એક મેળી ખાઈ ૬૫૨ અમલું
 અધિશિર દુધ પેવાથી રતિવિલાસ કરવાની મંદ પડી મચેલી સકિત
 પ્રબળ રાખે.

સર્મીનાંકુશ તેલ—કસપનના આખા દોડવાને કુટીને કા-
 ડેલો રસ પાંચ તોલા, આકડાનાં પાંદડાંનો રસ પાંચ તોલા, ધંતુ-
 રાના પાંદડાંનો રસ પાંચ તોલા, એરંડાનાં પાંદડાંનો રસ પાંચ
 તોલા, નમેડનાં પાંદડાંનો રસ પાંચ તોલા, અથેડાનાં પાંદડાંનો રસ
 પાંચ તોલા, દબી રીમણીનાં પાંદડાંનો રસ પાંચ તોલા અને એ-
 લીઓ, રહેલ ક્યેરની જડ, અકલગરો, માલકાંદણીનાં ખીજ, જામ-
 ફળ, લવિંગ વઝનાગ, કડતું સુરંજન (ક જે યુનાની દવાઓ વે-
 ચનારાઓના ત્યાં મળે છે તે) એ દરેકનું ચૂર્ણ એક તોલો, ઘેલો
 સેમ્બક વા તોલો, ઝેરક્યેલાં તથા અશીન એ ૬ મ્લું ચૂર્ણ ના
 લેલો અને તેલનું તેલ ચાર એર એ બધાં સાથે મેળવી મંદાગ્નિ-
 થી પકવતાં ૪ રૂપિયાઓનો રસ બળી જઘને તેલ માત્ર બાકી રહે
 ન્યારે ઉતારો બળી લેવું એ તેલનું શરીર માત્રોત કરવાથી કગતર,
 શંધિવા, સોજા માર પગડથી થયેલો દુઃખાવો વિગેરે અનેક દરદો
 અબ્યયમ રતે દુર થાય છે. આ તેલની વિશેષ પ્રશંસા કરવી તેના
 કરતાં એક વખત બનાવી વાપરી જુઓ તો તરતજ સમજાયે કે
 તે કેવું શુભકરો છે. આમાં સેમ્બક નાંખવામાં આવે છે માટે તેલ
 તૈયાર કરતી વખતે તેની ધુમાડી આંખને ન લાગે એ બદલ પુરવી
 સાવધાન રાખવી.

બંધનસ્થિતિ વિધી—પ્રસવનમાં પૌષ્ટિક, વીર્ય વધારનાર, માદક તેમજ મગજને આનંદમાં લાવનારા શુદ્ધ પદ્ધતિ સમાવેશ છે, અને તેથી ધાતુ પુષ્ટીના માટે મીઠા કોષ્ટ વનસ્પતિના બદલે પ્રસવનના સંયોગથી કરવામાં આવતી બંધનસ્થિતિ ઉત્તમ અને છે જે એવી રીતે બનાવવી કે—નગોડનો રસમાં થેડું એક દળદરનું ચૂર્ણ નાંખી તેમાં કલાઈને ઓગાળને કરવામાં આવેલો રસ યુગાવવો, આમ સાત વખત કરવાથી તેમાંથી અત્યુદ્ધતાનો ભાગ ટાળી જઈ શુદ્ધ કલાઈ બેશે. કલાઈનો રસ યુગાવતી વખત ઉડે છે અને તે નજીક બેઠેલા મનુષ્યને શરીરે વગમી ઇલા કરે છે માટે સંભાળથી કામ લેવું. આ કામ માટે નિર્ભય યુક્તિ એ છે કે એક લોહના પાસણમાં નગોડનો રસ ભરીને તેના ઉપર એક છિદ્રવાળું લંકણ દાટી તેના ઉપર ધાંટીનું છિદ્રવાળું પડ મુકી એ છિદ્રવાટે ધીમે ધીમે કલાઈનો રસ રેડવો. દરેક વખતે નગોડનો રસ નવો લેવો. આ પ્રમાણે શુદ્ધ કરેલી કલાઈ એ તોલા લેઈ તેનું દરોથી મંદાગ્નથી ઓગાળતાં જ્યારે તેનો રસ થઈ જાય ત્યારે તેમાં હિંગગોઠમાંથી દાહેલો શુદ્ધ પારો એક તોલો નાંખી કલાઈને ભાંય ઉતારી લેસે જેથી તે કલાઈ સાથે પારો મળી જઈ અન્નની એક ટીકડી બાકી જશે. આ પ્રમાણે થયા બાદ પ્રસવનના લીલા ઘોડાનો દસ તોલા પંચામ લેઈ તેની લુગદી બનાવી તેમાં એ કલાઈની ટીકડી રાખીને તેના ઉપર કપડાં માટી કરી દસ સેર અડાયાં ઊંચાણની અગ્નિમાં ટુંકી દેવું જેથી કલાઈની ઉત્તમ ભસ્મ થશે જે સવાર, સાંજ એક રતી જેટલા પ્રમાણમાં લેઈ મલાઈ સાથે આપવાથી ધાતુ સંપન્ન કરશે દુર થાય છે.

સોમલ ભસ્મ—ધોળા સોમલ બે તોલા લેઈ એક લોહની કદાઈમાં હરમરનાં પંચાંગની એક શેર રાખની અંદર દાખી દેઈ એક ષઠોરની તીક્ષ્ણ આંચ દેવાથી સુદર ભસ્મ થાય છે.

ઊંદર.

સં. મુપક. હિં. મુસા, મુઆ. મ. ઉંદર, ઇ. Hat.

વિવરણ—ઊંદર એ પ્રસિદ્ધ પાણી છે.

જડી-દૂધી તરીકે ઉપયોગ—સીઓના પ્રદર ઉપર ઉંદરની લીંટીઓ ઉત્તમ અસર કરે છે અને તેથી દર ટાઈને ત્રણ, ચાર લીંટીઓને વાટીને ચાર, પાંચ તોલા ચોખાના ધોવરામણના પાણી સાથે આપવામાં આવે છે. વળી બાળકને શુભ્રંશ્ય એટલે જાડે જતાં સુદાનો લાગ જહાર નીકળી જવાનું દરદ થાય છે કે જે આમણુ જહાર નીકળી જવાના બાધિ તરીકે એ જખાય છે તેના માટે પણ ઉંદર એ એક અકસીર ઇલાજ છે, અને તે કામ માટે એ નીચે મુજબ રીતે વપરાય છે.

ઉંદરનું માંસ એક શેર લેઈ તેને આઠ શેર પાણી સાથે ઉકાળતાં બ્યારે એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને ગાળી લેઈ તેમાં દસ તોલા તલનું તેલ નાંખીને ઉકાળતા બ્યારે પાણીનો લાગ બળી જઈને તેલ માત્ર શેષ રહે ત્યારે ઉતારી માળી લેઈ એક બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ તેલનું શુદ્ધ ઉપર માલીસ કરવાથી આમણુ નિ-કળતી બાધ થઈ જાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ભગંદરના દરદમાં ચોખવાથી પણ સારો ફાયદો થાય છે, જે આ તેલ તૈયાર કરવા

માટે હંદરતું માંસ એટલુંજ ઉઠાવવાને બદલે તેની સાથે દસ મુળ પલ્લુ એક શેર બેનાં નાંખવામાં આવે તો વખી વિશેષ ફાયદાવાળું.
“ યોગ રતનાકર ૨૧

અર્થાત્તે અજ્યમ ઉપાય—મુંબાઈ શહેરમાં અર્થના દરદને અજ્યમ રીતે નામુદ કરનારી એક મલગી ખાસ અમારા જોવામાં આવી હતી. આ ખાસ અર્થના દરદીને પ્રથમ કોઈ જાતની મધાલી બૂકીને થોડા દિવસો સુધી ધુમાડી આપવી જેથી અર્થ ચીમલાઈને મુઠાલ થઈ જતા એટલુંજ નહિ પરંતુ મુઠાની અંદરની ખાજુએ રહેલા મંસા પણ બહાર નીકળી આવતા. એ રીતે બધા અર્થે બહાર નીકળી આવી નિર્મળ થઈ ગયા પછી તેના ઉપર કોઈ વસ્તુનો લેપ કરતી, જેથી વખર જોપરથને તમામ મંસા જડમુલથી ઉખડી જઈ હંમેશના માટે દરદીને આરામ થઈ જતો. એ ખાસની આ યુક્તિ ધણા પરીયમે અમારા જાણુવામાં આવી હતી અને તે એવી રીતની હતી કે-દોરનાં શીમડાના પોત્રાણમાં ઉધેડ લામરાથી તેનાં આંધરાં જેમાં ધર બાંહે છે કે જે શીમડાનાં મુળીમાં વરીકે જોળખાય છે તે પાંચ તોડા લાવીને તેમાં મરીને સુકાઈ ગયેલા વગડાકે હંદરતું માંસ પણ પાંચ તોડા ઉમેરીને ખાંડીને ચૂર્ણ કરવું એ ચૂર્ણમાં બે તોડા લીંગ ઉમેરીને પછી એક નાના ખાખમાં કોણસાના અંગારા ભરીને તેના ઉપર આ બૂકીમાંથી થોડીએક બૂકી નાંખીને મુઠાને ધુમાડી આપવી જેથી બહારના અર્થ નિર્મળ થઈ જશે એટલુંજ નહિ પરંતુ અંદરના અર્થ પણ બહાર નીકળી આવશે. આ પ્રમાણે તમામ અર્થ ચીમડાઈ ગયા પછી તેઓના ઉપર સાજામાર અને ઠંડીયુનો એ બે ચીજો સરખા બાંહે લેકને

તેઓને પાણીમાં ઘસવીને લેપ કરવો જેથી સધળા અર્થ ખરી જશે. આ અર્થ ખરી જવાની જગ્યાએ ચાંદુ પડે તો ત્રિજાં એ રહે હરડે, બહેંધાં અને આમમાં તથા મુખજ એ ચોળે સગા બાળે લેઇને તેઓને બાળીને કાલી રાખ ધોળેલા ધી સાથે મેળવીને તે રથને ચોપડવા જેથી થોડા દિવસમાં ચાંદુ રૂઝાઈ જશે.

કડો.

સં. વસ્ત્રક, કુટળ. મ. કડા. હિં. કુડા. બં. કુરચી ને કટ-
બીજ, અં. તિવાળ. લા. *Wrightia anti dysenterika*.

વી રજુ - કડો એ પ્રસિદ્ધ વનસ્પતિ છે, એનાં ઝડવાં ચા-
રથી દસ ફીટ સુધી ઉંચાં થાય છે, તેમાં લાંબી સેતો જેવી ધણી
સાખાઓ નીકળીને તેઓના ઉપર ચારથી આઠ ઇંચ કિવા એક
ફુટ લાંબાં અને ત્રણથી છ ઇંચ પહોળાં પાંદડાં એક ખીલના સાથ
સાથે આવે છે. ફુલો મુચ્છાદાર અને સફેદ રંગનાં હોઇને તેઓ
ઉનાચો ઉતરતા અને ચોમાસું ખેસનાં આવે છે જેઓ જામ જેવાં
મધુરી વાસવાળાં હાય છે. એની શીંગો એકથી બે ફુટ લાંબી
ના ઇંચ જાડી અને બે ભેગી હોય છે; જે યકમાં અને ટેરમાં
પાસે એક ખીજ સાથે બેડાએવી હોય છે. પરંતુ પાકે છ ત્યારે
ટેરમાંથી છુટી પડી જાય છે. શીંગનો રંગ લીલો હોય છે, પરંતુ
આંદરનાં બીજ કે જે ઇંદ્રજવના તામે પ્રસિદ્ધ છે તે ઠાયાં હોય
ત્યારે લીલાસ લેવા રમનાં હોય છે. પરંતુ પાકે છે ત્યારે ઇંદ્રજવનાં
મધ જાય છે. આ ખીજ તેમજ ઝાડની છાંયનો રવાદ અત્યંત
ફલેવો હોય છે.

ઉપયોગ—કડાના ઝાડની છાત્ર તથા તેનાં બીજ એટલે જઈ
 જવ એ બંને ચીજો ઘણા લાંબા સમયથી આપણા દેશમાં આપણ
 તરીકે વપરાય છે. કમકે અતિસાર, રક્તાતિસાર, પિતાતિસાર અને
 આનાતિસાર ઉપર આ વનસ્પતિ ઘણું જ ઉત્તમ કાર્ય કરે છે. ઝાડ કે
 મરડાના ફરદમાં બ્યારે સખ્ત રીતે લોહી પડે છે ત્યારે કડાછાલ
 ઘણી ઉપયોગી છે, કારણ ગમે તેવો સખ્ત રક્તાતિસાર હોય તથા
 ગમે તેવી સખ્ત આંકડી આવતી હોય તોપણ તેને કડાછાલ બે
 સાડી દેશે. મરડા તથા રક્તાતિસારમાં કડાછાલની બરોમરી કરી
 શકે એવું બીજું એક પણ આર્થ આપણ નથી. ઇંગ્લેન્ડ અરબીમાં
 આઠપીઠાકુઆના નામની દવા કે જે સખ્ત અને તીવ્ર રક્તા-
 તિસાર ઉપર ઘણા ઉપયોગી છે તેની બરોમરી કડાછાલ કરી શકે
 છે, અર્થ અને રક્તપિત્તમાં પણ કડાછાલ ઘણો સરસ ફાયદો કરે
 છે, તેમાં પણ અર્થ ઉપર કડાછાલ ન ખાત અતર છે કેમકે તેય લોહી
 પરંતુ બંધ થાય છે. શરીરમાં કૌવન આવે છે. શરીરની પીઠાશ
 મટે છે. આંખોની ફીકાશ પણ ઓછી થાય છે. વળી જ્વરદન તરીકે
 વિષમજ્વરમાં પણ કડાછાલ ઘણો સરસ ઉપાય છે, તરીઆ, એક-
 તરીઆ, રોજીઆ અને સધના મુદતમાંથી આવનારા તાવોમાં
 તે ખાત ઉપયોગી છે. તેમજ પિત્તજ્વર તથા બીજા સાદા તાવમાં
 પણ તે વપરાય છે. જ્વરદન તરીકે ઇંગ્લેન્ડ દવા કિરનાઇનથી જે કે
 આ કમક ઉતરતું છે તો પણ કિરનાઇન સાથે તેનું મિશ્રણ કરવાથી
 તેની અસરમાં વધારો થાય છે. અને તેથી વિષમજ્વરમાં બ્યારે
 એકલું કિરનાઇન કામ કરતું નથી ત્યારે તેની સાથે કડાછાલનું
 મિશ્રણ અથવા તો સત્ત મેગનીને આપવાથી ઘણી અકસોર અતર
 થાય છે. વળી તેનામાં કૃમિ ઉત્પન્ન ન થવા દેવાનો શુભ પણ

રહેલો છે. કડાછાલનો સ્વરસ મધ સાથે લેવાથી પ્રમેદ અને કમ-
 ગામાં હાયદો થાય છે. અને પ્રદરના દરકમાં લેકમરમની સાથે વા-
 ચરવાથી અભ્ય હાયદો બતાવે છે, એનાં બીજ કે જે ઇંદ્રજવના ના-
 મથી ઓળખાય છે, તેઓ મુલ્યગ્રાહી અને સિતળ છે, વળી તેમાં
 કેટલું જાતનું નુકસાનકારક તત્વ નહિ હોવાને લીધે છેક નાનાં બા-
 લકોને પણ નિર્ભયપણે ખાધી શકાય છે. બાળકોના સખ્ત મરડાને
 તેમજ મરમીનો ઝડો પણ એનાથી મટે છે. ઝાડો, મરડો, અર્ધ,
 સ્કાતિસાર તેમજ આંતરડાંના અમે તે બાધિનાં જ્યારે મુદા મા-
 રફતે લોહી પડે છે ત્યારે ઇંદ્રજવ અપાય છે અને તવ સાથેનાં
 ઝાડામાં પાણી સાથે અને એકલા ઝાડામાં છાશ સાથે આપવાથી
 તે અભ્ય રીતે લાગુ પડે છે. બીજી ગ્રાહી દવાઓમાં જ્યારે માત્ર
 એકલો રાંબન મુલ્યજ રહેલો હોય છે ત્યારે કડાછાલ અને ઇંદ્ર-
 જવમાં તેની સાથે ખચન મુલ્ય પણ રહેલો છે. જેથી તેના ઉપયો-
 ગથી એક તન્દ્રથી ઝાડો બંધ થાય છે અને બીજી તરફથી ઝાડો
 દ્રિપન્ન થવાનું કારણ જે આમ તેનું પણ પાચન થાય છે, તેથી
 ઝાડો બંધ થતાં પેટ ચઢી આવવાની ધારતી રહેતી નથી અને
 તેથી બીજાં ગ્રાહી ઔષધો કરતાં બહું ચઢીયાતું ઔષધ છે. આવા
 હિતમ મુલ્યોને લેદને આ ઔષધ એક પ્રાચીન કાળથી આર્ય વૈદ્યો-
 ની પ્રીતિનું પાત્ર તો ચંદન પણ છે. પરંતુ આ દેશની વનૌષધિ-
 ઝોના મુલ્યદોષોનું નિરિક્ષણ કરનારા પુરોષીયન વિદ્વાનોમાં પણ તે
 આજઠાય માનીતું થઈ પડ્યું છે. એના મુલ્યોની પ્રશંસા કરતાં ચિ-
 ત્તામાંવના સરજન મેજર જે. સેન્ડર્સ જણાવેછે કે કેન્થુના મરડામાં
 આ બહુજ ઉપયોગી ઔષધ છે અને તીક્ષ્ણ મરડામાં આઈષીક-
 યુઆના સાથે હરીદ્રાઈ ન કરી શકે તેવું નથી. મોતીલાલ મુકરજી

સાથે તાવ હોય અથવા ન હોય તોપણ તેનાં ખીચાં ઓપધ તરીકે આપાય છે.

સરજન કે. ડી. થોસ જણાવે છે કે—મારા ધંધાના મર-
ડાના કેસોમાં હવે હું આઈપીક્રાઇમ્સના કમિટન વાપરું છું. તી-
ક્ષ્ણ મરડામાં જે છાલનો ક્વાથ આપવા હોય તો થોડા અરીણુ
સાથે જે ઓસના વજનમાં દરેક જે કલાકે આપવા, પરંતુ હડા
છાલમાંથી કઢવામાં આવેલો દ્વાર તીક્ષ્ણ મરડામાં ધણેજ અસર-
કારક છે.

સુશીલબાદના સરજન એસ. એમ. સીન્કેરે જણાવે
છે કે:—મરડાના માટે આ દવા ધણેજ ઉપયોગી છે અને તે વિષે
મારી ખાત્રી છે. એની છાલનો ક્વાથ એકલો અગર તો આઈપી-
ક્રાઇમ્સ સાથે હું વાપરું છું અને તેનું પરીણામ હમેશાં સતોષકા-
રક નીવડયું છે. તીવ્ર મરડામાં ખાસ કરીને પ્રથમ આઈપીક્રાઇ
આપ્યા પછી આના વધારે ગુણ થતો માણુમ પડે છે, અને તે ધ-
ર્મદા દવાખાનામાં અતિશય વપરાય છે.

આ બધા અભિપ્રાયો ઉપરથી જણાય છે કે જાડા અને મર-
ડાના દરેક માટે તે એક રામચાણુ ઉપાય છે, અને દેશી વેલોમાં
તેની અનેક ખતાવટો વપરાય છે, જેમાંની વધારે અનુભાવક નીચે
મુજબ છે.

કુદજ દવાથ—ચાર તોલા હડાછાલને ૬૪ તોલા પાણી સાથે
ઉકાળતાં જ્યારે આઠ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી મળી
શેષ તેમાં જે વાલ સુંકું ચૂર્ણ અથવા ગા તોલો અર્ધ વિપદ

જૂથ નાંખીને રક્તાતિસાર એટલે લોહી પડતો જાડો, લોહી ફૂટતા અર્ધ તેમજ દરેક જાતના અતિસારમાં આપવામાં આવે છે. માત્રા બેથી આઠ તોલા.

“ ૧૦૬ ”

કુડાપાક ગુટીકા—તાજી દડાઝાલ ચારસો તોલા લેઈને તેને ૧૦૨૪ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે ૧૨૮ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતાની ગળી લેઈ તેમાં કાળી પાદ, મેચરસ, ધાવડીનાં ફુલ, મેથ, અતિવપતી કળી, રસામણીનાં મૂળ અને કાચાં બીલાંનો ગર્ભ એ દરેક ચીજને ચાર, ચાર તોલા લેઈ તેઓનું જૂથ કરી ઉમેરવું. બાદ યુલે ચઢાવી મંદાગિનથી પકવનાં જ્યારે શીરા જેવું ઘન થઈ જાય ત્યારે નીચે ઉતાની તેની ખાર જેવડી ગોળીઓ વાળવી-માત્રા ૧૦ થી એક તોલો. ઉપયોગ-લોહી પડતા અર્ધ, દરેક જાતનો જાડો, મરો, પાંડુ, સંઘડબી, સોજા અને કમળા ઉપર થાય છે, અને તે રોગ અને દોષની અનુકૂળતા જોઈને મધ, છાશ, પાણી કે દુધ સાથે આપવામાં આવે છે.

જાડા, કિંવા મરડાનું દરદ મમે તેલું જીતું અથવા તે સફેદ આમ, તાવ, કિંવા પરચુકા રોય તેના ઉપર આ ઓષધ અત્યોક્ષિક છે અને એક નાના બાળકથી માંડીને છેક વૃદ્ધારથાએ પરોચેલા દરદીઓને પણ તે એક સરખી રીતે બાફક આવે છે. વળી સંઘડબીનું દરદ નવું હોય કિંવા જૂથું થઈને પેટ ફુલવું, મોં આવવું, ખાંસી, કફ, લોહી પડવું, આમ પડવું, સોજા આવવા, આમણ બહાર નીકળવી, પેટ મોટું થવું, નળાશ્રિતવાયુ, અર્ધ વિગેરે અનેક વિકારયુક્ત થયું હોય તેના ઉપર પણ આ ઓષધ આબાદ કામ કરે છે, બાળકોને આપેલું જનન પાચન ન થતાં જે-

તું ને તેતુંજ થોડીવારે નીકળી જતું હોય એ દહીંના પાણી સાથે આપરાથી આરામ થાય છે; અને એ રીતે વિવિધ પ્રકારના ઝાડાઓના દરદમાં તે એક સરખી અસર કરતું હોવાથી નિશ્ચયપણે એમ કહી શકાય છે કે તમામ જાતનાં અતિસારનાં દરદો માટે તે એક ઉત્તમ ઔષધ છે.

કાસાંગાડી કુવાજી—ઈંદ્રજવ, પગેળીનાં પાંદડાં અને કડુ એ ઝીંજે સરખા બાને લઈ ખાંડી ખોખરી કરી તેમાંથી ચાર તોલા લઈ ચોસક તેલા પાણી સાથે ઉકાળવાં આઠ તોલા પાણી ખાંડી રહે ત્યાર પેટારી માળી લઈ સવાર, સાંજ આપરાથી દરરોજ આવ-તો ટાડીઓ તેમજ ફરી ફરીને ઉથલા મારતો તાવ દૂર થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તાવનો વેગ નરમ પડ્યા પછી આ ઉકાળો ચાલુ રાખરાથી જલદી શક્તિ આવે છે અને શરીરમાં રહેલો ઝીંજો તાવ દૂર થાય છે.

કમળ.

સં. મધ્ય, પંકજ. હિં. કમલ. મ. કમલ. ફા. નીલુર. ઇં.
Lotus. Lat. Nelumbium Speciosum.

નિ. રજુ—કમળનાં ફુલો સિવપૂજનમાં કામ આવતા હોવાથી દરેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે. એની ધોળા ફુલની, લાલ ફુલની અને આસમાની ફુલની એમ અનેક જાતો થાય છે. એનાં બીજને કમળ કાઢી કહે છે. અને તે બાપારની પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે પણ કમળની એક એવી જાત થાય છે કે જેનાં ફુલો રાત્રિના સમયે ઉઘડે છે અને રાત્રે ધોળાં હોઈ લાલ ફુલો કરતાં ન્હાનાં હોય છે. આ જાત

તને સંસ્કૃતમાં કુમુદિની કહે છે અને ગુજરાતી ભાષામાં પોયણીના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

ઉપયોગ—કમળનો ગુણુ શીતળ અને ઘાહી છે અને તેથી કમળના તાંતણા કમળ ઠાકડી, પાંદડાં એ બધું એ ગુણુના માટેજ વપરાય છે. શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં દાહ થતો હોય ત્યારે તેના ઉપર આ ચીજે વાટીને ચોપડાય છે તેમજ પીવાને માટે પણ અપાય છે. કમળના યોગથી એક પ્રકારનું ધૂત બનાવવામાં આવે છે કે જે ઉત્પત્તિ ધૂતના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. અર ધૂતના ઉપયોગથી અર્થના દરદને લીધે થતો રક્તઆવ, અત્યાર્થિક તેમજ ગર્ભાશયમાંથી પડતું બોલી બંધ થાય છે. જે સ્ત્રીને વખતેજ વખત ઠસુવાવડ થતી હોય તેવી સ્ત્રીને જે ગર્ભપાતનાં લક્ષણો શરૂ થવાનાં ચિન્હો જણાવા લાગે કે તરતજ આ ધૂત આપવામાં આવે છે તો તરતજ ગર્ભાશયમાંથી જનનેન્દ્રિય મારણે પડતું બોલી બંધ થઈ ગર્ભપાત થતો અટકી જાય છે. વળી આ ધૂતનો પીવામાં તેમજ સરિરે માલીશ કરવામાં ઉપયોગ કરવાથી વિદોષક તેમજ ખીજાં બળત્રાવાળાં દરદો શાંત થાય છે. આસમાની કમળ ધોળા કમળ અને રાતા કમળનાં ધુલોના તાંતણા તથા જેડીમધ એ દરેક ચીજ જે, જે તોડા લેછ તેઓને ૧૨૮ તોલા પાણી અને બગીચ તોલા ઘી સાથે ઉકાળતાં ત્યારે પાણીનો ભાગ બગીચને ચી માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉતારી બાણી લેતું તેનું નામ ઉત્પત્તિ ધૂત છે.

ધોળું કમળ રાતા તથા રધાય કમળ કરતાં વધારે ગુણુકારી છે. નાના બાળકોને ગુદમંથ એટલે અમણ નીકળવાનું જે દરદ.

આમ છે તેમાં કમળનાં ફુલો પાંદડાંને સફતી ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે આપવાથી ઘણું અજન્મ પરીણામ આવે છે. આ ઉપરાંત જલા-
મણી કરતાં યોગ સ્નાન કરે અંધનો કર્તા જણાવે છે કે:—

વન્નિન્યાઃક્રોમલંપત્રયઃસ્વાદેચ્છકરાન્વિનમ્ ॥

एतन्निश्चित्यनिर्दिष्टंनतस्यगुथनिर्गमः ॥

કમળનાં કોમળ પાંદડાં જે સાકર સાથે ખાય તેની આમણી
ખહાર નીકળતી નથી એ નિશ્ચય રીતે અનુભવેલું છે.

કમળનાં ફુલની પાંખડીઓને તોડતાં તેઓના નીચેથી એક
જાતનો મધ જેવો રસ નીકળે છે જે પછ મધુના નામે ઓળખાય
છે એ મધનું અંજન કરવાથી આંખનાં અનેક દરદો નાશ પામી શકાય છે.

કાચડો.

સં. કુકલાસ હિં. સરહટો. ઇં. A Crab.

વિષય—કાચડો એ પ્રખ્યાત પ્રાણી છે. ઘર અને ગામની
આબુખાગુની વાડે ઉપર ધારું કરીને તેનું રહેઠાણ હોય છે.

ધર્મ અને ઉપયોગ—વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં તે આ પ્રાણીનાં કુણું
હોય સમધિ કંઈ વિશેષ ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ
ત્રાંત્રિક ગ્રંથોમાં તેના અનેક પ્રયોગો જોવામાં આવે છે. લોકાધિ-
પતિ રાક્ષસરાજ રાવણના પુત્ર મેઘનાદે રમેલા “મહા માયવી તંત્ર”
ગ્રંથે ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે:—

સ્થાત્તાવચ્ચાટકક્ષારઃક્ષારોવાકૃત્કલામજઃ
સતૈલલવણોલેપઃશ્રીઘ્રદુર્જયવૃદ્ધિનુમ્ ॥

અકબા કિંવા કાચંડાને બાળી રાખ કરી તેમાં સિંધાણુજી અને તેલ મેગતી લેપ કરવાથી અંડવૃદ્ધિનું બચકર દરદ દેખ તો ખસ નાણુદ થાય છે.

અમારા એક મિત્રના બાળકને અંડવૃદ્ધિ એટલે અંતરંગ, સારથ્યગંઠ કે દર્નિયાના નામથી ઓળખાય છે તે દરદ હતું. જેના માટે યુનની એટલે દહીંમેના, આયુર્વેદિક એટલે દેશી વદના, એન્થે-પેથિક એટલે દંત્રી વૈદાના તેમજ હેમીઓપેથિક પદ્ધતિના અનેક ઉપચારો કરવા છતાં પણ કંઈ ફાયદો નહિ થતાથી આખરે ઓપરેશન કરાવવા માટે બ્રિટિશ સર્જનનની પાસે લેઈ જવામાં આવ્યું. પરંતુ બાળકનું શરીર તદ્દન લાસ ગયેલું હતું તેથી જ્યાં સુધી તેનામાં પુરતી તાકાત ન આવે ત્યાં સુધી સર્જનવાળું કામ જીન જેખમે થઈ શકશે નહિ, એવો સરજન મહેત્તે અભિપ્રાય આપવાથી ઓપરેશનનો વિચાર માંડી વાળી નેગરોપેથી ડોક્ટરોની સલાહ લેવામાં આવી. આ ડોક્ટરોએ પણ જણાવ્યું કે આનું નાનું બાળક બરાબર સ્થિર રહી શકે નહિ તેમજ વળી ડૉક્ટરિ બગી અશક્ત છે અને દરદની રિયલિ બધી મંબીર છે જેથી અમારી પદ્ધતિ પ્રમાણેના ઉપચારો પણ અન્યર કતેહમંદ રીતે કામ કરશે કે કેમ તે વિશે શંકા છે. આ રીતે આધુનિક ચિકિત્સા સામ્રાજી અધી મુખ્ય પદ્ધતિઓનું અમારે નિરાશાજનક પરીણામ આવ્યું ત્યારે નાસીપાસ થઈને અમે ઘેર આવ્યા. દરદીનાં સગાં સખંધિઓનો વૈદકસાહ્ય

ઉપરથી તો હવે સમુજામાં ત્રાસ હોઈ ગયોજ હતો, જેથી કાંઈ પણ વૈધ, હજીમ, કિંવા ડોક્ટર કમ્પાણી કરશે એવી આશાને છોડી દઈ જે કાંઈ બતાવે તે દરેક ઉપાયો અજમાવવા માંડ્યા, જેમાં આ નિર્દોષ ભક્તને ફરીકે ને ચાર પાંચ વખત હાથ દેવામાં પણ આવ્યા હતા છતાં આ બધા ઉપાયોથી પણ કંઈ ફાયદો થયો નહોતો. છેવટે ઉપર બતાવ્યા મુજબ વિવિધી કાર્યકારી રાખના પ્રયોગ અજમાવવામાં આવ્યો અને આશ્ચર્યની વાત એ છે કે માત્ર રૂબ દિવસના ઉપચારથીજ એ દરેક સદાને માટે નાશુદ થઈ ગયું.

કુખો.

સં. કોણપુખી, અસનક હીં. ગુમા, ગોમા, મ. કુંબા, તુંખા
અ. પકથમે. લા. *Leucas ocephalotes*, મા. દડવલ.

વીરણ—કુખના ઊડવા ચોમાસે થણા ઉગી આવે છે અને શિયાળા પછી સુકાઈ જાય છે, તોપણ કેટલાયક સ્થળોએ તે બારે માસ પણ રહે છે. એની બિયાઈ બા ધી દોઢ ફુટ જેટલી હોય છે. એમાં ઝાંઝી સાખાઓ નીકળે તે સાખાઓ બિયે વધી જસા બંદર વગે છે જેથી સાખા ઊડવાનો સાગ બરાબ થઈ એને દેખાય એક મુખજ કે મુખર જેવો સુશોભિત થઈ રહે છે. છતાં કાંઈ વાર એમાં સાખાઓ નહિ નીકળતાં એના ઊડવા એકલકાંઠી-જે વધી જાય છે. એ જ્યાં ઉગે છે ત્યાં આગળ થણું કરીને જગ્યામાં ઉગે છે. એના પાંદડાં એક ખીજના સામ સામે આવે છે અને તે એકથી થણું ઈંચ લાંબા, બા ચા એક ઈંચ પહોળા

કેર ઉપર કાંઠરીવળાં તેમજ સુરાળાં હોય છે. કુલની પાંદડીએ-
રક્તના ખુણાઓમાંથી નીકળેલી હોય છે. એ દરેક પાંદડીમાં આશરે
૫૦ થી ૧૫૦ બુદ્ધિ બુદ્ધિ સક્ષમ રહેત રંગનાં કુત્રા હોય છે. એના
આખા ઓઢવા ઉપર બધું ઠરી બોળા કે ભુરા વાળની ફેવાટી
હોય છે.

યુગ્મકોષ—

દ્રોણપુષ્પી કફાર્શોઘ્ની કમલા કૃમિચોયજિત્ ॥

અગ્નિમાંગ્ર હરાચૈવ પક્ષાઘાતસ્ય નાશિની ॥

કૃમેા કદ અને અર્શને હરનાર તથા કમળે, કૃમિ અને સો-
ળને છતનાર છે. (રાજવલ્લભ)

વળા અગ્નિમાંગ્રને હરે છે એને પક્ષાઘાતનો નાશ કરે છે.

(સૈ:કલ)

ઉપયોગ—ઓષધના કામમાં દેશી વૈદો માત્ર તેનાં પાંદડાં-
માંથી કાઢેલા રસનોજ ઉપયોગ કરે છે. એ રસની મારા બાળકો
માટે ના થી ના તોષે અને મેટી કમરનાં મનુષ્યો માટે એકથી
બે તોલા જેટલી હોઈ તે નીચે મુજબ વપરાય છે.

વિષમજ્વર એટલે ટાઢીયા તાવમાં તેના રસમાં ના તોલો મ-
રીયાંતુ ચૂર્ણ મેળવીને અપાય છે. ખાંસીના દરદમાં મરીયાંના બદલે
બહેડાંતુ ચૂર્ણ ઉમેરાય છે. બાળકોની ખાંસી ના તોલો રસ,
એકાદવાક ટંકણ અને થોડું એક મધ સાથે મેળવીને પાવામાં
આવે છે. સંવિવામાં એના રસમાં લીંડી પીંચરતું ચૂર્ણ ઉમેરવા-
માં આવે છે.

એ અનિશ્ચ જ્વર ચડ્યો હોય તો એનો રમ કાઢીને સરીરે
 મોપડવાથી, અથવા તો એના છોડવાએને પાણી સાથે ઉકળીને
 તે પાણીની ગ્રાહ લે કાવવાથી પરસેવો આવી તાવ । વેગ નરમ
 પડી જાય છે એના આખા છોડવાને ખાંડી રસ કાઢી તેમાં મરી-
 નાનો જૂથ મેળવીને કપાળમાં તેમજ મગજ ઉપર લેપ કરવાથી
 વાયુ કે દહના લાંબી અત્યંત દુઃખનું માથું પણ શાન્ત થાય છે,
 એના રચમાં હાકર, સોનાગેર અને આંમળાં એ ત્રણ ચીજોને ધસીને
 તેનું આંખમાં અજન કરવાથી કમળાનું દરેક નાશુક થાય છે.

વૈધકીય દષ્ટિએ તો એનો ઉપર મુજબ વિપયોગ થાય છે.
 પરંતુ જડોબુદ્ધિએનો શોધ કરનારાએને તેના નીચે મુજબના અ-
 સુધ્ય ગુણો દાઢ આયા છે.

માથુ રામપ્રસાદ શર્મા જણાવે છે કે:—એના પાંદડાંને ખાંડી
 રસ કાઢી કાઠેથી ગાળી લેખ એ રસને એક તપેવામાં નાખી તેમાં
 તેલકુંજ પાણી કમેરી ચોવીશ કલાક રહેવા દેવું, બી । દિવસે હલા-
 વ્યા ચલાવવા લિવાય કેપરનું બધું પાણી નીતારી નાંખતાં તપેવા-
 ના તળીએ જે સત્ત્વ રહે તે સત્ત્વને એક થાળીમાં લેખ લેવું, અને
 એક મેટા દેડામાં પાણી ભરીને ચુકે ચઢાવી તેના ઉપર એ થાળી
 શખીને મંદગ્નિ મળાવવો. જ્યારે દેગડામાંના પાણીની વરાળની
 અરથીથી થાળીમાંના સત્ત્વમાંથી બીનાસનો ભાગ પડી જાય ત્યારે
 તેને નીચે કિતની લેખ એક શીશીમાં ભરી રાખવું. આ સત્ત્વની
 આગા એક માસો એટલે લગભગ પંદર થડ બારની છે.

ટાંક વાપરને આપતા દરેક જાતના તાવો માટે આ સત્ત્વ એક
 આસો. કાળાં મરીયાં પચ્ચીશ અને તુળસીનાં પાંદડાં પાસ અને કર-

કચના ગોળાની મીઠા એક માસો એ બધા સાથે મેળવીને મરજી પાણી સાથે આપવાં.

કમળાના દરક ઉપર આ સત્ત્વ મધ સાથે મેળવીને આંજલું.
અશીઝના એર ઉપર આ સત્ત્વ પાણી સાથે ઓનાળોને દર
અડધા કલાકે આપવું.

સર્પદંશથી કાષ મનુષ્ય બેભાન થયું હોય તો આ સત્ત્વનું
ચૂર્ણ એક કાગળની ભુંગળી મારફતે નાકમાં ડુંકવું અને શુદ્ધ
આબ્યા પડી પાણીમાં ઘોળીને પાવું.

“પાયોનીયર” નામનું વિખ્યાત ઇંગ્લીશ પેપર જણાવે છે કે:—

Gommees this is a purely an Indian one, I have not been able to ascertain its English equivalent.

A girl about fourteen years of age was brought to me the night in a Comatose condition, the relatives stating she had been bitten by a snake about 15 months before, I saw her and that she had six fainting fits, not having any reliable remedy at hand I obtained some leaves of the gooma plant and after extracting the juice had it blown in her nostrils, The effect was instantaneous the girl set up, as she had never been out of her seneca.

To make sure that the snake was a poisonous one, I examined the foot and found 10 punctures in the skin.

I was told about this plant some years ago by an old Foker.

કુખો એ ચોખ્ખો ભારતીય છાંડ છે, જેથી તેની સાથે કોઈ પણ ઇંગ્લેન્ડ રક્ષણી પુલના કરવાને માટે હું ફક્ત નિશ્ચય થવાને કક્ષિતવાન નથી.

એક દિવસ રાત્રિના સમયે એક ચોદ વર્ષની છોકરીને પણી અશાન અવસ્થામાં મારી પાસે લાવવામાં આવી અને તેમ સંપન્નિઓએ જણાવ્યું કે:—એને આશરે પંદર મહીનાઓ ઉપર સાપ કસડયો હતો. આ વાતથી તે બધી હતી એટલા સમયમાં મારા જોવામાં આવ્યું કે તે છોકરી રહી રહીને છ વખત મુર્છિત થઈ ગઈ. આ વખતે મારી પાસે કોઈ પણ ચોખ્ખો છોડ મેં જુદા નહિ હોવાથી મેં કુખાનાં કેટલાક પાંદડાં મસળીને તેનો રસ તેણીનાં નસકોરામાં રેડ્યો. આ રસની અસર એટલી જધી જલદી થઈ કે તે છોકરી તરતજ ઉઠીને બેઠી થઈ અને એ દંડ તેને હમેંસના માટે મટી મયું અર્થાત ત્યાર બાદ તે પુણુ જેમુદ થઈ જ નહોતી.

જે સાપ તે છોકરીને કસડયો હતો તે જરી હતો કે કેમ તેની પરીક્ષા કરવાને મેં તેનો થમ તપાસ્યો. તો તેની ચામડી ઉપર કેટલાંએક છિદ્રો નજરે પડ્યાં.

આ ઔષધિમાં એનો ગુણ રહેલો છે એની વાત કેટલાંએક વર્ષો પૂર્વે અને એક ફકરી કરી હતી.

ખાટખટુંબડા.

સં. અત્યમ્લપર્ણી, કંડુરા હીં. રામયના, ખટુઆ. મ. અર્ન-
ટવેલ, કડમવલ્લી, લા. *Witis oarnos*. V. *pentaphylla*.

વિતરણ—ખાટખટુંબડાને વેલા બધા મેદા થતા હોય તે
ઓમાસે પુષ્કળ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. પાંદડાં બેથી ચાર
જંચ લાંબાં અને દોઢથી ત્રણ જંચ પહોળાં હોઈ ત્રેખડાની માફક
ત્રણ, ત્રણ પાન બેમાં આવેલાં હોય છે. એના કુચના મુચ્છા શીઘ્ર
લીલા રંગના અને ફૂલો ઝુમખાખંધ આવે છે. ફૂલો, પાંદડાં તથા
વેલાનો આકાર દાક્ષિને મળતો આવે છે આ વનસ્પતિનાં ફરક
અંગે ખાટા રસથી ભરેલાં હોય છે અને જો તે ખાવામાં આવે
તો મળામાં દાઢ ઉત્પન્ન થાય છે. હિન્દુસ્થાનના બહુભાગ ભાગોમાં
આ વનસ્પતિ થી હોવાથી તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણધર્મ અને ઉપયોગ—રાજનિષાદના કર્ણાએ તો આ
વનસ્પતિને માત્ર તીખી ખાટી, અગ્નિને ગ્રીપન કરન રી, ત્રિ ઉપ-
ગમનાર તથા ખરોળ, શુગ્ર, વાયુ, કફ અને એજને નાશ કરનારી
જણાવી છે. પાંતુ જડી બુદ્ધિઓનો સોધ કરનારાઓને તો એ
ઉપરાંત તેમાં એક બીજે અદ્ભુત ગુણ માલમ પડ્યો છે. એ ગુણ
કાચો છે તે નીચેની હકીકત ઉપરથી સમજાશે.

ધન્વંતરિ નામે વિખ્યાત વૈદ્યકપત્તા તંત્રી ઇ. સ. ૧૬૧૬ના
ફેબ્રુઆરી માસના અંકમાં જણાવે છે કે:—સંવત ૧૬૫૪-૫૫ની
સાલના અરસામાં હું માયકલાક સરકારના ખેતશુ કરમાંમાં હતો.
તે વખતે મારે લાં સખ્યાખંધ ફરકાઓ હવા લેવા અરૂ આવવા

હતા, અને હું તેમને વિનામુશ્કે જ્યાં અપતો હતો, કારણ મારે
 માફ ગુજરાન હવા ઉપર કરવાનું નહોતું, માફ ગુજરાન તો વધી-
 ઘાતના બધાવડે ઈશ્વર કૃપાથી સારી રીતે ચાલતું હતું. મારા પા-
 ઠોસમાં હજી જમત નામના બાટીયા રહેતા હતા જે બહુ પદ
 હતા. દાદર થયેલા દરદિયાને તેઓ એક બાતનું મુળીયું ખસીને
 ચોપડવાને કહેતા જેથી આમ બળી ફાટ્યા થઈ કિવા તે જામે
 સુઝી જઈ તેમને થએલી દાદર જતી રહેતી. એક વખત મેં તેમને
 પૂછ્યું કે તમે દાદર ઉપર શાનું મુળીયું વાપરો છો ? તેમણે કહ્યું
 ચિત્રકમુળ મેં કહ્યું કે એવો બ્લીસ્ટર એટલે સાંસ દાહક અસર
 કરી ફાટ્યા ઉત્પન્ન કરનારી ચીજ છે જેથી કાંઈ વખત તેમને
 કુખરૂપ થયે. પરંતુ તે વાત તેમના ધ્યાનમાં ઉતરી નહિ. થોડા
 દિવસો બાદ એવો પ્રસંગ આવ્યો કે તેમના પોતાના ગળે દાદર
 નાકળી. પોતે દાદરની દવા તો બાજુતાજ હતા, એટલે ચિત્રકમુળ
 ખસીને ગળા ઉપર લગાવ્યું, આ વખતે ચોમાસાના દિવસો હતા.
 દાદરની જગ્યા સુઝી જઈ તથા પાક ઉપર જાડી અને પરીણામે
 રહેવાણના લીધે તેમાં જીવડા પડ્યા હું હમેશાં તેમને એ મુળ
 વાપરવાને ના કહેતો હતો તેથી તેમને એ આટલે મુઠ્ઠી પીડા થઈ
 પણ તેમને મને એ હકીકત જાણી નહીં પરંતુ અત્યંત પીડા થઈ
 અને લોહી આવવા લાગ્યું ત્યારે મને ખબર પડી. આ જાતુઓનો
 નાશ કરવા મેં કારમોલીક તેજનો તપાસ કર્યો. પરંતુ ખેર હુમાં
 મળી શક્યું નહિ. કારણ સરકારી દવાખાનામાં પણ કારમોલીક એ-
 સીક થઈ રહ્યો હતો. અને એ રીતે તેજ ન મળી શક્યું ત્યારે બીજી
 સુધિ મને લગાડી. તે યુક્તિ એ હતી કે ધોરેલું લી અને સાકર

એમાં કરીને પાકેલા જામના નારામાં જ્યાં આવળથી લોહી નીકળતું હતું ત્યાં આમળ મુકવાથી જીવડા તે ખારાને ઉપર આ તા હતા અને અમે તેઓને ચીપી આવડે પકડી, પકડીને બહાર કાઢી નાંખતા હતા, આ કડકુટ આવતી હતી એમાં તે રથને એક કાદરડો માથે ભારી લેઇને આવ્યે, તે મંડોપુર જામનો હતો અને મને સારી પેઠે જોગખતો હતો, જેથી તેણે મને કહ્યું કે:-તમે જીવડા કાદવા સાથે આટલી બધી કડકુટ શા માટે કરો છો ? વગર મહેનતે બધા જીવડા જીવતી સ્થિતમાં બહાર નીકળી આવે એના ઉપાયો ક્યાં નથી ? મેં કહ્યું કે તેવો ઉપાય હોય તો તમે કહે તેણે વનસ્પતિ લેઇ આવીને ઉપાય કરવાને કહ્યું. અમે તેને મહેનતના ચાર આના આપવા કાળજી અને તેની ભારી પણ વેચતી લેઈ લીધી. જેથી થોડીવારમાં તે એક વનસ્પતિની ગાંઠ લેઇ આવ્યો, તેના હાથ મેં ધોવડાવ્યા અને તે ગાંઠ તેણે પથર ઉપર ધસી ચડાવતી મક્કક જાડી રહેવા દે. તેનો એક લયડો ફના પેત્ર ઉપર મુકી તે પેલનો હવાગળો જામ દરદવાળો જગનાએ આવે તેની રીતે નાસુર ઉપર ઉધો પાડ્યો, એટલે ફવાનો લયડો નાસુર ઉપર અને ર ઉપરની બાળુ રહ્યું. દશવાર મિનિટ પછી જ્યાં તેણે પેત્ર ફના પેત્ર ઉપાડી લીધું ત્યારે જીવડા કાદાઓનો એક લયડો પેલી હવા ને વળગેલો હતો. આ જાંઠ મેં કહ્યું કે તે કંઈ હસ્ત આલાકી કરી છે, માટે મને હવા મુકવા દે; આમ કહી મેં તે મળ ચર્યુ અને તેનો લયડો પ્રથમની માફક નાસુર ઉપર મુક્યો તો તે વખતે પણ અનેક જીવડા કાદાઓ તરી આવ્યા. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત એ હવા મુકવાથી તમામ જીવડા નીકળી બધા અને તેના દરદીને મળા ઉપર એ દિવસથી સખા વેદના થતી હતી, અને નાનિ

એ ઉપ પશુ નહોતી આવતી તેમાં આરામ જણાયે. આ ઉપર-
થી તે મુળીયું જણવાની મન ઉરકાઢા થઈ, જેથી તે ઠાકરડાને મેં
પશુ સમજાવ્યો, પશુ તેણે અને તે મુળીયું બતાવવાની ના પાડી.
મેં તેને દશશેર, આરશેર ચોખા ખાવાને આપ્યા, અને કહ્યું કે તું
જાણે છે કે:-હું દવા કરી કાઢ પાસે કાંઈ લેતો નથી, તો પછી હું
લોકોને ઘેર એવા ઉપાય કરવા જાઉં તેથી તારો ધંધો ખમડે એમ
નથી, પરંતુ આવા દરદાઓના ઘેર તને બોલાવવાની હું સલાહ
આપીશ જેથી તેઓ તરફથી તને ધણું ફાયદો થશે. આ પ્રમાણે
અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તેના મનનું સમાધાન કરવાની ધણી મહે-
નત કર્યા પછી તે રુજ બતાવવાનું તેણે કણલ કહ્યું, જેથી અમે
અન્ને તરત ગામ બહાર ગયા. તે માંડ અને પ્રથમથીજ ઓળખાઈ
થઈ હતી, તેથી મેં કહ્યું કે જો હું તને વેલો બતાવું તેજ એ છે
કે નહિ ! પછી મેં તેને વેલો બતાવ્યો અને તેણે કણલ કહે. એ
સેવાને બોંયમાંથી ખાદતાં તેમથી માંડ નીકળી અને એ માંડ તે
ઠાકરડાએ આંદેલી માંડ સાથે મળતી આવી. આ માંડ યાત્રી દલે
તે જણના વાંચકવર્ગ ઇન્તેજાર હશે, માટે જણવાનું કે તે માંડ
ખાટખટમકની હતી. કે જેના વેલાઓ ચોમાસ માં જાં, ત્યાં પુ-
રુજ થાય છે. મેં પશુ ત્યાર પછી એ માંડનો ઉપયોગ કરી જેણે
હતો અને તે પશુ પ્રથમથી માફકજ અસરકારક જણાયો હતો.
પરંતુ ત્યારે એ માંડ સુકાઈ જાય છે ત્યારે તેમાં પ્રથમના જેવો
મુણ રહેતો નથી. અને તેથી તેનો મુણ દેશવી રાખવાને માટે કાઢ
જવતો. મતમ કે ટીક્યર શોધી રાહવાને માટે હું તે મુળીયું સર
આશ્ચર્ય કૃષ્ણજાટવડેર પાસે મુંગાઈ લેઈ મથો હતો અને સર્વ

હકીકત કહી હતી, પરંતુ તેઓ સાહેબ પણ એ સંબંધી કંઈપણ જાણ હજી સુધી કરી શક્યા નથી.

આ મુળીઆનો અમે પણ ઉપયોગ કરી ગયો છે અને ચો-
ખાસાના દિવસોમાં ઠોરોને સહેજ ચાંદુ કે હઝરડો થવાથી તેમાં
જે કીડા પડે છે તેને દૂર કરવાને માટે પણ એવું અકસીર જણાય
છે, કે જો આ કામ માટે શીનાપ્રભના બદલે તેનો ઉપયોગ કરવામાં
આવે તો શીનાપ્રભની ખરીદી માટે દરવર્ષે જે સેકડો શ. વિદેશ
બસણાઈ જાય છે તેનો અવરજ અચાવ થયા વિના રહે નહિ.

ગરોળી.

સં. પલ્લી. ઇ. A Lizard.

વિવરણ—આ પ્રાણી પ્રત્યેક મનુષ્યના લ માં વસતું હો-
વાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. અને ભીંત, કુંભી, કમાડ, પાટડા, વગીએ,
આપો વિગેરે સ્થળોએ જાણે તે જગ્યા ઉપર ચોંટી મળું હોયને
તેમ લાંબા સમય સુધી વળગીને પડી રહેતું હોવાથી ભીંત ગરોળી
કે ગરોળીના નામથી પણ ઓળખાય છે. આ પ્રાણી જો સીર
ઉપર પડે તો કંઈ અથુમ બતાવે બનશે એમ માનીને હિન્દુ
લોકમાં દાન, પુણ્ય કરવાનો રીવાજ છે.

ઉપયોગ—વૈદ્યક શાસ્ત્રના પ્રયોજેતાં તો આ પ્રાણીને ઓ-
પચ તરીકે કંઈ પણ ઉપયોગ થતો હોય એવું માલુમ પડી આવતું
નથી. પરંતુ “રિસાલાહીકમત લાહેર” નામની કીતાબમાં લેલા
એક વર્ષે પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું હતું કે—પતનું દરદ કે જે

વેલો અને હકીમેમાં મુરકેલીથી મરી શકે કિંવા ન પણ મટે એવું
મનાય છે તેને અત્કારિક રીતે નાબુદ કરવાના હવાજ્જે માટે કેટલે-
માં એક હકીર અત્પત પ્રખ્યાત હા, કેમકે દરદીને તે સાધુ પણ
જાતની દવા આપ્યા સિવાય માત્ર ત્રણ દિવસ ખીચડી ખવડાવીને
જ આ દરદને નાબુદ કરતો, જેથી લોકો તેને એક મહાત્મા તરીકે
માનતા હતા. દરદીને ત્રણ દિવસ સુધી એ ખીચડી ખવડાવવાથી
તેના શરીરમાંથી લીલા, પીળા રંગનો અને દુર્મધ મારતો પુષ્કળ
પરસેવો નીકળ્યા કરતો, જેની મારફતે શરીરમાંથી સદરકું રોગને
ઉત્પન્ન કરનારું સખળું ઝેર ઝરી જઈ દરદીને આરામ થઈ જતો.
આ ઉપરથી તે ઉપયોગ જાણવાને અમોએ તે હકીરની અત્પત સેવા
હકારી તો પણ તેણે કંઈ પણ એક બતાવ્યો નહીં. પરંતુ તેની પાસે
આવા દરદીઓ અનેક આવતા હોવાથી લાંબા સદવાસના અંતે
યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સમજવામાં આવ્યું કે:-તે એક જીવતી મરણીને
પકડીને કપડાંની પોટલીમાં બાંધી દેતો હતો અને તે પોટલીને એક
કેમડામાં રાખીને તેના ઉપર ખીચડી અને પાણી ભરી દેઈ યુથે
ચઢાવતાં જ્યારે તે મરણી મરી જતી, ત્યારે પોટલીને મુપયુપ પા-
સણમાંથી કાઢી લેઈ સદરકું ખીચડી દરદીને ખાવા આપતો, જેથી
ઉપર મુજબ પરીણામ આવતું હતું.

સદરકું હકીર આ જાતી કિંવા એકાંતમાં બેસીને કરતે, આ
જાત ખીચડી પકાવતી વખતે તેના ઉપર હલમ પડે તો પડે છે જેથી
કાકનો પડાયો તેના ઉપર ન પડે એટલા માટે એકાંતમાં બેસીને
સાથે પોતાના હાથેજ તૈયાર કરી જોઈએ એવું જઠાનું મઠતો હતો.
પરંતુ એક ઔષધ તરીકે જાહેરાતમાં આ વિધિને પ્રચોદ કરવા

એ કામ ખરેખાન અમલકારી બધું બચાવું. જેથી અમે તેનો પ્રયોગ કરવાની ખીજ તરફીય સેધી કાઢી.

એ તરફીય જેવા હાથી કે માટીના એક નાના વાસણમાં અણાની દાળ ભરીને તેમાં બે, ત્રણ છવતી મરેણાઓ નાખી તે વાસણનું મોઢું બંધ કરીને પંદર દિવસ રાખી મુકવ માં આવતું. જેથી તે પ્રાણીઓની દાળ, મુત્ર ત્રિવેરથી સદરદુ દાળ બીજાઇ જતી. એ દાળને છાંયે મુકરીને રાખી મુકવામાં આવતી અને જ્યારે બહાર દોષ ત્યારે તેમાંથી બીજો બાગા તોડા જેટલી દાળ ખાંડી મુકવી કરી તેનો હલવો બનાવી દરદીને આપવાથી અજબ પરી-આમ આવતું.

આર્થ, યુનાની અને એલેપેથ્રીક એ ત્રણે વહલક સાઓએ સમભમ અસાધ્ય જેવા માનેલા વાત રકત એટલે પતના દરદ ઉપર આ ઉપાયની કેવી અસર છે તેનો અમે ધર્મના બાધના કારણથી અનુભવ નહિ લેઈ શક્યા હોવાથી આ પુસ્તકની પ્રથમાવલિમાં કંઈ પણ અભિપ્રાય આપી શક્યા નહોતા, પરંતુ હાલમાં જોઈ નજીક આવેલા કુરુપરા મા ના પેરેન ત્રીકમભાષ ભગવાનભાષ બચાવે છે કે—એક માણસને દરેક વર્ષ થયા પતવું દરદ થયું હતું. તેને આપની જામતી જડીશુદ્ધના બીજા કામમાં વળવેલી મરેણાવળ દવા ખીચડીની રીતથી ખવડાવ્યાથી હાથ પમનાં આંગળાં, હાથેણી તથા નાકમાં ધાર પી તેમાંથી જે લોહી અને પા નીકળતું હતું તે બેજ દિવસમાં બાહુની માફક મટી મયું હતું. અને બધા મળી ૭ દિવસ ખીચડી ખવડાવ્યાથી બાર આવી આરામ થયો હતો. આર્થ બાધના કારણને લેઈ આ પ્રયોગ એક મુકલમાન પાસે કરા-

વવામાં આવતે હતો, હરી ઇન્દ્રાએ ૭ દિવસ પછી મરણી નહીં મળી સત્યાથી પ્રયોગ બંધ રાખવો પડ્યો હતો, જેથી દરદીને સંપૂર્ણ રીતે દરદ મુક્ત કરી શકાયો નહોતો.

આ હકીકત ઉપરથી ગંગાળીમાં જાતું દરદ સમાવવાનો ખાસ મુશ્કેલી રહેલો છે. એ વાત સાબિત થાય છે, તો પણ હજી વિશેષ અનુભવની જરૂર છે, અને તેથી જો કોઈ ચોખ્ખા અધિકારી આ મામલતમાં વિશેષ પ્રયત્ન કરી પોતાને અનુભવ અણપરો તો જન સમાજની અમુલ્ય સેવા બજાવી ગણાશે.

ગાડર ઝીપટો.

સં. નામદમની. ત્રિપાપદા. હિં. નામદમન, નામદો. અ. નામદવળી. ગુ. ગાડર ઝીપટો, પોલો ઝીપટો. જરૂ. ઇ. Indian worm-wood, લા. Artimsia Indian.

વિવરણ—ગાડર ઝીપટો ચોખ્ખાસે ધણેજ જોવામાં આવે છે. પરંતુ કોઈ, કોઈ સ્થળે તે બારે માસ પણ હોય છે. એના છોડના એકથી ત્રણ ફીટ ઉંચા વધે છે, પરંતુ થોડાંએક વખા પછી એની શાખાના ધણું કરીને આડી અવળી પછી લાંબી વધી જાય છે અને તેને ઘોળી વાડ કે કાંટાવાળી ઝાડવાની ઓથ મળે તો તેના ઉપર ૪ થી ૬ ફીટ ઉંચા થતી જાય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં અને ધણું કરીને કાંટાવાળાં પાનને મળતાં હોય છે. પુવરીક થ લેના લીલા રંગનાં અને ફળો પ્રથમ લીલા રંગનાં હોય છે પરંતુ પાકી જાય ત્યારે રંગનાં ઘણું જાય છે. એ ફળો ઉપર ગીચેગીચ ધોળા

સુર વામની ફાટી અને પાંકી તીક્ષ્ણ અણ્ણિવાળા કાંટા આવેલા હોય છે. આ ઝીપટો એ જેના સાવરણ થાય છે તે લાલ ઝીપટો નહિ, પરંતુ જેના ફળ કાંટાનાજ ગુચ્છાવર્ણા થાય છે અને જે ગાદરને ચોટી જાય છે, તથા જેના પાંદડાં અણ્ણિવાર અને લાંબા થાય છે તે ધોળો ઝીપટો સમજવો.

શુદ્ધિ—

સર્વગ્રહપ્રજ્વળનીવિશેષવિષનાશિની

મૂત્રકૃચ્છવ્રણાવસોનાશ્ચયેજ્જાલગર્દભમ્ ॥ (મા. પ્ર.)

રુદ્રગાદાનદોષગ્રીકાંઠુશોધનકારિણી (રા. નિ)

લુનાસર્પવિષંવાતંકફંવાન્તિકૃમીન્વ્રણમ્ ॥

શૂલંશૂલ્પંરક્તદોષંજ્વરંસર્વવિષાણિચ. (નિ. ર.)

ભાવ પ્રકાર કહે છે કે તે સર્વ પ્રકારની મહા પીડાઓને જીતનારી અને મુખ્ય ભાગે વિષનો નાશ કરનારી છે. વળી મુત્ર-કૃચ્છ, વ્રણ, રાક્ષસ પીડા અને જલમર્દબ રોગનો નાશ કરે છે.

રાજનિષંદુકાર જણાવે છે કે તે હૃદયરોગ અને આદરાને કરનારી તથા કોઠાને શુદ્ધ કરનારી છે.

નિષંદ રત્નાકરના કર્તા જણાવે છે કે તે કરોળીઆ અને આપતું વિષ, વાયુ, કફ, ઊલટી, કૃમી અને વલુને કરનારી છે. વળી તે શુળ, ગેળો, હિરણ્યકાર તથા તેમજ સર્વ પ્રકારનાં ઝેરોનો નાશ કરે છે.

ઉપયોગ—એનાં મુળીઆને ઉકાળો કરીને પીવાથી મુઠ્ઠા-
નું દરદર દુર થઈ પેશાબ સાદુ રીતે આવે છે. પાંદડાને વાડીને
મડમુઠ અને સોજાઓ ઉપર લગાડવામાં આવે છે. બીજને વાડીને
સાકર સાથે મેળવીને કદ અને ઉત્તરસવાગાને ખવડાવાય છે.

સાપ, વીછી, કરોળીઆ ત્રિમેરે હાક પ્રકારના ઝેર ઉપર
આના જેવી ઉત્તમ બીજ દવા નથી. એનાં મુળીયાં બા તોત્રાભાર
જોડલાં લેકને મરમ પાણી સાથે ઘસીને પાવાથી તત્કાળ કેઠાની
શુદ્ધિ થઈ ઝેરની ક્ષતિ થાય છે આ વનસ્પતિમાં દરેક જાતનાં
એનાં નાનુક કરવાનાં ગુણ હોવાથીજ નરકું આપમાં તેને
“શિષાપદા” ના નામથી ઓળખવામાં આવી છે, વળી તે સપ-
ના ઝેરને ટાળનાર હોવાથી “નાગરિ” “નાગદમ્બ” “નાગદંતા”
વિગેરે નામે આવામાં આવ્યાં છે. એનાં પાંદડાંનાં પાણુ તેનાજ
ગુણ હોવાથી “નાગવત્રા” પણ કહેવામાં આવી છે.

મડ, મુઠ્ઠા અને વજીને મટાવવાના એના ગુણો વિષે વિરો-
ધન કરતાં થોડા વિવેકો ઉપર પુનાનાં વસત વ્યાખ્યાનોમાં નરહર
એ પાળ સર દેશાઈ નામના લાંડનથી એમ બીની માનવંતી પદો
મેળવી આવેલા એક દુરધર હાકર સાહેબે જણાવું હતું કે—
વિલાપતથી પ્રેરાણીય વૈવક શીખડને આ દેશમાં આવ્યા પછી મને
જે, જે થંકાઓ થયા લાગી તેના નિવાળુ મારે પ્રથમ મેં પુનાની
વૈવકનાં આપંતરો વાંચ્યાં, અને જોઈને આયુર્વેદીય મંથોને અજવાલ
કર્યો, તે ઉપરથી મારી આત્ર થઈ કે તે વૈવક ધણુંજ ઉત્તમ છે,
આ ઉપરથી મેં ઇંગ્રેજ વૈવક ડોડી દેડ મામડી વૈદ સર્કે કહ્યું
અને હાલમાં હું દેશી ઓપધોજ વાપરું છું.

હાજીર કામગીરીમાં મુનાની વૈષ્ણવ શ્રેણી, અમેરિકન, જર્મન તથા ફ્રેન્ચ વંશક પદ્ધતિ એ બધાં એકઠાં કરવાથી જે કંઈ શાસ્ત્ર ઉત્પન્ન થાય તે બધાની ખરાબરી કરવાને આપું વૈષ્ણવને એકલો "ચન્દ્ર સદિતા" નામનો અંધજ બધ છે.

આપુંને એ જુની વિદ્યા હોવાથી સહેલી વિદ્યા છે અને મુરોખીન વંશ દિનપ્રતિદિન આચળ વધે છે એવું મુરોખીન ડૉક્ટરો અને તેમના આ દેશના ડૉક્ટરોએ દેશી ચેલાઓ બોલે છે. આ વાતમાં ડૉક્ટરો સત્યાસત્ય છે તેનાં અનેક ઉદાહરણોમાંથી માત્ર થોડાં એક આપું છું.

એર ગણના ઉપર સેનું ઉપયોગી મધ પડે છે એવો શોષક હાજીર ડૉક્ટરોને મધા વર્ષમાંજ દાખ લાગ્યો, અને આ નવિન શોષક દર્મી બદલ જે ડૉક્ટરોને બક્ષિયો પણ આપવામાં આવી, પરંતુ આપણને નો આ વાત ચરક મહર્ષિએ સેંકડો વર્ષો પહેલાંજ જણાવી દીધેલી છે.

સંપ્રદાયીના દરજ્જાં જે દહીં, પાણી, ખીલી તથા ખીજાં કુમિશ્ર આપણે નો આજકાલ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેજ આપણા હાજર વધ પહેલાં પણ વપરાતાં હતાં.

કમળા ન રે મ માટે હાજીર વંશકમાં કોમ પણ સારાં આપણ નથી, આ વિષયમાં મારો જાતિ અતુલ્ય કદ્દુ ગાંધરામાં એક મુરોખીયન મદ્યને કમળો થયો જ્યો તેઓ આપણ માટે મારી પાસે આવ્યા, મેં તેમને હાજીર પદ્ધતિ પ્રમાણે મિકષર કરી આપ્યું. દર વાંઝીટે દસ, દસ રૂપીઆ શી લેખને મેં તેમની પાસેથી આશરે દોઢસો રૂપીઆ શીના કમળા અને આશરે દોઢ મહીન

મુઠી દવા આપી પરંતુ સારું થયું નહિ. આથી નિરાશ થઈને તેઓ એક સુરતના વૈદ્ય પાસે ગયા. તે વૈદ્યે તેમને એક વનસ્પતિનું મૂર્ચ્ સુધવા આપ્યું અને આશ્ચર્યની વાત એ છે કે માત્ર બે દિવસ તે મૂર્ચ સુધવાથી નાકમાંથી પીળી રસી નીકળીને કમળો મટી ગયો. પછી તેઓ સાવજી મારી પાસે આવીને બોલ્યા કે:—તમને મેં ૧૫૦ રૂ. આપ્યા તે ફાગટના ગયા! આ વાત મેં મુઝે મોઢે કમુલ કરી! મુઝે પીપળ ડોકટરો મઝમુઝના સોળ ઉપર ઠંડા પાણી કે લે:લેસનનો ઉપયોગ કરે છે. કોઈવાર આ ઠંડકથી સાંળે બેસી જાય છે. પરંતુ કદી જ બેસે નહિ તો પોટીસ મારી, મારીને પ-કાળીને ફેડે છે. અથવા તો ઝોપરેલન કરે છે એટલે ચપ્પુ વડે ચીરે છે. કારણ કે ઇંગ્રેજ વૈદ્યકમાં આ સિવાય બીજો ઉપાય નથી કે જે સોળ ઉપર ચોપાસવાથી સોળને નાબુદ કરે, પરંતુ દેશી વૈ-દ્યકમાં આવા ઉપાયો અનેક છે. એકવાર મારી પાસે “સેલ્યુલોઝ-ટીસ” દરદનો એક રોગી આવ્યો. આ દરદ શસ્ત્ર ક્રિયા સિવાય મટશે નહિ એમ મને લાગ્યું. પરંતુ દરદી નાનું બાળક હોવાથી તેમ કરવું કઠિન તથા જય બેં હું ગણ્યાપાથી દેશી ચોપાસ વાપરી જોવાને. મં વિચાર કર્યો. જે ૧૧ સોળ ઉપર નાવજમગીના પાંદડાં મેં આપ્યા અને સવાર, સાંજ કડવા લીંઝડનો થોડો થોડો રસ પાવાને કહ્યું. આશ્ચર્યની વાત એ બની કે ચપ્પુનો ઉપયોગ કર્યા વિનાજ આ છેકરો પાંચ દિવસમાં સારો થઈ ગયા. પણ આમ કરવાથી મેં ખસો ૩ શીના ખોવા.

આવાજ બીજાં અનેક બિદાહરણો આપ્યા પછી ઉપરે આ એકદર સાહેબ જણાવે છે કે:—અરેખસ વિચાર કરતાં એમ જાન્ય

જુલ્ય છે કે:- જે દેશમાં જે રોગ થયો હોય તેના ઉપર તે દેશનું જ ઔષધ સારો ઝુલ્ય કરે છે, અને તેથી હિન્દુસ્થાનના લોકોને જે જે રોગો થાય તેઓના ઉપર હિન્દુસ્થાનમાં પેલા યનારાજ ઔષધો આપવાં જોઈએ. દેશી ઔષધોની વિરૂદ્ધ બોલનારા પ્રકટરોની હું જે હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરું છું કે આપ એક વખત આધુર્વદને સીખો ! તેના સંપૂર્ણ રહસ્યને વિચારો ! તેના આશ્ચર્યમય પરીણામને અનુભવ લ્યો ! અને પછી નાક મરડવું હોય તો મરડજો.

ઝીપટો.

સં. ઝિઝિરીટા. હિં. બિરીવારા. મ. ઝિઝુડાં, કુતરે વાંદરે,
જિઝિર. લા. *Triunafolia Rotundifolia.*

વિવરણ—ઝીપટાના હોડવા ફેટાએક રચળે આરેમાસ જેવા માં આવે છે, તો પણ તે ચોમાસે વિશેષ ઉમી આવે છે. તે ૧૫ થી ૨૫ શીટ સુધી હવા થાય છે. એને પણ ઝીપટીની પેઠે છેડે છેડે જરા લાંબી સાખાઓ નીકળી તેઓના ઉપર ના થી એક કે દોઢ ઇંચ લાંબાં અને તે લાંબા પહોળાં પાંદડાં આંતરે આંતરે આવે છે. એ પાંદડાંની ઉપરની સપાટીનો રંગ ઘેરો લીલો અને નીચેની સપાટીનો જરા ધોળાસ લેતો હોય છે. તેની ખન્ને સપાટી ઉપર તાર ફૂંતના કાંટા જેવા વાળ આવેલા હોય છે, તેથી પાન ઉપર આંગળી ફરવતાં તે ખરસટ લાગે છે. એ પાંદડાં ઝોળાઈ લેતાં અને ફૂલ પીળાં હોય છે જે બપોર પછી ઉધડે છે. ફૂલ અણખા સણા જેવાં અથવા તો તેનાથી નાના અને કાંટાવાળાં હોય છે.

ગુણોપ-માલી, ઉપયોગ અને ઔષધ.

ઉપયોગ—કાંઈ પણ કાણી થયેલા જખમમાંથી લોહી
ઝેડું બંધ કરી અને રક્તી દેવામાં ગ્રીષ્ઠાને ઉપયોગ છે. પ્રા-
ચીનકાળથી પ્રસિદ્ધ છે. આગળના સમયમાં રજકેતમાં થોડાંઓને
અંધાર તીર, તરવાર વિગેરે સહો વાગવાથી જખમ થતા ત્યારે
તેમાંથી ઝેડું લેવી બંધ કરી જલદી રૂઝ આવવાને માટે આ ઔ-
ષધિનો રસ ખાતો અંદર ભરવામાં આવતો એવું ઇટલાએ
જાણીને કંઈ વાંચવાથી સમજાઈ આવે છે. અજે પણ ખેડુત,
રમારી અને બીજા ધાસ વાદનના લોકોને ધાસના ધાંચી કિંવા
દાતરડા વડે કપાવાથી જખમ થાય છે તો તેના માટે લીકર ફેરી
કે ટીકચર ફેરી જેવાં ઔષધોની શોધ બોળ ન કરતાં ગ્રીષ્ઠાને
શોધી કાઢી તેના પદ્ધતિ ચાવને જખમ ઉપર મુકે છે તેથી તેમાં-
થી નીકળતું લોહી તરતજ બંધ થઈ જાય છે અને જખમ પાકવા
શિવાય રૂઝ જાય છે.

આ ઔષધિ કવળ શરીરની બહારની ગાંઠોના આવેલા ઉપ-
રજ આવી અંધાર કરે છે એમ નથી, પરંતુ ગાંઠો અવધેલા
ઉપર પણ તેવીજ અસરકારક છે અને તેથી દરરોજ સવાર સંજ
એનાં ના તોલા જેટલાં મુળીયાંને પાણી પ્રાયે ધવસે તેમાં સાકર
બોળતીને પીવાથી લોહીનો ઝડો, અર્શમાંથી પાતું લોહી તેમજ
ફેણમાંથી થતો રૂઝ આવ પણ તત્કાળ મટી જાય છે, અને તેથી
આ ઔષધિનો ઉપયોગ કરનારને “હેઝેલીન” જેવી ખારે કિમતની
ઔષધિ ખરીદવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

ઝહેર મહોરો ખતાઈ.

હિં. ગ્રેટ બલ્ક, કાની ઝહેર મહોરા યુ ઝહેર મહોરા બ્લ. માલ દરમાત્તો ઈ Mineral stone, serpent stone લા. Blazar.

વિવરણ—ઝેર મહોરા એ આરસપદ્મ જેવો અને પીળાશ, સીલાશ કે રતાશ પડતી અંખવાળો કિંવા સાથુ. જેવા રંગવાળો પદાર્થ હોઈ યુનાની દવાઓ વેચનારા અંધીઆને ત્યાં મળી શકે છે. અને પાણી સાથે લેવા પછી જેનો પસારો સફેદ રંગનો થાય છે તે ઉત્તમ અને વાપરવા લાયક ગણાય છે. બીજો એક હલકી બળતનો ઝહેર મહોરા આવે છે જે કાળા પડના રંગનો અને કઠીલો હોય છે જેથી માત્ર બાહ્યોપચારમાં વપરાય છે.

શુભુદોષ—યુનાની વૈદ્યક ગ્રંથોમાં આ ગોપની અત્યંત પ્રસારા કરવામાં આવી છે. “કાવાદીન કમીન” નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે તેને લાપમાં રાખવાથી તેમાંથી પાંચેગ છુટે છે એ પરસેવો ત્યજના દરદીને અવડાવવાથી મમે તેવો ઇર્ષ્યજ્વર તત્કાળ દૂર થાય છે.

સ્ત્રાવ્ય મહોદધિ નામના ગ્રંથમાં જગાવવામાં આવ્યું છે કે—ખરા ઝેર મહોરાની ઝોળખાણ એવી છે કે લીમડાનાં પાંદડાં સાથે એને વાટવાથી લિંબડાની કડવાશ જતી રહે છે એટલું જ નહિ પરંતુ અરીચ જેવી કડવી વસ્તુઓ ખાવા પછી ઝહેર મહોરા ખાવામાં આવે તો ગુખમાંથી કડવાશ દૂર થઈ જાય છે.

વળી બીજા એક ગ્રંથમાં લખવામાં આવ્યું છે કે—ઝહેર મહોરાને પાણી સાથે વાટી તેની ઝોળી બનાવી ઝેરી સામગ્રી મોઢામાં

રાખવામાં આવે તો તે સાપ મરી જાય છે. જો કે આ ખામતનો અનુભવ લેવામાં આવ્યો નથી, તોપણ એટલુંતો અનુભવસિદ્ધ થો-કસ છે કે—ઝડેર મહોરો એ એક તદ્દન નિર્ભય અને ઉત્તમ અ-સરકારક ઔષધ હોઈ તેમાં ઝેરને હરવાના, છર્ણુજ્વર, અછર્ણુ, ઉલ્લટી, અપચો, ઝાડો અને હૃદય, વધૂત, પાવનક્રિયા અને મુત્ર માર્ગનાં દર્દો દૂર કરવાનો. તથા શરીરમાં બળ, વીર્ય અને ક્રાન્તિનો વધારો કરવાના અદ્ભુત યુક્તિ સમાયેલા છે.

ઉપયોગ—આ ઔષધનું ઝેર મહોરો એવું નામ છે તે ઉપરથી ઝેરી છે એમ માનીને ભડકવાનું કંઈપણ પ્રયોજન નથી. કારણ આ ઔષધ પોતાની જાતે બિલકુલ ઝેરી ન હોત તે જણ નિર્દોષ છે પરંતુ તેમાં ઝેરને હરવાના અદ્ભુત યુક્તિ રહેલા છે જેના સ્વિધે જહેર મહેરો એ નામથી ઓળખાય છે. સપ, વીંછો, અરીસ વિગેરે કાષ્ઠપણ જાતનું ઝેર ચઢ્યું હોય ત્યારે તેને પાણી સાથે ખસીને પાવાથી હાલ્ટી મારફતે ઝેરને દૂર કરે છે, માટે જ્યાં સુધી ઉઠીઓ ચર્ચા કરે ત્યાં સુધી વારંવાર આ ઔષધને આપ્યાં કરવું અને જ્યારે ઉધટીઓ થતી બંધ થાય ત્યારે ઝેર ન છુદ્ધ થયું સમજવું. પહેમ, કાલેમ, મેલેરીઆ, શીતળા વિગેરે ઝેરી હવાને લીધે ઉપન્ન થતા સંક્રામક રોગો ચાલતા હોય ત્યારે ઝેર મહોરો એક વાલ, ઝેરી ટોપઈ એક વાલ તથા પીપ્પા જર્ધી વાલ એ ત્રણે સ્ત્રીને વાટી રુચી કરી મુત્રાણ બળમાં ઘૂટી દરરોજ સવારના ખાવાથી તેવો એક પથ રોગ લાગુ પડી શકતો નથી. વળી કામેરાનું દરદ લાગુ પડી મથા પછી પથ જો દર એ, એ કલાકે આ દવા આપવામાં આવે છે તો બીજા દરમોઈ ઉપાય કરતાં વધારે જારી અ-

સર કરી શકે છે એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. હેર મહેસને કુલ ઉપજ નથી, તેમજ થીત પણ નથી, પરંતુ સમઘીતોજ છે જેથી દરેક મનુષ્યની પ્રકૃતિને માફક આવે છે. તેમાં પણ બાળકોના અ-
જીર્ણ, ઉલટી, અને ઝાડ અને શોષરોગમાં તે વધુ ઉપયોગી અને
આસ અરકારક છે. બાળકોને વરાધના લીધે લીલા રમતા જે
ઝડાઓ થાય છે તે નાબુદ કરે છે. તેમજ “સુક્રમા” નામથી
ઓળખાતો “બાળશોષ” નામનો બાળશોષ કે જેમાં બાળક હમેશાં
શીઝ થતુ બળ છે તેમાં તેનો નિમિત્ત રીતે ઉપયોગ કરવામાં
આવે તો જીલો ફાયદો કરે છે.

અરાબ હવાની અસરથી કે પરદેશનું માથું લામવાની અસ-
રથી થત દરદો જેવાં કે જીર્ણવગ, અતિસાર, સંત્રડથી, સોજ
અને નયબાદને દુર કરી હૃદય, મસ્તિષ્ક, મગજ, લીવર, પચનેન્દ્રિય
વિગેરે પ્રધાન અવયવોને પુણી આપવામાં પણ તે અમદદ કરી
કરે છે. પરંતુ આ કાર્ય માટે દરરોજ સવાર, સાંજ ૨ થી ૪ સ્ત્રી
જેટલી માત્રામાં લાંગા સમય સુધી તેનું સેવન કરવું જોઈએ. જે
થોડા દિવસો માટે જ આ ઓપધનું સેવન કરવાનું હોય તો તેનું
પ્રમાણ બાળક માટે એકથી ત્રણ રી અને મેટી ઉમરનાં મનુ-
ષ્યો માટે ૧ થી ૨ રતી જેટલું છે.

બાળોપચારમાં રતવા, મરમીની ફાલ્લીઓ, જેની સોજ વિગેરે
દરદો ઉપર મુઝાગજળ, સુખડ કિવા લિગડાની આંતરક થતા પ-
સારા સાથે આ ઓપધ મેળવીને ઓપડવાથી પછોજ સારું ફાયદો
થાય છે. વળી આંગ, મરમ તેજ કે જોગજ ખીજ કાઠ કારણથી
ચીરેતો દરદોજ બાગ દાગી કે બળી મયો હોય તેના ઉપર અપરેક
કિવા તલના તેજ સાથે પસીને ઓપડવાથી આરામ થાય છે.

ત્રાંબુ.

અ. ત્રાંબુ મ. તાંબે. (ફ. તાંબા. ફ. મિસ. ઇ. Coper-
સા. Cuprum

વર્ણન—ત્રાંબુ એ પ્રખ્યાત ધાતુ છે.

જડીબુટ્ટી તરીકેનો ઉપયોગ—આ ધાતુના પત્રાની ચક્તી
ખનાવી શરીર ઉપર પાચક કરી રાખવાથી કોલેરાનું દરદ લાગુ
પડવાની સાથે અદ્યુત રીતે ખસાત કરે છે એવું આબ્રહામ પ્રિસ-
લેમાં અવ્યું છે. આ સંપત્તિમાં ડીસેમ્બર સને ૧૮૮૦ના થાયો-
સોશીસ્ટ વોસ્ચુમ પમાના ત્રીજા અંકમાં મી. ગરટેવોર્ન નામનો
વિદ્વાન જણાવે છે કે—

Metallic cills are worn to great advantage
in Iddia on diseased parts of the body. The
curative properties of those cells I have seen
verified in authentic instances when, years ago
(I believe about 1832) Cholera was devastat-
ing some parts of Europe, it was remarked at
munich (Bavaria) that among the thousands
of its victims, there was not a single copper
smith, Hence it was recommended by the medi-
cal authorities of that town to wear disks of
thin copper plate (of about $2\frac{1}{2}$ inch diameter)
on a string on the hollow of the stomach, and

they proved to be a powerful preventive of cholera. Again in 1867 cholera visited O-dessa. I and my whole Family wore these copper disks and while all round there were numerous cases of cholera and dysentery, neither of us was attacked with either. I propose that serious experiments should be made in this direction and specially in those countries which are periodically devastated by that disease, as India for instance. It is my conviction that one disk of copper on the stomach and another one of zinc on the spine opposite the former will be of still better service, the more so if both disks are joined by thin copper chain—Page. 92.

હિન્દુસ્થાનમાં શરીરના રાગી અવયવો ઉપર ચંત્ર કે તારી-
જના નામે ધાતુની ચકતીઓ પહેરવામાં આવે છે અને તેથી સારા
ફાયદો થતો જાય છેવામાં આવે છે. આવી ચકતીઓના રાગ સ-
માવવાના શુભો ખરા પડવાની વાત સત્તાગર રીતે અનુભવનામાં
આવેલા દાખલાઓમાં મારા જોવામાં પણ આવી છે. કેટલાંએક
વર્ષો એટલે મારા ધારણ પ્રમાણે આશરે સને ૧૮૫૨માં જ્યારે
મુસોપના કેટલાંએક ભાગોમાં કાકેરા ઉગર વેરાન બનાવતો હતો
ત્યારે મુનિય (આવેશ) માં ખાસ લક્ષ્ય ખેંચે એવું એ બન્યું
હતું કે એ રાગના ભોગ થઇ પડેલા હજારો મનુષ્યોની અંદર એક

પણ કંસારો સપડાયો નહોતો. આ ઉપરથી એ ચહેરાના વૈચર્ય સત્તાધિકારીઓએ ત્રાંખાના પાતળા પતરાની આસરે અઢી ઈંચ આસની જાળ ચકતીઓ બનાવી દોરીએ પરાવીને પેટના પોણા સામ ઉપર પહેરવાની બલામણુ કરી હતી, અને તે બધી કોલેરાના ઉપદ્રવ લાગુ પડતો અટકાવવાને મજબુત રીતે સફળ નીવડી હતી. આ પછી ફરીથી વળી સને ૧૮૧૭ ની સાલમાં ઝોડેસામાં કોલેરા દાદી નીકળ્યો ત્યારે મેં અને મારા આખા કુટુંબે આવી ત્રાંખાની ચકતીઓ પહેરી રાખી હતી, જેનું પરિણામ એ આખું કે અમારી આજીવન સુધી રચળે કોલેરા અને મરડાના અસંખ્ય દેસો બનતા હતા, છતાં અમારામાંના કોઈના પણ ઉપર આ બેમાંથી એકનો પણ હુમલો થયો નહોતો. આ સમયે બીરક અજમાયશો કરી બેવાની કુ સુચના કરેલું. અને તેમાં પણ દાખલા તરીકે હિન્દુસ્થાન જેવા દેસો કે જેઓ વારંવાર આ દરદને લધે ઉગ્રકેરના બની જાય છે, ત્યાં આગળ તો આવો પ્રયેગ અજમાવી બેવાની ખાસ જરૂર છે. મારી એવી ખત્રી છે કે જો પેટ ઉપર એક ત્રાંખાની ચકતી પરંરવામાં આવે તથા એક ખીજી જસતની ચકતી તેની પાછળના ભાગમાં કરોડ ઉપર પહેવામાં આવે તો વિશેષ ફાયદો મળે, અને વળી જો એ બન્ને ચકતીઓને ત્રાંખાની પાતળી સાંકળવડે જોડવામાં આવે તો એ ફાયદામાં એથી પણ વિશેષ વધારો થાય.

આ વિદ્વાનની ભલામણ પછી આ બાબતને લાંબો અનુભવ લેવામાં આવ્યો છે અને તેનું સંતોષકારક પરિણામ જણાવાથી કે લગભગ એક ડોક્ટરો ભલામણ કરે છે કે-કોલેરાના રોગમાં

ત્રાંબાની લાંબગોળ અથવા તો ગોળ પતરી કરાવી તેની બન્ને બાજુની કોરો નજીક છિદ્રો પડાવી કાંવા નાકા જડાવી તેમાં દોરીઓ પરાંતો પેટના આમલા લાગ ઉપર ચામડી સાથે બરાબર રીતે સ્પર્શ કરીને રહે તેવી રીતે અફોનિશ-દિવસ રાત્રિ પહેરી રાખવી. આ પતરીનું માપ મોટા પુરુષ માટે ૬x૪ ઇંચ, નાના પુરુષ સ્ત્રીઓ માટે ૫x૩ ઇંચ અને બાળકો માટે ૪x૨ ઇંચ રાખવું. તેમજ હાથ, સરકો, આંખો કે એવીજ બીજી કોઈ ખટાસળી માંજીને તે પતક વખતો વખત ચોખ્ખું રાખવું.

કોલેરાના જંતુઓ કુવા, તળાવ વગેરેના પાણીમાં પેંદા થાય છે, અને તે પાણી પીવા કે ન્હાવાના ઉપયોગમાં લેવાથી આ રોગ લાગુ પડે છે, એટલા માટે પાણીમાંના કોલેરાના જંતુઓ મારી નાંખવાને આજકાલ પોટાસ પરમેંગેટ નામની દવા કુવા, તળાવો વિગેરેમાં નાંખવામાં આવે છે, પરંતુ તેનાથી અત્રા જંતુઓ મરી જતા નથી, અગર જે મરી જાય છે તે પણુ શરીરથી પેંદા થાય છે, અને તેથી શું અપાય કરવાથી એ પાણીમાંના જંતુઓ નાશ પામી કોલેરાનો રોગ લાગુ પડતો અટકે એ વાત વિચારવા જેવી છે.

અમેરિકના સુપ્રસિદ્ધ ડોક્ટરે મુરે કરેલા પ્રયોગો ઉપરથી સ્પષ્ટિત થયું છે કે ત્રાંબાનાં વાસણો, પતરી કે સિકાઓ ઉપર હેરી સુક્ષ્મ જંતુઓ જીવી શકતા નથી. ત્રાંબાના આ ખાત મુલ્યને લીધે મેલેરીઆ અને ટાઇફોઇડ જેવા તાવની એસપ્રમાં તેમજ ખાસ કરીને કોલેરા કે મલ્લમારી જેવા ચેપી રોગો પ્રસરતા હોય તેવી સ્થાંમાં એવામાં એણું એક દિવસ અગાઉ ત્રાંબાના વાસણમાં જારી રાખેલું પાણી પીવાના કે ન્હાવાના ઉપયોગમાં લેવાથી તેવા

એવી રોગોના કુપ્રદવ લાગુ પડતો નથી એ વાત એ ડોક્ટરે કરેલા
ચોક્કસ સાબિત થઈ છે.

ડોક્ટર મુરે આ સોપ હાથમાં કરી છે. અને તેને એક અ-
મલની તરિન સોપ માનીને આપણે વધારી લેઈએ છીએ, પરંતુ
દીલ્લોરીની વાત છે કે તમામ મુગની તરીકે ફેશનમાં ફેરી પડીને આ-
પણ ચાત આપણે મુગનીએ છીએ. તાંતની ધાતુ જો તર મુદ્દમ
જાતુઓ જીવી શકતા નથી, એ વાત માત્ર અત્યારના ચોક્કસ કાક-
વામાં આવી છે અને તેથી તેનું સંપૂર્ણ માન કે. મુરેને જ થયે છે
એમ નથી; પરંતુ આપણા પર્યાવરણમાં સમયથી તેનું વધા-
સ્થિત થવન હતું, અને તેથીજ તેઓ માત્ર એક ચક્રાક્રીજ નહિ
પરંતુ પૃથ્વી બરમતમાં બેઠા, આયમની, તરભાણી વિગેરે પુખ્તના
વાસણો, પૃથ્વી પીવાના લોટા અને પાત્રો, તરવા પીવાની કુંડીઓ,
હાથે, પગે કે બે બાંધવાનાં માદળીમાં અને તારીતો આ રાધવા
કરવા કે આવા પીવાનાં વાસણો પણ ત્રાંખાનાં રાખનાં હતાં.
દેવકામોમાં તો તેમણે ત્રાંખાને જિવન માન્યું હતું, પરંતુ બ્યવહા-
રિક કાર્યોમાં પણ ત્રાંખાનાં વાસણો સિવાય તરની શક્તિ નહોતું.
જો તરિદેલી ચીજોના મોઢામાં પડી દીન પ્રતિદીન ત્રાંખાનો વપરાશ
આપણે જુદો જુદો બંધ કર્યો છે કે સાચેજ તેને તરમાં લાવીએ
છીએ, અને વળી જો કંઠાય લોમળોને ધરમાં સિત્રિક હોય તો
તેમને માત્ર સોભા તરીકે જિહ્વાને પાણીમારમાં મોઢાંએ છીએ,
માઠી આપણા વપરાશને માટે તો ત્રાંખાને જુદો પીવડ, જર્જન-
સીમવર, દાન, માટી ચક્રાક્રીજ લોખંડ કે એલ્યુમીનાં ફેશનનાં વા-
સણો, લોખંડી ડોળા, લાકડાંનાં ટપો વિગેરે વધારી લાગાંએ છીએ.

અને એમ ફેશન પર ચાલક થવા જતાં કાલેરા, મેલેરી અથવા સ્કીનર વિ-
ગેરે બનાવે છે. દરદોના જાતુઓ કે જેઓ આપણા પુર્વજોને સ્વપ્ને
પણ ઊપદેશ કરી શકતાં નહોતા, તેઓને આપણા સારમાં હાથલ
થવાને ખો, પથે જોવાઈ કરી આવીએ છીએ.

તેલીઓ કંદ.

સં. તૈલકંદ. હિં. તૈલકંદ. બં. તૈલકંદ. મ. તૈલકંદ.

વિવ-લુ—પ્રાચીની યોગી માધનારી તથા ગ્રાંથા, રૂપા, લોહા
અને સીસા તથા કાચાન વિગેરે ધાતુઓને સોનાના સ્વરૂપમાં ફેરવી
નાખનારી જે ચોસડ દીવ્ય વન પાનિઓ મનાય છે તેમાંથી આ એક
છે. પરંતુ અસોસાત કે તેની યોગખાણુનું કોઈ પણ પેલક અ-
થમાં જોઈએ તેવું સ્પષ્ટ વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી.

ગુરુદેવ—

લોહદ્રાવોતૈલકન્દઃકટૂણ્ણો ।

વાતાપસ્મારહારીવિષારિઃ ॥

શોફળ્નઃસ્યાદ્વન્ધકારીરસસ્ય ।

દ્રાગેવાસોદેહસિદ્ધિવિવતે ॥ નિર્વંદુમૂષણ ॥

તેલીઓ કંદ સોનાં રૂપું વિગેરે ધાતુઓને પ્રાચી કરનાર,
લીખે, ગરમ, આ વાયુ તથા વાષ્ણના દરને કરનાર નેમજ જેને
નાશ કરનાર છે. વળી તે સોજાને દહે છે, પારાણુ બંધન કરે છે,
અને કેલ તથા ધાતુઓની સિદ્ધિ કરે છે.

ઉપયોગ—વૈષ્ણવ ધર્મમાં જેવી રીતે આ ઔષધિની ઔષ્ણ-
આણુ આપવામાં આવી નથી, તેવીજ રીતે તેનો ઉપયોગ કરવાની
વિધિનું પણ રખડીકરણ કરવામાં આવ્યું નથી.

અમારી જન્મ-નાથ તરફની યાત્રામાં એક પરમ કારણિક વૃદ્ધ
માહાત્મા સાથે સમાગમ થયો હતો, તેઓની સાથે દીઔષધિઓ
સાથે વાતચિત કરતાં બ્યારે તેલીઆ કંદનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે
તે મહાત્માએ જણાવ્યું હતું કે—આપુ, બીરનાર, રિંધાચળ, હી-
માલય વિગેરે પહાડોમાં તેલીઆ કંદની ઉત્પત્તિ થાય છે, એ પ્રણી
અનુભવીક ચીજ છે. જેના હાથમાં આવે તેનું પ્રારબ્ધ ફરી જન્મ
છે, અને તેથી પુરા ભાગ્યશાળી મનુષ્યનાજ હાથમાં આવે છે,
મારા હાથમાં તે ઔષધી આવી નથી, પરંતુ બાલ્યાવસ્થામાં હું
બ્યારે ગુરૂની સાથે ફરતો હતો, ત્યારે મારા ગુરૂના હાથ આવી
હતી જેથી મારા પણ જોડામાં આવી હતી. અમે બદ્રીનારાયણની
યાત્રા માટે પ્રયાણ કરતા હતા ત્યારે એક પહાડની ખાણમાં મારા
ગુરૂની દ્રષ્ટિ અકસ્માત એક છોડના ઉપર પડી કે જેનાં પાંદડાં મુ-
ળાનાં પાંદડાંને મળતાં પદ્મ રંગે પીળાં હતાં અને તેના ઉપર જાણે
નેચ એ પડેલ હોયને તેવું દેખાતું હતું. આ છોડ ઉંચકમાં દોઢેક
હાથ અને ઘેરાવામાં લગભગ એ ફુટ હોય તેના ઉપર માત્ર ત્રણેક
પાંદડાં હતાં. એ છોડના થડનો ઘાટો લગભગ મુડીમાં સમાય તેટલો
જડો હતો. આ ઘાટની છાલ આપાને મળતી હતી અને છોડ
ઉપર પીળા રંગના ફુલો આવેલાં હતાં. એ છોડના નીચેની માટી
જાણે તેવંથી બીજાઈ ચલેલી હોય ને તેવી દેખાતી હતી. સદરકુ
વનરખતિને જોઈને ગુરૂ વર્ષ એકાએક ત્યાં આગળ અટક્યા અને

આચર્ય અસ્તિ થઈને વારંવાર તેને નિહાળવા લાગ્યા. થોડી એક વાર પછી દેખ બચ્યા, કામ હો ગયા ! એમ કહીને તેમણે પોતાની ઝોળીમાંથી દશ રૂ. કાઢી મારા હાથમાં આપ્યા અને નજીકના મામમાંથી એક કોદાળી તથા એક બકરી વેચાતી સેઇ આવવાને કહ્યું. કેટલીએક વારે જ્યારે હું તે સેઇને ત્યાં આમળ આવ્યો ત્યારે કોદાળી વડે તે છોડને ખોદતાં તેની નીચે જ્યારે એક માંક જેવું દેખાવા લાગ્યું ત્યારે તેની આગળનાજીએ ધણી કાળજીથી ખોદી તે માંકને ઉઘાડી કરી ખોદવાનું કામ ખંધ કરવામાં આવ્યું અને પણ પેલા બકરીને એક દોરડાંથી બાંધીને તે દોરડાને ખીજે છેડા ખુટાને બદલે તે છેડ સાથે કદની નજીકમાં બાંધી અમે બન્ને જણા નજીકના એક વૃક્ષ ઉપર ચઢી ગયા. આણી તરફ બકરીએ બંચનમાંથી છુટવાને જોર વડે ખેંચતાણુ કરવા માંડી જેથી કેટલીએકવારે કંઈ સાથે તે છોડ ઉખડી ગયો અને તેની સાથે તે કંઈ નીચેથી કુદવાટા મારતો એક અત્યંત ઝેરી ભયંકર સાપ પણ નીકળી આવ્યો. એ સાપ એટલો બધો છંછેડાઇ ગયેલો હતો કે તે બકરી છોડને લેખને હજી તો આવ્યે વીશ હાથ જેટલી દુર પણ પહોંચી ન હતી એટલામાં તો તેને પકડીને દશ, વીશ દંશ માર્યા, બકરી તો જોતજોતામાં પ્રાણ મુક્ત થઇ ગઇ હતી, તો પણ સાપ એટલો બધો કોચે બરાઇ મયો હતો કે જ્યાં સુધી તે હીન વીર્ય-જન્યા સુધા તે તદત વિષ મુક્ત થઇ ગયો નહી ત્યાં સુધી દંશ મારતોજ રહ્યો, અને જ્યારે આમ હીન વીર્ય થઇ ગયો ત્યારે છેવટે તે બકરી ઉપર ફેંચ પછાડીને પ્રાણ મુક્ત થઇ ગયો.

આવી રીતે જ્યારે તે સર્પ મૃત્યુવશ ગયો ત્યારે અમે વૃક્ષ ઉપરથી નીચે ઉતરી આવ્યા અને તે કંઈને લઇ લીધો. એ કંઈનું

જાન આશરે આસરે જોડણું હતું અને તેને નીચોવતાં તેમાંથી લે-
વાથી રંગનો બાલ રસ નીકળ્યો હતો.

આ ઔષધિનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો તે
પ્રકાશ કરવાની શુરૂ વર્ષની આગા નહિ હોવાથી સ્પષ્ટપણે કહી
શકી શકું તેમ નથી, જેથી માત્ર એટલું જ કહીને આપણી વાતચિત્ત
બંધ કરીશ કે તે રસથી પારાની જેમની મધિવામાં આવી હતી જેનાં
સંયોગથી ત્રાંબા, રૂપા જેવી હલકી ધાતુઓ સોનાના સ્વરૂપમાં ફરી
જાતી હતી એના અને પરમાર્થમાં ઉપવાસ કરતા હતા. વળી તે
જોખીને અડધો કલાક દુધમાં રાખીને તે દુધ પાવાથી ગમે તેવી
નયુંસક સ્થિતિના આવી પડેલા પુરુષોને પુનઃ પુરુષપણું પ્રાપ્ત થવું
હતું. એ સિવાય વાઝ, વાચુ, કન્ઝાદ, સોજા, જોગાદર વિગેરે દર-
દેને નાચુક કરાના એ ઔષધિ તા બીજા પણ જે જે અદ્યુત
જુઓ વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે અક્ષરથઃ સત્ય
હતાં હતા.

આ મહાત્માની વાત સત્ય હોય જિંદા અસત્ય હોય, પરંતુ
આનેજ મળતી અનેક વાતો બીજા પણ અનેક સાધુ, સંતોના
અહોડે ધણી વખત સાંભળવામાં આવી છે. તેમજ વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં
પણ તેના સુચોદનું અર્થકારક રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે,
જે ઉપરથી સમજાય છે કે આ એક દીવ્ય ઔષધિ છે અને તેથી
જેના વિષે કોઈને વિશેષ માહિતિ હોય, અને તે જણાવવાને કૃપા
કરશે તો આર્થ વૈદ્યકની ચાલુ સિતિમાં એક નવિન પ્રકારનું
પરીવર્તન થશે.

પપીતા.

અ. પપીતા. ઇ Ignatius Beans. લા. Strychnon Ignati.

વીવરણ—પપીતાનાં ઝાડો આ દેશમાં થતાં નથી, પરંતુ શીલીપાઇન ખેટમાં થાય છે; જ્યાંથી તેનાં ખીયાં આ દેશમાં આવે છે અને મોટા શહેરોમાં ગાંધીઓના ત્યાં મળી શકે છે. આ ખીયાંને આકાર લંબગોળ કિંવા બાલાના આકારને મળતો હોય છે, અને સાધારણ રીતે એક ઈંચ અથવા તે તેથી ઓછી વધતી લંબાઈ હોય છે, ઓપક તરીકે આ ખીયાંનેજ આ દેશમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ગુણ ધર્મ અને ઉપયોગ—પપીતાનાં ખીયાંમાં થયું જેર કાયલાંની મારકજ સ્ટ્રીકન્યા અને હુસાઇન નાગનાં તત્ત્વ ગુણ ગુણ પ્રમાણમાં રહેલાં છે. એટલે આશરે દોઢ ટકા જેટલો સ્ટ્રીકન્યા અને બા ટકા જેટલો હુસાઇન હોય છે. આ સિવાય વળી તેમાં લોગેનીન નામનું થયું તત્ત્વ રહેલું છે એમ મનાય છે. એક માત્ર આ ખીયાં અને દસ માત્ર રેકરીડાઇડ સ્પીટ્ટ સાથે મેગરીને બર્ડ તૈયાર કરવામાં આવે છે. જે ટીકચર છગ્નાશીવાના નામથી ઓળખાય છે, જે ને એજ દવાઓ રાખનારાઓના ત્યાં લેવાય છે, અને ત્રણથી વીસ ટીપ્પલી માત્રામાં વાતચારક પૌષ્ટિક તરીકે તેમજ કાબેરાના દરદમાં વપરાય છે. ખીયાંને ખડીને કરવામાં આવેલા ચુર્ણની માત્રા ૧ થી ૫ ગ્રેન સુધીની છે, અને આખો દિવસ રાત્રી અને વીસ થોડાથી વધારે પ્રમાણમાં આપવામાં આવતી નથી.

આજકાલ ચાલતા પ્લેમ ઓટલે મરડીના દરદમાં આ ઓપથ આસીર મુશ્કાલી માલુમ પડ્યું છે. પ્લેમના દરદ ઉપર તેનો પહેલ વહેલો ઉપયોગ હોમ્યોપેથીક ડોક્ટરો તરફથી કરવામાં આવ્યો હતો પરંતુ હાલમાં ધણાખરા વેદો, હકીમો અને એલોપેથીક ડોક્ટરો પણ તેને વાપરવા લાગ્યા છે. સને ૧૮૭૧ ની સાલમાં 'કોન્સ્ટેન્ટીનોપલની આશુખાલુના મુલકમાં પ્લેમનો ઉપદ્રવ ધણી સખત રીતે ફાટી નીકળ્યો હતો ત્યારે પેરા મામની પ્લેમ હોસ્પિટાલમાં આવેલા મરીખ દરદીઓ કે જેઓ કેવળ પોતાના નસીબ ઉપર આધાર રાખીને પડ્યા હતા, તેમના ઉપર આ દવા ડોક્ટર હોનીન ખજરે મક્કત આપી અજમાવી હતી જેથી પ્લેમના ધણા દરદીઓ બચ્યા હતા, અને સદરહુ ડોક્ટરને મોટું ધનામ મળ્યું હતું. વળી આ ડોક્ટર સહેબને કે જેઓ હોમ્યોપેથીક ચિકિત્સા પદ્ધતિના મૂળ સોધક વિશ્વવિખ્યાત ડોક્ટર હેનીમાનના સિષ્ય હતા તેમને પોતાનેજ લાહોર જતાં પાલીમાં પ્લેમનો રોમ લાગુ પડ્યો હતો, જેથી તે વખતે આ દવા પોતાની જાત ઉપર પણ અજમાવી જોતાં પરસેવા આવી તાવ ઉતરી ગયો હતો, અને વળી બહારની આશુએ કોઈ પણ ઓપથ ચોપડયા સવાય પણ ઝાંઝ અને તેનો ફાળાવો તથા સોજો નાપુદ થઈ સંપૂર્ણ રીતે આરામ થયો હતો.

આ રીતે આ ઓપથમાં પ્લેમ વિષ વિનાશક ગુણ માલુમ પડવાથી તેન હોમ્યોપેથીક ચિકિત્સા ક્ષાત્રમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું અને દિનપ્રતિદિન વિશેષ પ્રચાર થતો ચાલ્યો.

આ ઉપરાંત વળી હોમ્યોપેથીક રીત પ્રમાણે ઉપચાર કરનારા આધુનિક સમયના બંગાળના પ્રખ્યાત ડોક્ટર સરદાર મહે-

ન્દલાલ સી આપ. ઈ. એ હાલમાં ચાલતી મરણી ઉપર આ ઔષધની બહોળી અનુભવશક્તિ કરીને જણાવ્યું કે:-આ દવા પ્લેમનો ઉપદ્રવ લાગુ પડતો અટકાવનાર તેમજ લાગુ પડ્યા પછી નાશુક કરવાનો પણ અત્યંત ગુણ ધરાવે છે. ચાલુ મરણીના સમયમાં જે મણે એનાં બીયાં કમરે કિંવા હાથે બાંધ્યા હતાં તેમાંના એકને પણ મરણી લાગુ પડી નહોતી.

આ અભિપ્રાય પ્રગટ થયા પછી ધણીખનના વૈદ્યો, તેમજ ડોક્ટરો પુષ્કળ છુટ્ટી પ્લેમના દરદમાં આ ઔષધિનો ઉપયોગ કરે છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ સાધારણ મનુષ્યો પણ તેનાં બીયાને ચારીને હાથે કિંવા ગળે બાંધી રાખે છે. વળી આ બીજના દુઃપ્રયોગ કરીને ધરમાં પુષ્કળ જોખલા, તાનાં વિગેરે સ્થળોએ પણ રાખી મુકવામાં આવે છે. કારણ એવું કહેવાય છે કે તેમ કરવાથી ધરમાંથી પ્લેમના જતુઓનો નાશ થાય છે.

આ ઔષધનો અમારી તરફથી પણ પ્લેમના પુષ્કળ દરદીઓ ઉપર અનુભવ સેવામાં આવ્યો છે. અને તે પ્લેમનો ઉપદ્રવ લાગુ પડતો અટકાવનાર તેમજ લાગુ પડ્યા પછી નાશુક કરવાના કામમાં અસરદારક માસમ પડી છે, તો પણ પ્લેમનું દરદ લાગુ પડ્યાને ધણી સમય વડી ગયા પછી તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તેના દરતાં દરદની શરૂઆત થતાની સાથેજ જે તે આપવામાં આવે છે તો ચોવીસ કલાકની અંદર તાવને તેમજ સંધાગોમાં થતા દુઃખાવાને તદ્દન નરમ પાડી નાંખવાનો અદ્ભુત અસરકાર જતાવી શકે છે. અમારા તરફથી આ ઔષધ ચૂંસુના સ્વરૂપમાં દર જે, જે દલાકે એક ધઉંબારના પ્રમાણમાં લેઈ પાણી સંધે આપવામાં આવતું

હતું અને તેથી પ્લેમનું દરદ સાચુ પડવાનાં ચિન્હો જણાવાને લાગ્યાથી વધારે વખત ન વહી મયો હોય તો એકજ દિવસમાં દરદનું જોર તરખ પડવાનાં ચિન્હો દ્રષ્ટિએ આવતાં હતાં. વળી પ્લેમનું દરદ સાચુ પડતું અટકાવવાને માટે જોને જોને દરદોજ સવાર સાંજ મેથી ત્રણ ઘડિયાર જેટલું એ ચૂર્ન પાણી સાથે આપવામાં આવ્યું હતું તેનું પણ સંતોષકારક પરિણામ આવ્યું હતું, માટે પ્લેમનો ઉપદ્રવ ચાલતો હોય તે સમયમાં આ ઔષધનો ઉપયોગ કરવા તેમજ વિશેષ માહિતિ માટે અના તરફથી પ્રમદ સચેક્ષુ “પ્લેમ અથવા મરડી અને તેનાં કારણો, દર્શને તથા અનુભવ સિદ્ધ કરાયો” એ નામનું પુસ્તક વાંચવા ભલામણ કરી આ વિષય પુરો કરીએ છીએ.

પાણી.

સં. જલ. વારિ. હિં. જલ, પાની, મ. પાણી, અં જલ ક્ષા. આમ તે ની ર હ Water લા. Aquae.

પ્રાણીમાત્રને થનારાં અત્યંત અવકરમાં અવકર દરદોને નાશુક કરનારાં જે અદ્ભુત ઔષધો કદરતે પોતાના અકારનાં અપૂર રીતે સન્નિત કરી ગયેલાં છે, તેઓમાં પાણી એ એક મુખ્ય છે. પાણી એ પ્રાણીઓના પ્રાણ સ્વરૂપ છે, અન્ન સિવાય પ્રાણીઓ પશુ સમય સુધી જીવન ધારણ કરી શકે છે, પરંતુ જગ નિરાય થોડાજ સમયમાં પ્રાણ ત્યાગ થઈ જાય છે. કેમકે જળની તૃપ્તિ લીધે થોડા ઉત્પન્ન થાય છે અને એ મોહને લીધે પ્રાણનો નાશ થાય છે.

જેથી જીવન રક્ષણ માટે કોઈપણ અવસ્થામાં જીવે ત્યાં થઈ શકે તેમ નથી.

માત્ર જીવન રક્ષણના માટેજ પાણી ઉપયોગી છે એમ નથી, પરંતુ બાધિ ચિકિત્સામાં પણ તેવુંજ ઉપયોગી છે જેન કુશળતા ઔષધો અવગણીને કિંચ બહારથી લગાડીને બાધિઓને મટાડી શકાય છે. તેવીજ રીતે ઔષધો સિવાય માત્ર પાણીવડે પણ સ્થળો દરદો દુર કરી શકાય છે. આ વાત આજકાલની કિંવા મપાઈ નથી, પરંતુ છેક પ્રાચીનકાળથી આ દેશમાં જાણીતી છે અને તેથી વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં વિસ્તૃત રીતે વિવેચન કરવામાં આવેલો છે. પરંતુ દીલગીરીની વાત એ છે કે આજકાલ આપણને પશ્ચિમના રંગ પાસ લાગેલો હોવાથી આપણી જાત, વાત અને રીતમત ઉપરથી આપણો વિશ્વાસ કડી ગયેલો છે. અને તેથી આપણાં શાસ્ત્રોએ જનાવેલી કોઈપણ વાત સ્વિકારવાને આનાકાની કરીએ છીએ પરંતુ આપણે પશ્ચિમાત્મ વિદ્વાનો આપણા શાસ્ત્રોમાં કહેલી એ વાતોને અનુભવ લેઈ જાહેરમાં મુકે છે ત્યારે તેને નવિન શોધોના નામે આપણે અતિ ઉત્સાહથી વધારી લેઈએ છીએ. આવીજ રીતે પાણીકાને દરદો સારાં કરવાની વિદ્યા પણ જો કે આ દેશમાં બાળી છુટી સ્થિતિમાં ચાલી આવતી હતી, પરંતુ પશ્ચિમાત્મ પંડિતોના પ્રતાપવડે વિશેષ અજ્ઞતાંજામાં આવી છે. પાણી ઉપચારમાં ઉપયોગી થઈ શકે છે એ વાતની શોધ પશ્ચિમ ભૂમિમાં પહેલવહેલી સ્ત્રી ખીસીઆના પીન્સેન્ટ પ્રીક્લીટ્ઝ નામના એક ખેડૂતે કરી હતી. પરંતુ ત્યાર પછી તેમાં પછે સુધારો થઈ તમામ દરદો કેવળ પાણીવડેજ નાબુદ કરવાની વિશાળ પદ્ધતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. એ પદ્ધતિ

પ્રમાણે ઉપચાર કરવાના મુખ્ય બે વિભાગ છે. કેટલાએક ઉપચારોઃ દરેક દરદીની સારવર માટે કેવળ શુદ્ધ પાણીનો જ ઉપયોગ કરે છે ત્યારે કેટલાએક જિવારકો શુદ્ધ તેમજ કુદરતી રીતે કેટલાએક સ્થળોનાં ઝરણામાં કિંવા કુડોમાં રહેલાં રસાયણીક દ્વાર ત્રિશ્રિત જળનો પણ ઉપયોગ કરે છે જેઓ કેવળ શુદ્ધ જળનો ઉપયોગ કરે છે, તેઓ પોતાની પદ્ધતિને (Water cure) વોટર ક્યુર કહે છે. અને જેઓ બન્ને પ્રકારનાં જળોનો ઉપયોગ કરે છે તેઓ પોતાની પદ્ધતિને (Hydropathy) હાઇડ્રોપેથા કહે છે. પરંતુ આ બન્ને પદ્ધતિઓને આપણી ભાષામાં “જળ ચિકિત્સા” એવું સામાન્ય નામ આપી શકાય.

આ જળ ચિકિત્સા સાત્ર એટલું બહું વિશાળ છે કે તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવાને માટે અહીંયાં પુરતું સ્થાનક નથી અને તેથી હથેરેચ્છા હશે તો એક સ્વતંત્ર વિશાળ ગ્રંથ રચીને વર્ણન કરવાનું અન્ય પ્રાંત ઉપર મુક્તતવી રાખી હાલમાં માત્ર કેટલીએક અત્યંત ઉપયોગી રીતોગુજ કાઢક દિગ્દર્શન કરીશું.

આઠ કોટારા પાણીનો પ્રયોગ—આજકાલના પાશ્વિમાત્મ સમર્થ વિદ્વાન રસાયણ શાસ્ત્રીઓએ એવું સિદ્ધ કર્યું છે કેઃ—પ્રાણીમાત્રનું જીવન એ બીજું કંઈ નહિ પરંતુ રસાયણીક ફેરફારોનું એકદર પરીણામ છે. એ રસાયણીક ફેરફારો અત્યંત પ્રમાણમાં શરીરમાં મરમી હોય તોજ થઈ શકે છે. જો શરીરમાં રહેતો કુદરતી મુળ મરમી ઝોઝો થાય છે તો કોઈમણ બાબતે આધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને જો બધી મરમી જતી રહે તો મૃત્યુ થાય છે. માટે જીવન જાળવી રાખવાને માટે શરીરમાં મરમી પુરે એવા પદાર્થોના સ્વપ્રમાણમાં વ્યવસ્થાપન આવવું જોઈએ. આવા પદાર્થો જો કે અનેક

છે, પરંતુ તે બધાઓમાં પાણી એ સર્વોત્તમ સાધન છે. કમકે દાર્દ્ર્ય
પણુ જાતના નુકસાનથી તે રક્ષિત છે એટલું જ નહિ પરંતુ જેટલા
પ્રમાણમાં મરમી આપવાની જરૂર હોય તેટલા પ્રમાણમાં જ તેને
વધારે એણું મરમ કરી શકાય છે. વળી પાણી જેમ શરીરમાં
જોડાતી મરમીને પુરી પાડે છે તેવી જ રીતે તેને ઠંડુ કરીને વાપ-
સ્વાથી વધારાની મરમીને દુર પણુ કરી શકે છે.

શરીરમાં વધમટ થયેલી મરમીને સમાનતામાં લાવવાને આ
રીતે પાણીની ઉપયોગ કરવાની પાશ્ચિનાત્મ વિદ્યાનો આજ-
કાલ ધણા આગ્રહથી બનાવણુ કરે છે એ વાત સારી વાત છે.
તેઓની આ મહાન શોધના માટે, તેઓના આ મહાન બોધના
માટે અપણે ઉપકાર માનવો જોઈએ. પરંતુ આ વાતથી આપણ
એક અચાન નથી. પાણીની ઉપયોગ કરવાનો એક અતિ ઉત્કૃષ્ટ
સાદો બિપચાર કે જે “આઠ કટોરી પાણીનો પ્રયોગ” એવા ના-
મથી આ દેશના કેટલાએક જાગોમાં પ્રસિદ્ધ છે તેની અસર કંઈ
જેવી તેવી નથી. અત્યંત બળકર રીતે માંદગીમાં આવી પડેલા મ-
નુષ્યને સખા રીતે તાવ આવતો હોય, વાતુ અત્યંત વધી મયેર
હોય, અચેતનતા પ્રાપ્ત થઈ હોય, ઝાડો, જિન્ટી રિગેરે થતાં હોય,
શરીર ઠંડુ પડી જતું હોય કિંવા એવાં જ બીજાં જીવંતોને જોખમ
પહોંચાડે એવાં લક્ષણો જાણતાં હોય તેવા સમયે કેશર, કરતુસી,
સ્પિરિટ એમોન્યા એરોમેટિક, હેમમર્બ, હિરણ્યમર્મ, મહાત્સિંદુર,
કે અંદ્રોલ્ય જેવી માત્રાઓ જ્યાં કામ કરતી નથી ત્યાં આપણ આ
આઠ કટોરી પાણી કામ કરે છે. જો હરદન લક્ષણો અત્યંત બળ-
કર હોય, અર્થાત શરીર અત્યંત ઠંડુ પડી મરું હોય, બેથુદિ બહુજ

પણી મઈ હેમ, કેસેરાની માફક ઝાડો, બીજી વધી પડ્યાં હોય અને તેથી કાઠ્ય આ આઠ કટોરી પાણીનો પ્રયોગ ફોલ્ડમંદ ન નીવડે તો પણ એસાં કટોરી પાણીનો પ્રયોગ કરવાથી તો તરતજ દરદી હુશીઆરીમાં આવી જાય છે.

આઠ કટોરી પાણી બનાવવાની રીત એ છે કે એક માટીના વાસણમાં આઠ વાડડીઓ ભરીને પાણી રેડી પછે તેમાં મુંઠ, મરીઆં, પીપર, તર, લવિંગ અને વાવડીંગ એ દરેક ચીજ બે, બેઆનીબર તથા તુપસી અને ખીતી એ દરેકનાં પાંદડાં બે, બે તોલા સેઇ બે ખરાં કરીને નાંખવાં. પછી આ પાણીને ચુલે ચુતીને બિકાજતાં જ્યારે એક વાડડી પાણી સેપ રહે ત્યારે બિતારીને પાછ દેવું. આમ કિચસમાં પ્રજુ વખત પાણી તૈયાર કરીને દરદીને પાવાથી બને તેવા ઝેરી મેલેરીઆનો તાર હોય છે તો તે પણ કિતરી જાય છે અને તેના લીધે થતા ખીન્ન બધા ઉપદ્રવો શાન્ત પડે છે, બે લાવનો વેગ અદ્યત્ત હોય અને આઠ કટોરી પાણીના પ્રયોગથી શાન્ત ન પડે તો પછી સોળ કટોરી, બત્રીસ કટોરી અથવા તો ચોસઠ કટોરી પાણીનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ઉપર મુજબ માટીના વાસણમાં સોળ વાડડી, બત્રીસ વાડડી અથવા તો ચોસઠ વાડડી પાણી નાંખીને બીજાનાં જ્યારે એકજ વાડડી પાણી બાકી રહે ત્યારે બિતારીને પી સકાય તેવું ઠંડુ પડે દરદીને પાછ દેવું તેવું જામ સોળ, બત્રીસ કે ચોસઠ કટોરી પાણીનો પ્રયોગ છે. જેમ, જેમ વધારે વાડડીઓ પાણી બિકાજીને તેમાંથી મ એકજ વાડડી પાણી શાખતામાં આવે છે તેમ તેમ વધારે ફાયદાકારક નીવડે છે. અને તેવા ચોસઠ કટોરીનું પાણી પાવામાં આવે છે, ત્યારે એક

અસાધ્યવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા દરદીના શરીરમાં પણ એવી મરમી જાગૃત થાય છે કે મરણ પથારીમાંથી બેઠો થઈને એક વખત તેને અવસ્થ ઉત્તર આપે છે.

ઉપરક દ્રષ્ટિથી જોતાં તો આ ઉપાય ધણેજ સાદો દેખાય છે, પરંતુ અનેક વખત અજમાયશ લેતાં તો એવા ઝળઝળાટ માનસ પડ્યો છે કે જ્યાં આગમ મોટી, મોટી માત્રાઓ પણ દારૂ નથી કરતી ત્યાં આગળ તે પોતાનો વિજય ડાંકો અવસ્થ બળને છે અને વળી મળે કિંવા છાતીમાં ગમે તેવો કદ જામ્યો હોય તેને તો તત્કાળ વિખેરી નાંખે છે. આ વાતની સાક્ષી આપતાં રાજ નિધંદુ અને નિધંદુ કૃષ્ણ નામે ઓળખાતા કર્તાઓ પણ જણાવે છે:-

કથ્યમાનન્તુયત્તોર્યનિષ્કેનનિર્મલાકૃતમ્ ।

ભવત્યર્હાવશિષ્ટુજ્જુષ્ણોદકમુચ્યતે ॥

ઉષ્ણોદકસદાપર્યંકાસજ્વરવિવન્ધનુત્ ।

કફવાતામોષધનંદીપનંત્રસ્તિશ્ચોષનમ્ ॥

તત્પાદહીનંવાતઘ્નમર્દ્દ્વાનન્તુપિત્તજિત્ ।

કફધ્નંપાદશેષન્તુપાનાયંલઘુદીપનમ્ ॥

ઉપરના માટે મુશ્કે અહાવેલા પાણીને આજ આપતાં આપતાં જ્યારે તે પાણી શીઘ્ર વમનું અને નિર્મલ થઈને અડધા ભાગનું બાકી રહે ત્યારે તે ઉષ્ણ જગ કહેવાય છે, આ ઉષ્ણજગ હમેશાં માફક આવે તેવું, તેમજ આંત્રી, તાવ, ઝાડાનો વધારો કદ, વાયુ અને આમ દોષને હણનાર, અગ્નિનું દીપન કરનાર તથા અગ્નિને શોધનાર છે. પાણીને ઉકાળતાં એક ભાગનું બળી જાયને

ત્રણ ભાગનું શેષ રહે ત્યારે ઉતારી માળી લેઈ દરદીને આપવાથી વાપરવું સમન કરે છે. અર્ધિઅર્ધ શેષ રહેલું પાણી પિત્તનો પરાજય કરે છે. અને ત્રણ ભાગનું બળી નહ માત્ર ચોથાજ ભાગનું શેષ રહેલું પાણી કરનો નાશ કરે છે, પચવામાં હલકું છે અને અગ્નિને દીપન કરવાવાળું છે.

इच्छन्ति सुखेन शाल्यं शाल्यं शाल्यं शाल्यं ॥

જો અનેક દોષ ભેગા હોય તો અષ્ટમાંશ શેષ રહેલું પાણી વાપરવું એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

આજઠાલના શોષકો જણાવે છે કે જમવાના સમયથી અડધા કલાક પહેલાં જો ગરમ પાણી પીધું હોય તો તેથી બુખ સારી પેટે લાગે છે, તેવીજ રીતે જો રાત્રે અચ્છેર ગરમ પાણી પીને વરત સુઈ ગયા હોયજો અને સવારમાં જરા વહેંચા ઉઠીને તેટલું પાણી પીવામાં આવે તો દસ્ત સહેલાઈથી આવે છે પરંતુ આપણા શા-
સ્ત્રમાં તો તેના આવા ઉત્તમ ગુણો વર્ણવેલા છે.

ઉપા જલપાન વિધિ—શરીરમાં થએલા અનેક વ્યાધિઓને શીઘ્ર નાશુદ્ધ કરવાને માટે જેવી રીતે ઉષ્ણ જળનું પાન કરવામાં આવે છે, તેવીજ રીતે વધધટ થએલા દોષોને સમાનતામાં લાવી પ્રકૃતિને સ્વસ્થ બતાવવાને માટે ઠંડુ પાણી પણ પીવામાં વપરાય છે. આ પાણી પીવાના સમય અને વિધિ વિશે વિવેચન કરવાં નિષ્કંટકાર જણાવે છે કે:—

अनुदिते अरुणे रविर्महले च

पिबति तोयमनुघृतमृत्रवित् ॥

સનરોનિલપિત્તકફાપહમ્

ક્ષતરમારમતેમમદાસહ ॥

પ્રાતઃકાળમાં સ્વામંડળના ઉદય પહેલાં અરુણોદય વખતે એટલે પાછલી ચારવડી રાત્રિ બાકી હોય તે વખતે ઉઠીને પેશાબ કરી આવ્યા પહેલાં પથારીમાંજ બેસીને જે મનુષ્ય રાત્રિએ ત્રાંપાના વા-
સણમાં ભરી રાખેલું પાણી પીએ છે તે મનુષ્યના અત્યંત વધિ પામેલા વાયુ, કફ અને પિત્ત એ ત્રણે દોષોની શાન્તિ થાય છે.
અને સો સ્ત્રીઓ સાથે વિકાર કરે એટલું બળ આવે છે.

પીવાના પાણીનું માપ કેટલું હોયું જોઈએ તેના સંબંધમાં નિષ્કંટ રત્નાકરમાં જણાવેલું છે કે:—

સવિરુદ્ધયકાલેપ્રસૂતીઃસલિલસ્યપિવેદર્ષી ॥

અરુણના ઉદય વખતે આઠ અંજલી ' એટલે ચોસઠ તોથા બળ પીએ.

પ્રથમકાર તો આ મુજબ જણાવે છે. પરંતુ હાલના મનુષ્યોની શક્તિને અનુસરીને કદાચ મધ્યને એટલું પાણી માફક ન આવે તો એણું વધતું પીવામાં પણ કાંઈ વાંધો નથી.

પાણીનો કેવળ પીવામાંજ ઉપયોગ કરવાથી તે રોગહારક નીવડે છે એમ નથી, પરંતુ જુદી જુદી સ્થિતિના હંદા કિવા અરમ જળ વડે જુદી જુદી રીતે સ્નાન કરવાથી અથવા તો જુદી જુદી રીતે સેક કરવાથી પણ અજળ ફાયદો થતો જોવામાં આવે છે. દરેક મનુષ્યોની પ્રકૃતિ બિન્ન, બિન્ન હોય છે અને તેથી ક્યારે અને કેટલા પ્રમાણમાં ઠંડું અથવા તો અરમ પાણી વાપરવું તેના

વિશેષ્યોક્તસંનિયમ સ્વીકાર્ય નહિ તો પણ સર્વ સામાન્ય વિધિ નીચે મુજબ છે.

સ્નાન પ્રયોગોના મૂખ્ય બે ભાગ છે જેમાં આખા શરીરને લાલુ પડે તેવા પ્રયોગોને “જારક બાથ” અથવા તો સત્ર “મસ્નાન” કહે છે અને ખાસ આ કે અવધવાને લગત પાડવામાં આવતા સ્નાનને “પાસ્પલ બાથ” ના નામથી ઓળખે છે.

૧. નિંદ્રામસ્નાન—જો બરાબર રીતે ઉંઘ ન આવતી હોય તો સુતાના સમયથી થોડીવાર અઝાઉ બનને પગોને સાધારણ ગરમ પાણીમાં ઢોળી રખીને માથા ઉપર ઠંડા પાણીની સારી પેટા પાર કરવાથી થોડીની મતી માથા તરફથી નરમ પડીને પગો તરફ જાય છે જેથી થોડીજ વારમાં સુખમય નિંદ્રા આવી જાય છે.

શાન્તિપાથક સ્નાન—દરદીને એક આગમ ખુશી ઉપર સુવાડીને તેના મગજ ઉપર એક ચામણી જેવા સહિદ વાસણ મારશતે નવસેકા ગરમ પાણીની ધારાઓ ઊંચેથી ધીમે ધીમે પડવા દીધી વાય તો તેનું મગજ સારી રીતે શાન્ત થઈ આનંદિત થાય છે. જેને અનિશ્ચય મગજમારીનું કામ કરવું પડતું હોય તેને આ પ્રયોગ સારી રીતે મારફત આવે છે અને જેમ જેમ અન્યમસ પડતો જાય છે તેમ તેમ વધારે ઠંડુ પાણી પડુ ખમી શકાય છે. મગજ ઉપર ઠંડુ પાણી રેડવાથી જે કે પ્રથમ તો ચામડી જરા ઠંડી પડી મડી જાય છે પરંતુ થોડાજ સમયમાં પુરતી ગરમી આવી જાય છે અને જેમ વધારે ઠંડુ પાણી રેડવામાં આવે છે તેમ વધારે શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, દષ્ટિમંજમાં વધારો થાય છે અને વાળોનાં મૂળ અનુલુપ્ત થાય છે. આવા પાણીનો ઉપયોગ કરસે હાય ત્યારે પરનનો

સપાટો શરીરને લાગે નહિ એટલું જ માત્ર ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

શક્તિ વર્ધક સ્નાન—સ્નાન કરવાનો ખરો હેતુ કંઈ માત્ર ચામડીની બદારતી સપાટીનીજ સ્વચ્છતા દૂર કરવાનો નથી, પરંતુ ચામડીનાં છિન્નેને સ્વચ્છ અને ચપળ બનાવવાનો છે. જેથી અંદરના અવયવો પોતાનું કાર્ય ઝડપથી બજાવી શકે. કેટલાંએક મનુષ્યો અત્યંત ગરમ જાગે, કેટલાંએક સમશીતોષ્ણ જાગે અને કેટલાંએક ઠંડા પાણીનો સ્નાન કરવામાં ઉત્થેગ કરે છે. આ બ-ધામાં ઠંડુ જગ એ અત્યંત હાનિકારી શક્તિ વર્ધક ઉપાય છે, કેમકે ઠંડા પાણીએ નહાવાથી રૂધિર ચામડીની સપાટી તરફ ધસી આવે છે જેથી તે શરીરને ખુશનુમા લાગે છે. પરંતુ તે બળવાન મનુ-ષ્યનેજ માફક આવે છે. જેના શરીરમાં લોડીનું દરવું ધણી ધીમા-શથી ચાલે છે તેને એકદમ માફક આવતું નથી. જે તમે જેમણે તેટલા બળવાન ન હો તો તમારે પ્રથમ સમશીતોષ્ણ જળથીજ સ્નાન કરવાનું શરૂ કરવું અને પછી દરેકજ તે પાણીને સહેજ ઠંડુ કરતા જવું. ઠંડા પાણીએ સ્નાન થયું કે તરતજ શરીરમાં આનંદ, ઉત્સાહ અને મરમી આવતી હોય એવી લાગણી થવી જોઈએ. જે તમને આમ થતું ન લાગે તો જે પાણી વડે તમે નહાતા હો તે પાણી તમારી પ્રતિને અનુકૂળ આવે તે કરતાં વધારે ઠંડુ છે એમ સમજીને તેના કરતાં કંઈક ગરમ પાણી વાપરવું.

ઠંડા પાણીના શયદા મેળવવા હોય તો પ્રથમ થોડો હસરત કરી શરીરને ચપળ બનાવ્યા પછીજ સ્નાન કરવું જોઈએ, તેમજ શરીરને બરાબર સ્વચ્છ બનાવવાને માટે વાદળી કિંવા ખડકચમ

દુવાલનો પણ ઉપયોગ કરવો જોઈએ, પ્રથમ શરીરને ઠંડા પાણી-
થી બીજાને દુગ્ધ વડે કિંવા હાથ વડે પુનઃ ધસવું જેથી ચા-
મડી સાફ થશે, ઠંડી ધણી ઝોછી લાગશે તેમજ શરીરમાં જલદી-
થી મરમી આવી જશે. ઠંડા પાણીએ નહાતી વેળા એક વાત એ
માફ રાખવાની છે કે મરમ પાણીએ નહાવામાં જેટલો વખત મા-
ળવામાં આવે છે તેટલો વખત ઠંડા પાણીએ નહાતાં કાઢવો નહિ,
પરંતુ ૩ થી પાંચ મિનિટમાંજ સ્નાન કાંઈ પૂર્ણ કરાં લેવું.

ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવામાં જો કે અત્યંત ઉત્તમ ગુણો
સમાએલા છે તો પણ જ્યારે તમને ઠંડી જેવું લાગતું હોય ત્યારે
ઠંડી પાણી ઠંડા પાણીએ નહાવું નહિ.

આ સિવાય વળી જુદી જુદી જાતના દરદોની શાન્તિ માટે
જુદી જુદી રીતિના પાણી વડે જુદી જુદી રીતે સ્નાન કરવામાં
આવે છે જેઓમાં મુખ્ય નીચે મુજબ છે.

શીતળ જળ પ્રયોગ—બાંધ કે દારૂ જેવા માદક પદાર્થોના
નિશા ઉતરવાને માટે આ સ્નાન કરવામાં આવે છે. પ્રયોગ વખતે
એક મોટા ટબની અંદર શીતળ પાણી ડરવામાં આવે છે અને
તેની અંદર દરદીને ગમવામાં આવે છે જેથી માદક ઘીજની ઝેરી
અસર મમજ ઉપરથી ઝોછી થઈને શુદ્ધિ આવી જાય છે. કોઈ
પણ જાતના દરદ સિવાયનો સાધારણ મનુષ્ય પણ દરદોજ જે
સવારમાં કઠતી વખતે શરીર મરમ હોય ત્યારે કિંવા કસરત કર્યા
પછી આ સ્નાનના લાભ લેતો તેના શરીરમાં ધણી સ્ફુર્તિ તેમજ
શક્તિ આવે છે. તો પણ નમળા રક્તાશયવાળાએ અથવા તો જેને

આદક આવતું ન હોય તેવાં મનુષ્યોએ આ સ્નાનનો એકદમ અ-
ભ્યાસ પાડવો નહિ.

ઉચ્ચજાળ સ્નાન પ્રયોગ—આ સ્નાન વખતે દરદીનો માથા
સિવાયનો બધો ભાગ ગરમ પાણીમાં રાખવામાં આવે છે અને
માથા ઉપર ઠંડા પાણીનો ભીનો ટુવાલ ચૂકી રાખવામાં આવે છે.
દરદીને પાંચ, દસ મિનિટથી વધારે સમય સુધી પાણીમાં બેસાડ-
વામાં આવતો નથી અને બહાર કાઢ્યા પછી તરતજ ગરમ કામળો
વીંટી લેવામાં આવે છે. અથવા જો જરૂર હોય તો દરદીને સુવાડી
દેવામાં આવે છે.

આ પ્રયોગથી જ્ઞાન તંતુઓ શાંત થાય છે, રક્તાશયની ગતિ
નિયમિત થાય છે, પરસેવો આવે છે અને રૂધિરાભિસરણુ એક
સરખું ચાલે છે, પેટના કોષ પશુ અવયવ કે મસ્તક તરફ વધારે
પ્રમાણમાં લોહી જવું અટકે છે અને ચામડી તરફ ખેંચાય છે. વળી
સાધારણ મંદ તાવ, આંધળી, ઉધરસ, પ્રમેહ અને ઓરીના બ્યા-
ગિમાં પણ આ સ્નાન ફાયદાકારક છે.

બાળ્ય સ્નાન—આ સ્નાન માટે દરદીને માત્ર એક લંગોટી
કે મઠી પહેરાવીને પુરસી ઉપર બેસાડવો અને આમુખાણુ એક
થાપળો વીંટા લેવો, તે એવી રીતે કે તેનું ગળું તથા માથું બહાર
રહે અને તેનો નીચેનો છેડો છેક જમીન સુધી પહોંચે તથા વરા-
ળ કોષ જગ્યાએથી બહાર જવા પામે નહિ. પછી દરદીને માથે ભીનો
રૂમાલ મુકવો અને તે પુરસીની નીચે આશરે આઠ કે દસશેર ગરમ
પાણી બર્ષ હોય તેવું તપેલું કે ડોલ મુકવી, પછી તેની અંદર
એક આખી છંટ ધથીજ ગરમ કરીને તે ભીના પાણીની અંદર

ધીમેથી મુઠા દેવી, કે જોથી તેના છાંટા દરદીને ઉડે નહિ, પાણીમાં
 ઘટ મુક્યા પછી તરતજ કાંબળો ચારે બાજુથી બરાબર દબાવો
 રાખવો એટલે બધી વરાળ દરદીને સ્પર્શ કરશે અને પરસેવો આ-
 વવા લાગશે. આ વખતે વધારે પરસેવો લાવવા માટે દરદીને થોડું
 એક પાણી પીવાને પણ અપાય છે. આ પ્રમાણે આઠથી પંદર
 મિનિટ સુધી દરદીને વરાળ અપાય છે. વરાળની અરમી શરૂઆતમાં
 ઓછી હોય તેમ વધારે સારું, અરમી બહુ લાગે તો કાંબળો જરા
 ઢાંચો કરવો એટલે અંદરનો બાજુ બહારની હવા દાખલ થશે અને
 અરમી ઓછી થશે. આ પ્રયોગમાંથી દરદીને મુક્ત કરીને તરતજ
 તેના શરીરના ફરતું બીનું લુગડું અથવા મોટો બીનો રમાલ વીંટી
 લેવો, અગર ટાંગમાં થોડું એક સમશીતોણુ પાણી ભરીને તેમાં
 બેસાડીને નવડાવવો.

શિયાળામાં શરદી લાગી હોય, બહુ ટાઢ વાયા કરતી હોય
 શરીરને બહુ થાક લાગ્યો હોય, સંધિવાની અસર હોય, સુન્નિવાની
 અસર હોય, પક્ષધાત બહુતો હોય કિંવા જ્યોદ્ધર હોય ત્યારે
 આ પ્રયોગ બહુ હિલકર છે.

ઉષ્ણવાયુ રનાત--આ પ્રયોગ પણ બાળપણનાતના જોવાજ
 છે. પરંતુ તેમાં ફરક માત્ર એટલોજ છે કે વરાળના બદલે હવા
 વપરાય છે. હવા ગરમ કરવા માટે ખુરમોની નીચે પાણીના વાસ-
 ણુની જગ્યાએ બળતો દીવો, થોડી અરમી આપે તેવી રીતે ચલાવેલો
 પ્રાક્રમસ ચૂલો, સ્પિરિટ લેમ્પ કે ગ્લાસ લેમ્પ વપરાય છે. દરદીને
 આબ્જ રનાની રીતે બેસાડવામાં આવે છે અને માથે ઠંડા પાણી-
 નું કપડું મૂકવામાં આવે છે. આ પ્રયોગ વખતે કેટલીએકવાર દર-

દીના પમ મરમ પાણીમાં મૂકાવી રાખવામાં આવે છે. આ પ્રયોગના લીધે સારી રીતે પરસેવો છુટે છે. જેઓના શરીરમાં મેદ વધારે હોય છે તેઓને આ પ્રયોગ એટલો જલ્દી અનુકૂળ આવે છે કે જે દર ત્રીજે દિવસે આ પ્રયોગ શરીર દીને કરવામાં આવે તો શરીરમાંથી મેદ તદ્દન ઓછો થઈ જાય છે, વળી સંધિવા, દમ્બ, ખાંસી વિગેરે દરદોમાં પણ આ પ્રયોગ ફાળદાકારક છે.

બાષ્પ સ્નાન દ્વિતીય વિધિ—એક વિશાળ ઓરડો કે જેમાં ખેસવાને માટે પથરની બેઠક ચણેલી હોય છે, અથવા તો ખેસવાને માટે કાંઈ ખીજ ગોઠવણ કરેલી હોય છે તેના ઉપર દરદીને માત્ર ફેડ ઉપર એક ટુંકું કપડું પહેરેલું રખાવીને ખેસાડવામાં આવે છે અને પછી એક મોટો પથરા કે જેને લપાટીને લાગવોળ કરી રાખેલો હોય છે અને જે ફાટે નહિ એવી જાતનો હોય છે તેને લાટીને એ રડાની વચમાં મુકી તેના ઉપર પાણી રેડવામાં આવે છે અથવા તો પોતાની મેળે પાણી પડે એવી પ્રવચ્ચા ગોઠવણ કરી રાખેલી હોય છે તેના લીધે પાણી પડવા લાગે છે, જેથી પથરમાંથી પાંકળ મરમ વરાળ છુટે છે, અને તેથી દરદીને બાષ્પ સ્નાનના જેવેજ લાભ મળી અતિશય દાંડીને લીધે થયેલાં આસખાંસી, સળેખમ, સંધિવા વિગેરે દરદો દુર થાય છે.

જલાર્દ્રપટ સ્નાન—આ સ્નાન ત્રિતીય રીતે કસવવામાં આવે છે. તો પણ નીચેની વિધિઓ મુખ્ય છે.

અતિ કુબ્જ જળમાં ઉત્તના ધાતળા કે અનાતના મે'ટા કકડાને ઓળીને નીચેની કાઢેલો, અને તેમાંથી વરાળ નીકળતી હોય છે વખતે તેને દરદીના શરીર દરવો વીંટી લેવો અને પછી તેના

ઉપર એક, કે વધારે કોરા ધાખળા કે ગરમ કપડાં લપેટી લેવાં અને પછી અડધા કલાક સુધી સુવાડી રાખી તે બધાં કપડાં દૂર કરવાં. આ સમયે દરદીને પવન લાગવા દેવો નહિ અને બીજાં કોરાં કપડાંથી તેનું શરીર લુછીને સાફ કરવું. તાવ આવ્યાને થણે સમય થયા છતાં પણ તે ન ઉતરતો હોય ત્યારે આ પ્રયોગનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેમજ ત્રિદોષ જેવા વ્યાધિઓને લીધે થતાં ફેફસાના વરમમાં પણ હિતકર છે.

આ પ્રયોગ કરવામાં ગરમ ધાખળો લપેટતી વખતે બન્ને હાથોને બહાર રાખવા જોઈએ, પણ પાછળથી બીજાં કપડાં વીંટાળતી વખતે તો તેઓને શરીરની નજીક લેઈ જઈ તે કપડાંની અંદર રાખવાં જોઈએ.

જેવી રીતે ઉષ્ણ ધાખળાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તેવી જ રીતે શયના કપડાને હંડા પાણીમાં બોળાને ખુબ નીચેથી ઠાંડવામાં આવે છે કે જેથી તે માત્ર સડેજ બીનું લાગે. આ કપડાને એક રત્નક ઉપર અમર તો બડા કામળા ઉપર પાથરવામાં આવે છે અને તેના ઉપર દરદીને સુવાડવામાં આવે છે; બાદ તેના હાથ બહાર રહે તેમ ઉંચા કરીને શયના કપડાને આગુત્રાગુત્રો બામ દરદીના શરીર ઉપર લપેટવામાં આવે છે. અને પછી એક બડી રત્નક કે મોઢું તેને ઓઢાડવામાં આવે છે જેથી અંદર ગરમી ઉપજી થઈ પરસેવો આવવા માટે છે. અડધા કલાક પછી આ બધું દૂર કરવામાં આવે છે. આ પ્રયોગ કરતી વખતે લોહીનો નોશ મગજ ઉપર ન ચડી જાય એટલા માટે માથા ઉપર હંડા પાણીમાં બોળેલો ફમાથ મુકવામાં આવે છે. બ્યારે દરદીને એટલો બધો

સખત વાગ ચડ્યો હોય કે તેના શરીરે અત્યંત દાહ બળતો હોય અને કંઈ પણ ઓઢેલું ખમી ન શકાતું હોય ત્યારે આ પ્રયોગ અત્યંત હિતકારક છે.

તાવ જેવાં સાર્વદેહિક દરદોને માટે જેવી રીતે આખા કરીરે બીનું કપડું લપેટવામાં આવે છે તેવીજ રીતે શરીરના અમુક અવયવના દરદ માટે માત્ર તે અવયવ ઉપર પણ આ વિધિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ખાસ અવયવની ચિકિત્સા માટે બીના કપડાનાં બે, ત્રણ પડ કરીને સુકાય છે અથવા તેા ઉપરા ઉપરી વીંટાય છે અને તેના ઉપર તેલમાં ઓળેલું રેશમી કપડું એવી રીતે સજ્જડ લપેટવામાં આવે છે કે તેની અંદરનો પવન કિંવા વરાળ બહાર નીકળી શકે નહિ. આ પ્રયોગ ધાણું કરીને રાત્રે કરવામાં આવે છે, કેમકે તે વખતે અવયવોની હીલચાલ થોડી થાય છે જેથી ઠંડા પાટો ખસી જવાનો સંભવ ઓછો રહે છે. આ પ્રમાણે બાંધેલા પાટો આખી રાત્રિ રહેવા દેઈ સવારે હર કરવામાં આવે છે. કેઈ કેઈ પ્રસંગે રેશમી કપડા ઉપર ફલાટીન કે એલુમિનમ બીનું કપડું પણ વીંટામાં આવે છે.

જો પેટ ઉપર આવેા પાટો બાંધીને રાત્રે દરદીને સુવાડી રાખવામાં આવે છે તો તેથી ટાઇફોઇડના તાવમાં સારો ફાયદો થાય છે. વળી બધકોશના દરદી માટે આ પ્રયોગનો ઉપયોગ કર્યાથી દરત સાદા આવે છે, ધાતુશ્રાવના દરદીઓને સ્વપ્નાવસ્થામાં ચત્તે ધાતુપાત અટકે છે. તેમજ ગર્ભશય અને અંડાશયના દરદીઓને પણ તેનાથી અમૂલ્ય ફાયદો થાય છે.

મળાની આબુખાચુ આવો પાટો બાંધવાથી એમના વરમ, મળાના સોળ વિગેરે દુર થાય છે. છાતી ઉપર બાંધવાથી ફેફસાના વરમવાળાં દંડો દુર થાય છે, વળી કોઈ પણ કારણથી પડેલાં પાંદાં, ચારવાળાં હથીઆરો વડે કપાવાથી અથવા જખમો, ગરમીના સોળ, કમ્બરનો દુઃખાવો, સાંવાના વગેરે, લયક, કરમોડ વિગેરે દબાવે તો બીજા કોઈ પણ પ્રલાભ કરતાં આપણા પાટાઓથી જલદી મળી જાય છે,

કેટલાંએક દંડોની શાન્તિના માટે જ્યારે અત્યંત સિતળ જળની જરૂર પડે છે ત્યારે પાણીના બદલે બરફ વાપરવો એ એક અતિ ઉત્તમ સાધન છે અને તેમાં પણ દરદીના શરીરના કોઈ પણ ભાગમાંથી રક્તપ્રવાહ થતો હોય ત્યારે તેને બંધ કરવાને માટે તો તે અજબ ઉપાય છે, મ્હોં, મથું, નસકોરાં, ચોનિ કે ગુદા માર્ગે બોલી પડતું હોય ત્યારે એક રબ્બરની કોથળીમાં બરફ ભરીને જે તે સ્થળે મુકવામાં આવે છે તો તરતજ રક્તપ્રવાહ બંધ થાય છે. વળી જ્યારે ફેફસાં મારફતે એટલું બધું બોલી પડતું હોય કે એક-દમ બોલીની ઉત્તરીઓ થતી હોય ત્યારે છાતી ઉપર બરફ રાખવા ઉપરાંત દંડોને તેમજ મળી સકાય તેવડા બરફના કડકા વખતો વખત ગળાવવાથી તે પેટમાં જતાની સાથેજ બોલી પડતું બંધ થાય છે, કેમકે રક્તવાહિની નળીઓમાં જે હેઠ પડ્યા હોય છે તે બરફની ઠંડકને લીધે તરતજ સંકોચાઈ જાય છે.

મલાશિયમાંથી જ્યારે બહુ બોલી પડેતું હોય ત્યારે તે સ્થિતિ પ્રવાહ બંધ કરવાને માટે મલાશિયના બાગનો મળબુત સંકોચ થાય એવો ઉપાય કરવો એ અતિ અમૂલ્યની વાત છે, આ કાર્ય માટે

તેના સમયે દરદીને જમ અને તેમ વધારે પ્રમાણમાં બરફ ખવડાવવે તેમજ જરૂર જણાય તો થોડાં તેમજ મુદ્દામાં પણ બરફ પ્રદેશાવે એ અત્યંત હિતકર છે.

જાર ઉપર પડેલાં મચ્છો એટલે ચાંદનાં લીધે દરદીને મચ્છો જીવડોએ થતી હોય તે તે બંધ કરવાને માટે એક આઈસબેગ એટલે રબ્બરની કોથળીમાં બરફના કડકા ભરીને તે કોથળી પેદા ઉપર મુકવાથી તરતજ દરદી દુઃખ મુક્ત થાય છે.

મમજનાં અથવા તો મમજની અંદરની પાતળી ચામડી ઉપર પડેલાં છિન્નો અને સોજાઓને નાખુદ કરવાને તેમજ લાંબા સમયના તાવની મમજમાં સંચિત થયેલી ગરમીના લીધે મમજ સક્તિ ક્ષીણ થવાથી થનારા મસ્તકના અતિશય દુઃખવાને માટે પણ આઈસબેગમાં બરફ ભરીને માથે મુકવાથી સારો ફાયદો થાય છે. વળી મચ્છો સંખત ગરમીવાળા તાવોને લીધે ગળામાં અતિશય ગરમી થવાથી ચોરીયા આવી જાય છે, અને કંઠમાળ થઈ આવે છે ત્યારે પણ મળાના સોજાને નરમ પાડવાને અને દુઃખાંત કમી કરવાને માટે બરફ એ એક મુખ્ય ઉપાય છે, આવીજ રીતે વૃષ્ય-બરફ લગાડવાથી તેમાં કિતરડું આંતરડું તરતજ પાણું ઉપર ચડી જાય છે અને તેના લીધે વૃષ્ય ઉપર આવેલો સોજો દુર થાય છે.

બરડામાં જો કે આવા અમુલ્ય ગુણો સમાવેલા છે તોપણ નળજા, વૃદ્ધ, તદ્દન સક્તિહીન, તેમજ તદ્દન બેચુદ્ધ અને મંદ પડી ગયેલી નાડીવાળા દરદી માટે તેના ઉપયોગ કરવા નહિ, કેમકે આવા અસક્ત દરદીને બરફ આપવાથી શીતગતાની અસરના લીધે કદાચ તે માંડો થઈ જાય છે અથવા તો સ્વસ્થ બંધ પડી પત્થુ નીપજે છે.

કટિ સ્નાન—આખા શરીરના બધે માત્ર પેદુ અને કમ્બરના આમને સારી પેઠે ધોવો તેનું નામ કટિ સ્નાન છે. આ સ્નાન માટે એક મોટા તપેલામાં કિંવા ટપમાં શીતળ, સહેજ ઊંચુ કે ઉચ્છ્રજળ તેમાં બેસાડી કમર સુધી આવે તેટલું ભરવામાં આવે છે અને પછી તેમાં બેસીને પેદુ, કમ્બર તેમજ જનનેન્દ્રિયની આ-જુબાજુનો માત્ર સારી પેઠે મસજીને ધોવામાં આવે છે. કમ્બરમાં દુઃખાવો હોય, મુત્રાશય, મળાશય કે ગુહાવચ્ચનો કાંઈ રોગ હોય તો આ પ્રયોગ ધણેજ ઉપયોગી થઈ પડે છે. વળી પથરીના દરદ-માં પણ તેના લીધે વેદના દમી થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ધણી ખરી વખત નાની પથરીને પોતાની મેળે નીકળી જવામાં પણ મદદ કરે છે. પેશાબ બંધ થઈ ગયો હોય તો સહેજ ગરમ પાણીમાં દરોઢ મિનિટ બેસવાથી છૂટે છે. વળી પરખીઆની બગત્રા અને દુઃખાવો ઉપજ જળમાં બેસવાથી દમી થાય છે. તેમજ ભીંમોને ઓછા પ્રમાણમાં કિંવા વેદના સાથે આવતા અટકાવવામાં પણ એ ઉપયોગી છે.

પાદસ્નાન—કટી સ્નાનની માફક પાદ સ્નાન પણ કરવામાં આવે છે. તેના માટે એક પહોળું તપેતું અથવા તો કથરોટ ચાલી શકે છે. એ વાસણની અંદર ઊંચુ જળ અથવા તો અતિ ઊંચુ જળ ભરવામાં આવે છે અને તેમાં દરદીના પગ બોળવવામાં આવે છે. આ વખતે દરદીના શરીર ઊપર ગરમ કપડું વીટી રખાય છે અને માથું ગરમ હોય તો તેના ઊપર ડંડા પાણીનાં પોતાં મુઠી રાખવામાં આવે છે. કાંઈ કાંઈ વખતે આ પાણીમાં એકાદ થુડી બે થુડી ભરીને રાઈના થોટ પણ નાંખવામાં આવે છે જેથી પ-

મની ત્વચા સહેજ લાલ થાય છે અને ઘોઘી પમ તરફ ખરાબર ખેંચાય છે. આ પ્રયોગથી દરદીને સાધારણ રીતે પસાનિ આવે છે અને કોઈવાર વધારે પરસેવો લાવવા માટે એ વખતે જરા ઠંડુ પાણી પણ પાવામાં આવે છે. આ પ્રયોગના અભ્યાસથી સિમાળામાં શરદીને લીધે થતો માથાનો દુઃખાવો, સળખમ, શરદી અને તેના લીધે આવતો તાવ, પગમાં રહેતી ઠંડાશ વિગેરે દરદો દૂર થાય છે.

ઔષધિ મીશ્રીત સ્નાન—બિન્ન બિન્ન દરદોની યોગ્ય માત્રાના માટે કેટલીએક વખત યુક્ત જળના બદલે વિધવિધ ઔષધો મિશ્રિત જળનો પણ સ્નાન કરવામાં બ્યવહાર કરવામાં આવે છે. આવા પ્રયોગો એટલા બધા છે કે તે દરેકનું વર્ણન કરવાને માટે અહીં પુરતું સ્થાન નથી, તો પણ કેટલાએક અતિ અગ્રવત્ત પ્રયોગો આ મુજબ છે.

દસશેર પાણીમાં ચારશેર ધજેનું યુક્ત નાખી સારી પેઠે બિઝાળીને ગળી લેવું. તેની અંદર જરૂર પડે તો વધારે પાણી બિઝેરીને સ્નાન કરવાથી ચામડીની ખરજ અને બળતરા ઓછી થાય છે, તથા બીંઝડાં જામ્યાં હોય તો તે દૂર થાય છે.

દસશેર પાણીની અંદર દસથી પંદર તોલા જેટલો પીવાનો તીવ્ર કાઝ મેળવીને સ્નાન કરવાથી શરદીના સામે બચાવ થાય છે.

દસશેર પાણીમાં વીસ ગ્રેન સલ્ફેટ ઓફ પોટાશ નામની દવા મેળવીને સ્નાન કરવાથી ખસ વિગેરે ચામડીનાં દરદો તેમજ શંધિવાનો રોગ નાબુદ થાય છે.

અંધાંધી બાપ્પ રનાન—લીંબડો, નગોડ કે કુખાંનાં પાંદડાં સાથે પાણીને ખૂબ ઢીકળીને દરદીને એક જુની કિંવા ખાટલા કિપર ખેસાડી તેની આગળ સદરકુ ઢીકળતા પાણીનું વાસણ રાખવું અને પછી તે વાસણ અદરની બાજુ નહોતો એવી રીતે દરદીને એક કપડું ઓઢાડી દેવું જોયું પુષ્કળ પરસેવો વળી તાવ તથા માથાનો દુઃખાવો દૂર થશે.

કુમેક, નગોડ અને લીંબડાંનાં પાંદડાં તથા બકરીની લીંડીઓને પાણી સાથે સારી પેટે ખાશીને ગરમ ક્ષિતિમાંજ એક ખાટલા કિપર પાથરને તેના કિપર એક કપડું બિઝારી દરદીને સુવાડી ગરમ જીનનો કામળો ડીવા ગેઠડું ઓઢાડવામાં આવે છે તો લમકર તાવ પણ તરતજ જીતી જાય છે, સન્નિપાતના દરદમાં પણ સારો ફાયદો થાય છે, તેમજ હરકોઈ કારણથી અકડાઈ ગયેલા સાંધાઓ અને સરીર છૂટું થાય છે.

પાણીનો નીપણપચાર તરીકે માત્ર પાન અને રનાનના સ્વ-રૂપમાંજ કિપરોમ કરવામાં આવે છે એમ નથી, પરંતુ સૈકા બસ્તિ, પીચકારા વિગેરે ખીજ અનેક વિવિધ યુક્તિઓ વડે બચકારમાં સેવામાં આવે છે. બંધકાપ્તું દરદ નાણુદ કરવાને માટે એનીમા એટલે કુદરત કે બસ્તિવંતકારા આંતરકામાં પાણી દાખવું કરવું એ વાત ઈન્દરનત્ર બાધના નામથી આજકાલ દરેક રથને પ્રસિદ્ધજ છે. વીશથી ત્રીશ તોલા પાણીમાં એક ચમચો મીઠું ઓમાળીને તેની ગુદામાં પીચાડી મારવાથી અત્યંત વધી પડેલા કરમીમાં (સરવળીમાં) તરત બહાર નીકળી જાય છે એ વાત પણ હવે કોઈનાથી અજાણો નથી. ધમવનના ગરમ પાણીમાં એક રત્ના-

નલનો કડકો નાખી યોડીવાર પછી બહાર કાઢી એક કોરા કપડામાં મુકીને કપડાને વળ દેવાથી જ્યારે તે ફલાનલનો કડકો નીચોવાઇ જાય ત્યાર પછી તે ફલાનલના ગરમ કપડા વડે શેક કરવાથી અ-
કડ થઇ ગયેલા તંતુઓ ઢીલા પડે છે, જેથી સખ્ત વરમમાં થતી અતિશય વેદના દુર કરવાને માટે તેમજ ગડ, ગુમડ અને માંડો જલદી પાકી જવાને માટે આ વરાળીઆ શેકનો ઊપયોગ પણ જગ જાહેર છે. આ સિવાય પાણીનો ખીજો અનેક રીતોથી સત્રજાં દરદેઃ ઊપર અમુલ્ય ઊપયોગ થાય છે, પરંતુ તે દરેક બદલ પુરતું વિવે-
ચન કરવા જેટલું અત્રે સ્થાન નહિ હોવાથી સતત્ર પુસ્તકરૂપે વિવેચન કરવાને અન્ય પ્રસંગ ઊપર સુલતરી રાખી હાલમાં લેખીની ને વિરામ આપીશું.

માટી.

સં. મૃતિકા. હિં. મીટ્ટો. મ. માટી. ઇ. Earth. અર્થ, Clay કલે.

માટી એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ વસ્તુ હોવાથી જોગબાજુ આપવાની અમત્ય નથી.

ઉપયોગ—માત્ર આપણો દેહજ નહિ, પરંતુ આ સખત સ્પૃશ્ય જન્મતની ઊત્પત્તિ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ, એ પાંચ તત્વો વડે થયેલી હોવાથી જ્યાં સુધી એ તત્વો જોડતા પ્રમાણમાં, જોડતી સ્થિતિમાં દેહમાં વ્યાપી રહેલાં હોય છે ત્યાં સુધી જ આરોગ્યતા રહે છે, પરંતુ તેઓમાંનું એક પણ તત્વ વિકૃત

ચતાં તે તત્વના શુદ્ધ ધર્માનુસાર આધિઓ ઊત્પન્ન થાય છે. અને તેથી તેની જ્ઞાન્તિ માટે જે તત્વ વિકૃત થયું હોય તેને યોગ્ય સ્થિતિમાં લાવવાને કુદરતના અખુટ ખજાનામાંથી મૂળ તત્વોની સહાયતા લેવી એ ચિકિત્સાનો ઊત્તમમાં ઊત્તમ માર્ગ, ઉત્તમમાં ઊત્તમ પદ્ધતિ છે.

ખરેખર! પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, અને વિદ્યુત-વીજળી સ્વરૂપી આકાશ એ પાંચ તત્વો રોગ નિવારણના કામમાં એટલાં જાદાં ઊપયોગી છે કે—જે વિવેક પૂર્વક તેઓનો ઊપયોગ કરવામાં આવે તો કેાંઈ પણ જાતનું દરદ નાશુદ કરવાને માટે કડવી, ખે-સ્વાદ, વિષમય અને દુર્મધિયુક્ત વિવિધ ઔષધિઓના અણુમતતા ધુંટકા પીવાની કંઈ પણ જરૂર પડે નહિ.

રોગનિવારણ માટે જે કે આ પાંચ તત્વોના મથારિયત ઊપ-યોગની જરૂર છે, તોપણ પ્રત્યેક વસ્તુનો જન્મ સંભવ પૃથ્વી તત્વમાંથીજ થયેલો હોવાથી પ્રત્યેક વ્યક્તિના શરીરમાં પૃથ્વી તત્વ અર્થાત માટીનો ભાગજ વિશેષ પ્રમાણમાં રહેલો છે. જેથી થણા ખરા રોગોની ઊત્પત્તિ પૃથ્વી તત્વમાં વિક્રિયા થવાથીજ થાય છે અને તેથી તેઓનું નિવારણ પણ પૃથ્વી તત્વના ઊપયોગથીજ થઈ શકે છે.

આ પ્રમાણે રોગ નિવારણના કાર્યમાં પૃથ્વી તત્વ જ્યારે વિશેષ ઊપયોગી છે, ત્યારે કુદરતે પણ તેને માટીના સ્વરૂપમાં અનંત પ્રમાણમાં નિર્માણ કરી રાખ્યું છે, કુદરત એ આપણા આ-જન્મજના વેષ કે ડોક્ટરો જેવી લોભી કે સ્વાર્થી નથી, પરંતુ સમસ્ત વિશ્વનું ચિરકલ્પાણુ થાય એવી મંગળ કામનાવાળી છે અને તેથી જગતના કલ્યાણને દરેક વસ્તુઓ શુભ ન રાખતાં જેમ સન્મુખ

રાખવામાં આવી છે, તેવીજ રીતે આ મૃતિકા પણ ઘેર એકાં આં
મણામાં મળી શકે તેવી યોજના કરી રાખી છે, પરંતુ આપણું
મુદ્દિને આંજી નાંખે એવી મોહક જાહેર ખબરોથી આપણે એવ
મોહવશ થઇ ગયા છીએ કે, કુદરત તરફથી બક્ષિત તરીકે મદદ
મળેલી આ ચીજનો કંઈ પણ લાભ પ્રાપ્ત ન કરતાં એ તો કેવળ
નિરપયોગીજ છે એમ સમજી બજારમાં દોડાદોડી કરીએ છીએ
અને અનેક પેટનું દવાઓના નામે ફેશનેબલ લેવલોથી શલ્યમાર્ગે
ફેશનેબલ બાટલીઓમાં બરેલાં, ફેશનેબલ ઝેરોને ખરીદી લાવી રોગ
મટાડવાની આશાથી પ્રેમપૂર્વક પાન કરી તન, મન, ધન અને જી
વનની ખરબાદી કરીએ છીએ.

આજકાલ આપણે જ્યારે આવી સ્થિતિમાંથી પસાર થઈએ
છીએ અર્થાત દીનપ્રતિદિન અવનવાં ઔષધોના વિશેષ મોહમાં પ
ડતા જઈએ છીએ. ત્યારે યુરોપ, અમેરિકા વિગેરે દેશોમાં જે
બને તેમ ઔષધોને તિલાંજલિ અપાતી જઈ તેના બદલે પંચમહા
ભૂતોત્તું વિશેષ શરણ લેવાતું જાય છે, અને જે કંઈ અનુભવ
આવે છે તેનાં શાસ્ત્રોનાં શાસ્ત્રો રચાતાં જાય છે; જેનાં પરીણામમ
આજકાલ ત્યાં આગળ હાઈડ્રોપેથી અર્થાત જલોપચાર શાસ્ત્ર, વૉટ
ક્યુર અથવા જળચિકિત્સા પદ્ધતિ, ઓરથોપેથી અર્થાત મૃતિકાવં
દરદો સારાં કરવાની પદ્ધતિ, સનખાથ અથવા સૂર્યની ગરમી કે અગ્નિ
તત્ત્વવડે દરદો સારાં કરવાની રીત વિગેરે અનેક પદ્ધતિઓ પ્રચા
રમાં આવી છે. આ દરેક બદલ પુરતું વિવેચન કરવાતું આ લ
પુસ્તકમાં રચાન નથી, ઇશ્વરેચ્છા હશે તો કોઈ બીજા પ્રસંગે પૂર
પુસ્તકો રૂપે વર્ણવીશું, છતાં સાર્વજનિક-કામ ચલાવે માહી

નેપતી હોય તો અમારા તરફથી પ્રકટ થયેલું “ આકાશવાણી ” નામનું પુસ્તક પાંચવા બલામણુ કરી હવે આપણે મૂળ મુદ્દા તરફ વળીએ.

સધનાં ઔષધોની ઊત્પત્તિ માટીમાંથી થાય છે. અને તેથી ભિન્ન, ભિન્ન ઔષધોમાં જે ભિન્ન ભિન્ન ગુણ-ધર્મો સમાએલા છે તે બધા માટીમાં પણ રહેલા છે. એ ગુણો દરેક સ્થળની માટી માં એક સરખા સમાએલા નથી, પરંતુ જુદા જુદા સ્થળની માટી માં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં સમાએલા છે. આ કારણને લેખનેજ-માટીના જુદા જુદા રંગો દેખાય છે. કાળી, પીળી, ઘોળી, રાતી એમ જુદા જુદા રંગની માટી હોય છે અને તેમાં ભિન્ન, ભિન્ન તત્વો ભિન્ન, ભિન્ન પ્રમાણમાં સમાએલાં હોવાથી તેના ગુણ પણ ભિન્ન, ભિન્ન હોય છે. આ બધા ગુણો વિષે પણ અત્રે વિસ્તારથી વિવેચન થઈ શકે તેમ નથી, માટે મૂખ્ય મૂખ્ય ગુણોનું જ માત્ર દિગ્દર્શન કરીએ.

કોલેરા—એવો હવે નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થયું છે કે કોલેરા એટલે મહામારીનું દરદ અસ્વચ્છ પાણી પીવાથી કિંવા સડેલું અન્ન ખાવાથીજ થાય છે. કારણ એ દરદને ઊત્પન્ન કરનારા એક જાતના બેરી જંતુઓ કે જે “ *Comma bacillus* ” કોમ્માબે-સીલસના નામે ઓળખાય છે તે એવા અસ્વચ્છ ખોરાક પાણીમાં ઉત્પન્ન થઈ તેની મારફતેજ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. કાળી માટીમાં આ જંતુઓને મારી નાંખવાનો અદ્ભુત ગુણ રહેલો છે અને તેથી દર બે, બે કલાકે એક તોલો કાળી માટી અને ઉકાળી મળી લી-ધેલું સ્વચ્છ પાણી એક તોલો સાથે મેળવીને આપવાથી ઝાડો.

હાલથી વિશેરે જિપદનો તત્કાળ બંધ પડવા લાગી આ રોગના લીધે મૃત્યુના મુખમાં સપડાએલો મનુષ્ય પણ બચી જાય છે. માટીમાં આ પ્રમાણે જંતુઓ અને વિષહર ગુણુ રહેલો હોવાથી તે જેમ કો-લેરાના દરદમાં વપરાય છે, તેવીજ રીતે સર્પદંશના ઝેરને નાબુદ કરવામાં પણ તે અત્યંત વખણાય છે. આ કાર્ય માટે તેનો ઉપ-યોગ કરવાની વિધિ બતાવતાં “એડલ્ફ જસ્ટ” નામનો એક પ્રખિદ જર્મન વિદ્વાન જણાવે છે કે:—“કેસરટા” શ્વેરની નજીક આવેલા “રીકેલ” નામના ગામડામાં થોડા દિવસ અગાજી વીસ વર્ષની એક છુવાન છોડીને કેસરટાની હોસ્પિટાલમાં લાવવામાં આવી હતી. પરંતુ જ્યારે તે ત્યાં આગળ આવી પહોંચી ત્યારે તેનો પગ અત્યંત સૂજ જવા જિપરાંત તે એટલી બધી બેથુદ બની ગઈ હતી કે “હવે તેના માટે કોઈ પણ જાતનો જિપાય થઈ શકે તેમ નથી” એવું મેડીકલ ઓફીસરે જાહેર કર્યું. ડોક્ટર સાહેબના અભિપ્રાયથી નિ-રાશ થઈને તે છોડીને પાછી પોતાના ઘર આગળ આણવામાં આવી. આ વખતે જો કે તે છેક મરણાવસ્થાએ પહોંચેલી નહોતી હતી તો પણ વાત્સલ્ય પ્રેમથી આકર્ષાઈને તેના પિતાએ એક જિપાય કે જેના વડે ઘણાં સૈકા જિપર એક એવીજ અવસ્થાએ પહોંચેલી બાઈના પ્રાણ બચાવ્યાની દંતકથા તેના સાંજળવામાં આવેલી હતી તે અનુભાવે શરૂ કર્યો. આ કામ માટે તેણે પોતાની વાડીમાં એક ખાડો ખોદી તેમાં તે છોકરીને વસ્ત્રો રહીત કરીને સૂવડી અને પછી માત્ર માથાનો ભાગ જીઘાડો રાખી બાકીના શરીર જિપર માટી ઢાંકી દીધી. આ વાતની ત્યાંના હાકેમને ખબર પડતાં તેણે પોલીસ મોકલી તે બાઈને ખાડામાંથી બહાર કાઢવાને તેના બાપને કહાણુ કર્યું. પરંતુ તેણે એ આજ્ઞા માન્ય કરી નહિ, એટલુંજ

નહિ પરંતુ આખું ગામ હથીઆર સજી તેના પક્ષમાં દોડી આવ્યું જેથી વધારે હીલચાલ કરવાથી ખુના મરહી થશે એમ ધારી હા-કેમને પોતાની આગા પાછી ખેંચી લેવી પડી. આણી તરફ બરાબર ચોવીસ કલાક પુરા થયા ત્યારે તે છોડીને ખાડામાંથી બહાર કાઢવામાં આવી, જે સમયે તે સંપૂર્ણ રીતે સારી થઇ ગઈ હતી.

સાપનું ઝેર નાશુદ્ધ કરવાનો માટીમાં કેવો અજબ ગુણ સમયેલો છે તે આ હકીકત ઊપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. યોગ્ય ચિકિત્સા નહિ થઈ શકવાથી સર્પદંશથી દર વર્ષે લાખો મનુષ્યો આ દેશમાં મૃત્યુના મુખમાં જાય છે જેઓના માટે આ ઊપાયની યોજના કરવામાં આવે તો કેટલા બધા જીવે તો બચાવ થાય ! અને તેથી જો કોઈ પણ પ્રાણીને સર્પદંશથી પીડાતું જોવા કે જાણવામાં આવે તો તરતજ તેને ઊપર મુજબ વિધિથી જમીનમાં પુરવાને હું બલામણુ કહું છું. આ બાદ કે જો ચોવીસ કલાક સુધી જમીનમાં પુરી મુકવામાં આવી તેને એટલા લાંબા સમય સુધી પુરી રાખવાનું કારણ માત્ર એટલુંજ હતું કે તેની રોગરગમાં ઝેર આપી મૃત્યું હતું પરંતુ તાત્કાલિક દર્શિત થયેલું મનુષ્ય તો કેવળ એકાદ, બે કલાકમાંજ ઝેર મુક્ત થઇ શકે છે. સર્પદંશ સિવાય બીજું કોઇ પણ જાતનું ઝેર ખાવાથી કે વીજળી પડવાથી કોઇ પણ મનુષ્ય મરેલા જોવા થઇ ગયો હોય એવા પ્રસંગે પણ માત્ર માથાનો લામ બહાર રહે એવી રીતે આખા શરીરને જમીનમાં ડાટવામાં આવે તો ચોવીસ કલાકમાં તે મનુષ્ય પાછો તનદુરસ્ત થઇ જાય છે. બળી કે લેરા અને ટાઇફોઇડ જેવાં ઝેરી દરોગના માટે પણ આ અકસીર ઊપાય છે. પરંતુ જે જમીનમાં દરદીને ડાટવામાં આવે તો

જમીન સુકી કિંવા મરમ ન હોતાં બીનાશવાળી તેમજ ટંડી હોવી જોઈએ. વીંછી, મધમાખ વિગેરે ઓછા ઝેરવાળાં પ્રાણીઓના ડંખમાં આખા શરીરને જમીનમાં પુરવાની જરૂર નથી, માત્ર હાથ, પગ કિંવા જે ભાગ જીપર ડંખ થયે હોય તે અવમવનેજ જમીનમાં ડાટવું જોઈએ.

સર્પદંશની માફક હડકાયા કુતરાના કરડ ઉપર પણ માટીની અળગ અસર છે. આ કામ માટે જે તાત્કાલિક કરડ હોય તે શરીરનો દરદવાળો ભાગ અને જુનો કરડ હોય તે માત્ર માથાનો ભાગ ત્યાગ કરીને બધું શરીર જમીનમાં ડાટવું જોઈએ.

હડકાયા કુતરાનું ઝેર નાબુદ કરવાના કાર્ય માટે આ પ્રયોગની અકસીરતાના સંજ્ઞામાં વિવેચન કરતાં ઉપદેશ વિદ્વાન જણાવે છે કે:—

The skill of Professor Paster is entirely uncertain and unreliable, but the skill of the great Master, Nature never fails us.

હડકાયા કુતરાને માટે પ્રોફેસર પેસ્ટ્યુરે શોધી કાઢેલો અને આખાદ મનાતો ઇલાજ તદ્દન અનિશ્ચિત અને વિશ્વાસ નહિ રાખી શકાય તેવો છે પરંતુ કુદરતની બુદ્ધિએ શોધી કાઢવામાં આવેલો આ ઇલાજ આપણને કદી પણ નિરાશ કરતો નથી.

શરીર ઉપરનાં ચાંદાં, ચાંદીઓ, ફરેક જાતનાં ગડાં, ગુમડાંઓ, દાઝવાથી કે વાગવાથી પડેલાં વજ્રો, ફેલ્લા, ફેલ્લીઓ, પત, કોદ વિગેરે અનેક ચામડીનાં દરદો માટે પણ બાંની મટી એજ માત્ર એક જ કુદરતી ઉપાય છે. કારણ શરીરની માટી સડવાથીજ તેમાં ચાંદાં ચાંદીઓ વિગેરે પડે છે અને તેથી તેઓ પોતાની મૂળ વસ્તુ એટલે સડેલી જગ્યાએ નથી માટી પુરવાથીજ મારાં થઈ શકે છે, કારણ ચામડીનાં દરદો પેંદા થવાના મૂળ કારણ તરીકે

લોહીમાં અનેક પ્રકારનાં દુર્મધ યુક્ત જે ઝેરી તત્વોનો સંચિત થયેલો હોય છે, તે બીની માટીના લેપથી દુર થઈ જાય છે. કેમકે બંદરના ભાગમાં એકઠા થયેલા દોષને બહાર ખેંચી કાઢવાની માટીમાં અદ્ભુત શક્તિ સમાયેલી છે.

માટીમાં જેમ દુર્મધનાશક, વિષહર અને જંતુખ શક્તિ રહેલી છે, તેવીજ રીતે વિધવિધ દરદો ઉત્પન્ન કરનારાં વિજ્ઞાતિય દ્રવ્યોના સંચિતથી શરીરમાં એકઠી થયેલી ગરમીને શોષી લેવાનો તેમજ માછી ગુણ પણ રહેલો છે, જેથી તેનો બળીઆ, ઝોરી, અછખડા, રતવા, ગરમીના સોજા, મગજ અને નેત્રના વિકારો, પ્રદર, પ્રમેહ વિગેરે વિધવિધ દરદો ઉપર ઉપયોગ થાય છે.

આ કામ માટે ધણા બાગે સોનાગેર કે છંટ જેવી લાલમાટી વપરાય છે. અને તેનો સ્વતંત્ર કિંવા બીજી તેવાજ ગુણુધર્મવાળી, વસ્તુઓ સાથે મેળવીને ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

રતવાનો લેપ—સોનાગેર, રસાંબન એટલે દારૂ હળદરના ઉકાળાને બકરાના દુધ સાથે ઉકાળીને બંદ કરેલો માવો, મજાક, જેઠીમધ, વીરણવાળો, રતાબળી અને પદ્મક એ ચીજોને સરખા બાગે લેપ વજ્રમાળ ચૂલુ કરી પાણી સાથે મેળવીને રતવા, કખવા, ગરમીના સોજા, દાઝવાથી થયેલા ફાલ્સા, વિસ્ફોટક તેમજ બીજાં બળત્રાવાળાં દરદો, ચાંદાં, ચાંદીઓ વિગેરે ઉપર ચોપડવામાં આવે છે.

આંખનાં દરદો માટે લેપ—સોનાગેર, હરડે, સિંધાલુણ અને રસાંબન એ ચીજો સરખા બાગે લેપ બારીક ચૂર્ણ કરી પાણી સાથે કાલવી આંખની બહારની બાજુએ ચારેબાજુ દરદો લેપ કરવાથી આંખનું દુઃખવા આવવું, નેત્રની ગરમી, કાંખ, રતાવણી,

વિગેરે સમસ્ત નેત્રરોગોને નાશુદ્ધ કરે છે. આ પ્રયોગ દેશી વૈદ્યામાં
તો ઘણા સમયથી ચાલ્યોજ આવે છે, પરંતુ હાલમાં એક અમે-
રીકન ડોક્ટર જણાવે છે કે—

A man had been entirely blind in one eye-
for some time; Medical art had tried all its
skill in vain. The clay compress worked won-
ders with the eye that after several weeks the
eye was perfectly well.

એક માણસ કેટલાએક વખતથી એક આંખે તદન આંધળે
થયો હતો. વૈદ્યક શાસ્ત્રના બીજા બધા ઉપાયો, બીજા બધી યુક્તિ-
ઓ તેના માટે અજમાવવામાં આવી હતી પરંતુ તે ફેગટ મઠ
હતી. છેવટે માટીના ભેપે એવું આશ્ચર્યજનક કાર્ય કર્યું કે થોડાંક
અઠવાડીયામાં તે આંખ તદન સારી થઈ ગઈ.

પ્રદર તથા પ્રમેહનો ઉપાય—૪૦૦ કે ૫૦૦ વર્ષની જીની
કાંટા ભેદ કાલસાની અગ્નિમાં લાલ ચોળ કરી ઓઘૂતમાં છમકારવી.
આવી રીતે ૧૦૦ વખત કરવું જોયું તે કાંટાનો ભૂદા થઈ જશે.
એ ભૂદાને કપડાવતી ચાળી ભેદ તેમાંથી એક વાલ ચૂર્ણ અને બે
વાલ લાકડીઆ પાપાણુભેદનું ચૂર્ણ ભેદ ચાર વાલ સાકર સાથે
મેળવીને શાકી જઈ ઉપર પાણી કે ગામનું તાણુ ગા શેર દૂધ પીવું
આ પ્રમાણે સવાર, સાંજ દવા લેવાથી અને હીંમ, મરચાં, ખટાસ
મરમ મસાલો વિગેરે ન ખાવાથી તથા બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી પ્રદર
અને પ્રમેહનું અસાધ્ય દરદ પણ મટી જાય છે.

(૨) સોનાગેર, કાકડીનાં બીજનો મગજ, સુરોખાર. ચણક-
આમ, એલચી, પાપાણુભેદ, ગોખર, જવખાર, રેવંચી, મુખડ મળેલું

સત્વ, હળદર, અધેડાનાં બીજનાં તાંદળા, કુકાયેલી ફટકડી એ દરેક એક એક ભાગ અને બાવળની છાલ આઠ ભાગ લેષ સાથે મેળવી ચૂર્ણ કરવું, અને દિવસમાં ત્રણ વખત દરેક ટાંપમે ૦૧ થી એક તોલા જેટલું લેષ પાણી કે દુધમાં નાંખી પી જવું, જેથી પ્રદર, પ્રમેહ, ઉત્તવા, બળત્રા વિગેરે દરદે નાબુદ થાય છે.

માટીમાં વળી ગ્રાહી, ખટાચને દુર કરનાર તથા રક્ત સ્તંભક વિગેરે ગુણો પશુ રહેલા છે અને તેથી તેનાં ગાંડો, મરડો, મર્જા-પાત વિગેરે દરદેનાં બીજ, ચીખેના સંયોગમાં નીચે મુજબ ઉપ-યોગ કરવામાં આવે છે.

ગાંડો અને મરડાનો ઉપાય—સફેદ માટી એટલે શુદ્ધ કરેલી ચાક ખડી ૧૧ ભાગ ભાગ, ધોએલી સાકર ૨૫ ભાગ, એલચી દાણા ૧ ભાગ, લવંગ ૧૧ ભાગ, કેસર ત્રણ ભાગ, જ્યેષ્ઠા ત્રણ ભાગ અને તજ ચાર ભાગ લેષ સાથે મેળવી ચૂર્ણ કરી દિવસમાં ત્રણ વખત દર ટાંપમે દશથી સાઠ ધર્જા ભાર આપવું, જે આ દવામાં અફીણ મેળવવાની જરૂર જણાય, તે ચાલીશમા ભાગે એટ-લે ઓગળુચાલીશ ધર્જા ભાર દવામાં એક ધર્જા ભારના હિસાબે મેળવવું.

ગર્ભપાત અટકાવવાને માટે—કુંભારના ચાકડાની માટી હજી તોલા, સેનાગેર ૦૧ તોલો, ચંદન ૦૧ તોલો, માયાનો બૂકો ૦૧ તોલો એ બધું પાણીમાં ઓગાળી એકી વખત પાષ્ટદેમાં આવે છે.

આ ઉપરાંત બીજાં પણ અનેક રોગો નાબુદ કરવાની માટીમાં અદ્ભુત શક્તિ રહેલી છે, પરંતુ તે દરેક બદલ વર્ણન કરવાનું અને સ્થાન નથી, તે પણ આટલા ઉપરથીજ તમારી ખાત્રી ચાલુ રહે કે માટી એ કેવો સસ્તો, સહેલો અને ધરગતુ કુદરતી ઇલાજ છે.

૩.

સં. કાર્પાસ હિં. રૂઝ હિં. Cotton wool લા. Gossapium.

વિવશ્ય—રૂનાં કપડાં બનતાં હોવાથી તે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ધર્મ અને ઉપયોગ—આજ કાલના વૈદ્યો ચિકિત્સાના કામમાં રૂના વિશેષ ઉપયોગ કરતા હોય એમ જણાતું નથી. તેમજ વૈદ્યક ગ્રંથોમાં પણ તે સુખંધિ સ્વતંત્ર રીતે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. તો પણ જુદા જુદા ગ્રંથોમાં જે છુટા છવાયા પ્રયોગો મળી આવે છે તેઓનું સૂક્ષ્મ યુદ્ધિથી અવલોકન કરીએ છીએ તો માત્રુમ પડી આવેછે કે:—પ્રાચીન સમયના વૈદ્યો કે જેઓ પોતાનું કામકાજ પશ્ચીમ સૂક્ષ્મયુદ્ધિથી કરતા હતા તેઓ માત્ર કપાસનાજ નહિ પરંતુ બીજું પણ અનેક જાતની વનસ્પતિઓના રૂનો રોગ નિવારણના કાર્યમાં ઉપયોગ કરતા હતા, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓની સલામતાથી અનેક પ્રકારની તિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરતા હતા.

આ વૈદ્યોએ એવું પણ કોષ જાતની વનસ્પતિમાંથી ઉત્પન્ન થતું ૩ શોધી કાઢ્યું હતું કે તેની દીવેટ બનાવી તેનાવડે કાળજી પાડી તે કાળજીનું અંજન કરીને આંખના કેટલાએક ભયંકર રોગોને પણ નાબુદ કરતા હતા. વળી અમુક જાતના રૂનો દીવેટ સળગાવી કેટલાએક મંત્ર શાસ્ત્રીઓ અનેક દેવ દેવીઓને પ્રસન્ન કરીને અને વાંચિત સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરતા હતા. કોષ કોષ જાદુમરો વળી અમુક જાતના રૂનો દીવાથી કેટલાએક ચમત્કારીક પ્રયોગો કરી જાતાવી લોકોને અજળ કરતા હતા. આ બધી વાતો કાલના વખતમાં અસ્ત થઇ ગઇ છે, તોપણ આપણા દેશમાં હજી પણ કેટલા-

એક મહાત્માઓ તેવી વાતો જાણે છે, તેમજ કોઈ કોઈ અધોમાથી પણ મળી આવે તેમ છે, અને તેથી તેઓનો શોધ કરી દુનિયાને દેખાડી આપવું જોઈએ કે આવી જાતના પ્રયોગો જ્યારે દુનિયાના બીજા કોઈપણ ચિકિત્સા શાસ્ત્રમાં નથી ત્યારે દેશી વૈદ્યકમાં હામ, હામ બરેલા છે, અને એજ આપણા દેશી વૈદ્યકની સૃષ્ટિનાં બીજાં કોઈપણ ચિકિત્સા શાસ્ત્રો કરતાં અધિક શ્રેષ્ઠતા છે.

આજ સુધીમાં અમારા જાણવામાં આવી જાતના જે કંઈ પ્રયોગો આવ્યા છે તે પૈકી કેટલાએકનું અત્રે દિગ્દશન કરાવવામાં આવે છે. એ પ્રયોગો પૈકી જ્યારે દટલાએકોનો અનેક વખત અનુભવ લેવામાં આવ્યો છે, ત્યારે કેટલાએક સમયે હજી સુધી કંઈ પણ અજમાયશ કરવામાં આવી નથી, તો પણ તેઓને પ્રકાશ કરવામાં એ હેતુ ધારવામાં આવ્યો છે કે જો આવી બાબતો લોકોના જાણવામાં હોય તો કોઈ ઉત્સાહી બંધુ તેઓના અનુભવ લેજ શકે, તેઓના સમયમાં કંઈ વિશેષ શોધ કરી શકે. અથવા તો કોઈ જુતા અંધમાં આવા પ્રયોગો વાંચવામાં આવે તો તે સહેલાઈથી સમજી શકે.

અત્યાર્તવ કે ગર્ભપાતના દરદને લીધે જનનેન્દ્રિયમાંથી લોહી વહેતું હોય તો તેને બંધ કરવાને માટે ડાક્ટરો અરમટ નામની જે દવાનો ઉપયોગ કરે છે તેનાજ જેવા ગુણો આપણા દેશમાં જ્યાંબંધ રીતે વાવેતર કરવામાં આવતા કપાસના છોડવાઓનાં મૂળીઆંની છાલમાં રહેલો છે, એવો અનુભવ વૈદ્યોના જાણવામાં છે. પરંતુ એ મૂળીઆંને કવાય કે ચૂર્ણના રૂપમાં ખીરા કે ખાવા આપ્યા સિવાય માત્ર તેના રૂના બાજીપચારથીજ આવી રીતે વહેતક

લોહીના પ્રવાહને બંધ કરવાનો એક સરળ ઉપાય જણાવતાં
 “ધન્યંતરિ” નામના માસિક પત્રના અધિપતિ જણાવે છે કે—
 હું શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યમાં મુલકી ખાતામાં આતર-
 સુખા મહાલે અવલ કારકુનની જગ્યાએ નોડર હતો, તે વખતે
 વડોદરામાં મહારાણી સાહેબ માતુશ્રી ચિમનાબાઈ સાહેબની તખ્તી-
 ચત નાદુરસ્ત હતી અને તેમની સારવાર સર બાલચંદ્ર કૃષ્ણ કે
 જેઓ તે વખતે ત્યાંના ચીફ મેડીકલ ઓફિસર હતા તેઓ સાહેબ
 કરતા હતા. આ સારવારમાં દેશી દવા સખંધીની મારી મદદની
 જરૂર લાગ્યાથી તેઓ સાહેબે સરકારી લખાણ કરીને સરખા પચારે
 મારી બદલી વડોદરા તાલુકાના વહીવટદાર સાહેબની કચેરીમાં
 કરાવી હતી, જેથી ડોક્ટર સર બાલચંદ્ર રાવસાહેબની સાથે મારો
 માડો પરીચય થવાથી અને દેશી અને વિદેશી દવા સખંધિ વિશેષ
 જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. તે વખતે હું અમદાવાદી પોળમાં રહેતો હતો,
 હું જે શેરીમાં રહેતો હતો તે શેરીમાં એક ઠડવા પાટીદારની પ-
 ત્તીને સાતમે માસે મર્મપાત થયો હતો; અને તે મર્મપાતને લીધે
 હઠ બહારનો રક્તસ્રાવ થવા લાગ્યો, જેથી અમદાવાદી પોળની
 નજીકમાં તે વખતે એક સારા અને અનુભવી મીડવાઈડ રહેતાં હતાં
 તેમને બોલાવવામાં આવ્યાં. પરંતુ તેમની સારવારથી જ્યારે આવ
 બંધ ન થયો ત્યારે તેમણે ડોક્ટર બાલચંદ્રને બોલાવવા બલામણ
 કરી જેથી તેઓ સાહેબને બોલાવવામાં આવ્યા. ડોક્ટર સાહેબે એ
 બાઈને તપાસીને દવા આપી, અને જો આવ બંધ ન થાય તો
 બોળીલાલની મલાહ લેજો એમ કહીને તેઓ સાહેબ પાછા ફર્યા.
 ડોક્ટર સાહેબે આપેલી દવા ચાલુ રાખવા છતાં પણ તે બાઈને
 ૧૫ બંધ ન થયો જેથી ઘરનાં માણસો મહારામાં અને મારું

મહત્તન પ્રાકૃતમાં હોવાથી મને બોલાવી મયાં. દવાની અસર થતાં
 ચાર લાગશે અને તેથી વખતે આ બાધના જીવને જેખમ લાગશે
 જેથી તાત્કાલિક આવ રીતે બંધ કરવો એ સમર્થિ અને અ-
 નેક વિચારો આવવા લાગ્યા, આખરે મારા મનમાં તાત્કાલિક
 ઉપાય એ સૂચ્યો કે બાળમાંથી નીકળતું પશુ બંધ કરવાને માટે
 જેમ કપડાનો કુચો મારવામાં આવે છે, તેવીજ રીતે કંઈ યુક્તિ
 કામે લગાડી હોય તો સાવ થતો તાત્કાલિક રીતે બંધ થાય. આવો
 વિચાર આવતાં તરતજ મેં પીજેલું ૩ આપ્યું અને તે બાધના
 જનનેદ્રિયના ભાગમાં દાખીને બરવાને કહ્યું. આ ઉપાયથી જન-
 નેદ્રિયના ભાગમાંથી આવતું લોહી તરત અટક્યું અને વળી અંદરના
 ઉપચાર તરીકે એ બાધને આદાના રસમાં શુદ્ધ કરેલી અરીણુની
 માત્રા આપવામાં આવી જેથી દૃશ્યરૂપાથી કચમનો ફામદો થયો.
 આ પ્રેક્ષક બન્યા પછી હવે પણ જ્યારે, જ્યારે અત્યાર્તવ કે
 મર્જિષાતના લીધે અત્યંત વહેતા લોહીના પ્રવાહને તાત્કાલિક રીતે
 બંધ કરવાની જરૂર પડે છે, સારે, સારે આ ઉપાયનો હું ઉપયોગ
 કરું છું અને તેનું ફત્તેહમંદ પરિણામ આવે છે

જેવો રીતે કપાસના ઊડવામાંથી ૩ નીકળે છે તેવી રીતે
 બીજી પણ અનેક વનસ્પતિઓ ઉપર ફની ઉત્પત્તિ થાય છે. આક-
 રાનું ઝાડ તો સર્વે સ્થળે જાણીતું છે, એ ઝાડનાં ઊડવામાંથી બાજું
 ૩ નીકળે છે જે બહુ મરમ હોય છે, જેથી શરદી કિંવા વાયુના
 દરદ માટે તેનો ખણો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય છે. એ ફને વાપરવાની
 રીત એવી છે કે જેવી રીતે કપાસનું ૩ બરીને માઠી, તકીયા કે
 ગોદડા બનાવીએ છીએ તેવી રીતે આ ૩ બરીને માઠી, તકીયા

મોઢાં બનારીને તેના ઉપર દરદીને સુવાડવા બેસવાનો અભ્યાસ રખાવનાથી ધીમે ધીમે સંધિવા જેવા બચકર રોગો પણ સારા થાય છે. વળી જેના મગજમાં અતિશય ઠંડક ભરાઈ મધ હોય તેને માથે આકડાના ફની ટોપી પહેરાવી રાખવાથી શરદી નાબુદ થાય છે. આ વાત કેવળ કલ્પનાની કે માત્ર અમારા એકલાના અનુભવની નથી, પરંતુ યુરોપ અને અમેરીકાના મોટા મોટા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોની પણ ખાસ અજમાયશની છે અને તેથી “મારકેટ રિપોર્ટ” માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

Of the many articles of jungle produce. Akund cotton has got a very good demand for export. Large quantities are shipped every year to Europe and America for purposes of making Lint-cloth and is also used largely for preparing a kind of bandage cloth for Rheumatic or Gout patient.

જંગલમાં પેંદા થતી અનેક ચીજો પૈકી આકડાના ફની પર-દેશ ખાતે વિશેષ મામણી છે અને તેથી યુરોપ અને અમેરીકા તરફ મોકલવાને માટે દર વર્ષે ઘણા મોટા જથ્થો આમમોટામાં ભરવામાં આવે છે. કેમકે લીન્ટ નામનું કપડું બનાવવાને માટે તેમજ સંધિવા અને ગાંઠીયા વાના દરદીઓ માટે બેન્ડેજનું કાપડ તૈયાર કરવામાં તેનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે.

રેતાળ જમીનમાં આવેલા ટીંબા ટેકરાઓ ઉપર મુંજ નામનું ઘાસ થાય છે જેનો આકાર ફેલીએક રીતે બંધના ઘાસને મળતો

હોઈ તેની સીંઠીઓ તીર પરાવવાના, ખુરશી, ટેબલ વિગેરે બનાવવાના તેમજ ટટીઓ અને દોરડાં તૈયાર કરવાના કામમાં વપરાતી હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આ ધાતુ ઉપર આસો, કાર્તીક મહીનામાં લાંબી લોરો નીકળી તેના ઉપર થોડું થોડું રૂ આવે છે, જે વજનમાં ધણુંજ હલકું અને ગુણમાં અતીશય ઠંડું હોય છે. જેથી તેની ટોપી બનાવીને પહેરવાથી મગજની ગરમી શાન્ત થાય છે. જેનું મગજ સ્વાભાવિક રીતે બહુ તપેલું રહેતું હોય તેને તો આ ટોપીથી ખાસ ફાયદો થાય છે, પરંતુ એ ઉપરાંત તાવની ગરમી મગજે ચડવાથી જેને કાચકર સન્નિપાત થયો હોય કિંવા માંજો, ભાંજ, ધંતુરો કે એવીજ બીજી કહેરી ચીજોના સેવનથી મગજમાં ગરમીનો વધારો થઈ થેલકાનું દરદ લાગુ પડ્યું હોય તેવા કેસોમાં સેંકડો રૂપિયાના ખર્ચવાળી કિંમતી દવાઓના સેવનથી પણ જે કાર્ય નથી થતું તે કાર્ય માત્ર આ મુંજ જેવા ધાતુની ટોપી પહેરવાથી થાય છે, કોઈપણ જાતનું આંધધ આંધા પીધા કે ચોપડયા સિવાય માત્ર ધાસના રૂની ટોપી પહેરી રાખવાથીજ આવાં કાચકર દરદો મટી જાય એ કાંઈ દેશી વધદકની જેવી તેવી ખૂબી, જેવી તેવી વાત, જેવો તેવો ચમત્કાર ગણાય નહિ.

જ્યારે આકડાનું રૂ અત્યંત ગરમ અને મુજનું રૂ અત્યંત ઠંડું છે, ત્યારે સેંમગાનું રૂ સમશીતોષ્ણુ એટલે બહુ ઉષ્ણ પણ નહિ અને બહુ શીતળ પણ નહિ પરંતુ મધ્યમ પ્રકારનું છે. એ રૂનાં પણ ગાદલા, ગાદડાં, તકીયા, ઝોશીકાં વિગેરે બની શકે છે અને નાણુક પ્રકૃતિનાં મનુષ્યો કે જેઓને આકડાનું રૂ મારક આવડું નથી તેઓનાં દરદો નાણુક કરવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે, વળી

આ રીતથી કપડું બનાવી જો તે કપડાને હમેશાં પેદુ, કમર અને ગભા કમના આગ ઉપર વીંટાયેલું રહે તેથી રીતે પ્રહેરી રાખવામાં આવે છે તો સ્ત્રીઓનું સ્વેત તેમજ રક્ત પ્રદરનું દરદ ગમે તેવું ઘસીકું હોય તોપણ નાબુદ થાય છે.

પાન નામનું ઘાસ કે જે મીઠા પાણીમાં ફૂગે છે અને આઘથી ૧૦ ફીટ જેટલું ઉંચું વધે છે તથા જેનાં પાંદડાં પણ હોલવા જેટલાં લાંબાં હોય છે તે ઘાસ ઉપર જે બાજરીયા જેવાં ફૂંક આવે છે તેની અંદરથી પણ એક જાતનું રૂ નીકળે છે. જો રૂને તેલથી લીંબવીને અથવા તો તેની રાખ કરીને તેજ સાથે કાઢીને જખમમાં ભરવામાં આવે છે તો ઘણા થોડા સમયમાંજ ઘા રૂઝી જાય છે. આ રૂ અત્યંત શીતળ છે અને તેથી એના ઉપયોગથી જખમની બળતરા ઝિગેરે તરત જાનત થાય છે. પાનમાં એવો કિતમ ગુણુ રહેલો હોવાથી તે “ ઘા બાજરીયા ” કે “ ઘા ફૂંકી ” ના નામથી પણ ઓળખાય છે.

અમાર દુધેલીના વેકાઓ કે જે નાગલી દુધેલીના નામે પણ ઓળખાતા હોય સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે તે વેકાઓ ઉપર જે ડોડ-વાં જેવાં ફળો આવે છે તેમાંથી પણ એક જાતનું રૂ નીકળે છે. જો રૂની રાખ બનાવી તેજમાં મેળવીને એપકવાથી ઢોરને પહેલાં ખાઈ તથા ચાંદાં, ચાઢીઓ તત્કાળ મટી જાય છે. આ રીતે ઘસી-એક જાતનાં રૂ જખમની અંદર ભરવાના કામમાં આવે છે, કેટલી-એક જાતનાં રૂને બાળી તેની રાખ જખમ કે મગ્ગ ઉપર લગાડવા-થી તાત્કાલિક શાયદો થાય છે, કેટલીએક જાતનાં રૂનાં કાંઈ જાનવરી

દરદવાળા બાગ ઉપર બાંધવાથી જે તે રાયની શાન્તિ થાય છે. અને દેટલીએક જાતનાં ૩ ભરેલાં મોઢાં બનાવી તેઓને એકવા પાથરવાના ઉપયોગમાં લેવાથી અનેક રોગોમાં ફાયદો થાય છે, એ વાતમાં તો કશો સંશય નથી, પરંતુ એ ઉપરાંત વળી દેટલીએક જાતનાં એવાં પણ ૩ પેંદા થાય છે કે જેઓનો સ્વતંત્ર રીતે અથવા તો કોઈ ચોક્કસ ઔષધિ સાથે સંયોગ કરીને ઉપયોગ કરવાથી અનેક અલૌકિક કૃત્યો કરી શકાય છે. આવી જાતના સ્વતંત્ર અથવા તો કોઈ અમુક વનસ્પતિના સંસ્કારવડે તૈયાર કરવામાં આવેલા ખાસ ૩ વડે બનતા પ્રયોગોનો અમે પુરતો અનુભવ લીધો નથી, તેથી તેઓ અંબધિ ચોક્કસ અભિપ્રાય આપી શકાય તેમ નથી, અથવા તો સંપૂર્ણ રીતે વિવેચન થઈ શકે એમ પણ નથી અને તેથી વાંચકવૃન્દની જાણ માટે માત્ર એવાં થોડાંએક પ્રયોગોનું અત્રે દિગ્દર્શન કરાવી આ વિષયને પુરો કરીએછીએ, “ મહા બ્રાહ્મન ” નામે તંત્ર ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે:—

કદુ તુમ્બી बीज तैलं ज्वालयेत्यटवर्तिकाम् ॥

कज्जल चांजयेन्नेत्रे मोहन सर्ववो जगत् ॥

કદવી તુંબડીનાં બીજાનું તેલ કાઢી એક કાંડીમાં ભરી તેમાં કપાસના ફના કપડામાંથી બનાવેલી દીવેટ મૂકી દીવો સળગાવી કાજળ પાડવું. એ કાજળ આંખમાં આંજવાનો મહાવરો રાખવાથી આંખનું તેજ એવું વિશ્વક્ષણ પ્રમાવવાનું થાય છે કે આજીવનકે જે, જે પ્રાણી ઉપર દષ્ટિ પડે છે તે, પ્રાણી તત્કાળ મોહ પામે છે, અર્થાત્ વશીભૂત થાય છે.

“અદ્યુત ઉચ્ચાટન શાસ્ત્ર” માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—

રોહિષ્ ટુણ પુષ્પાણિ વર્તિમધ્યેનિવૈશયેત્ ॥
તદ્દીપ દર્શનાદેવ સિમ્નં નશ્યતિમત્કુળાઃ ॥

૨૧૬ નામનું ધાસ કે જેમાંથી આજકાલ રોહિષ નામનું તેલ તૈયાર કરવામાં આવે છે, તે ધાસનાં કુલોને રૂની દીવેટની અંદર પાલી પછી તે દીવેટવડે દીવો સળગાવવાથી તેની અંધના લીધે મક્કનની અંદર રહેલા બધા માકલુ જલદી નાશી જાય છે.

તંત્ર વિદ્યાપારંગત કુરંધર વિદ્વાન સિદ્ધતાગાળ્ભુન જણાવે છે કે—

નર તૈલં નરકપાલે પ્રેતાંવર વર્તિતઃક્ષપાયામ્ ॥
ક્ષોણિરુદ્રશિખરે સમુજ્વાલ્ય કજ્જલં કુર્યાત્ ॥

મનુષ્યમાંથી કાઢવામાં આવેલા તેલને માણસના તુમલાની ખોપરીમાં ભરી તેમાં મુએલા મનુષ્યના કાંટીઆના વચ્ચેની દીવેટ મૂકી ટૂંછીપક્ષની ચોદશની રાત્રે પિંપળાનાં ઝાડનાં ડાળા ઉપર ખેસી તેનો દીવો સળગાવી કાળજી પાડવું. એ કાળજીનું આખોમાં અંજન કરવાથી આપું જગત વશ થાય છે.

“દક્ષાત્રેય તંત્ર” નામે ગ્રંથમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—

મોમવારે સર્પમુલે સિપેત્કાર્પાસિ વીજકમ્ ॥
ઉઝવં વીજ કાર્પાસિ જ્યલયૈરહ તૈલકે ॥

તદર્તિ જ્વાલયેદ્રાગ્નૌ સર્પવદ્ભવતિ ધ્રુવમ્ ॥

વર્તિશ્ચાન્તિઃ પ્રકર્તવ્યા નરકાદ્યુક્તશામ્યતિ ॥

મંગળવારના દિવસે મુએલા સાપના મહોડામાં માટી ભરી તે મહોડાને જમીનમાં ઘાટી તેમાં કપાસનું ખીજ વાવવું, એ ખીજ હળી નીચે એટલે તેના હોડને ઉછેરીને મોટા કરતાં જ્યારે તેને કુલ આવી ઝીડવા બેસી તેમાં ૩ તર્ધ્યાર થાય ત્યારે એ રૂને વીણી લેઈ રાખી મૂકે. આ રૂની દીવેટ બનાવી એક કોડીયામાં મુરી તેમાં એરંડીયું તેલ ભરી શાન્તિના વખતે જે ઘરમાં દીવો સળગાવવામાં આવે છે તે ઘરમાં રહેલી સર્વે યીજે સાપના જેવી દષ્ટિએ આવે છે, અર્થાત્ તે સર્વે યીજેના બદલે કેવળ સાપે સાપજ નજર પડે છે, અને જ્યારે તે દીવેટને ઠાઠી લેઈ તેના બદલે ખીજ સાદી દીવેટ સળગાવવામાં આવે છે ત્યારે આ કોતુહલી શાન્તિ થાય છે,

“ નીષિદર્શન મહાવિદ્યા ” નામે તંત્ર ગ્રંથમાં લખવામાં આવ્યું છે કે:—

અતિ કૃષ્ણસ્ય કાકસ્ય જિવ્હામાંસસમાહરેત્ ॥

વેષ્ટ્યેત્ રવીતુલેન વર્તિ તેનૈવ કારયેત્ ॥

અજાષ્ટતેનદીપંચ મજ્જાલયાદાચ કજ્જલમ્ ॥

અંજિતાક્ષૌ નરસ્તેન નિધિ પશ્યતિ મૃતલે ॥

અતિશય કાળા કાગડાની છબનું માંસ લેઈને તેના ઉપર આકાંડાના રૂને વીંટાળી એક કોડીયામાં ચઢી તેમાં બઢીનું ધો ભરી દીવો સળગાવી કાળજ પાડવું. એ કાળજનું આંખમાં અંજન કર-

જાનો અઘ્યાસ રાખવાથી દષ્ટિ એટલી બધી સ્પષ્ટ થાય છે કે જ-
મીનની અંદર કટાક્ષ રહેલું ધન નજરે પડે છે.

મૃદ્ધાસિ ચૂર્ણ યોગેન કારયેદ્યદિ પૂર્વવત્ ॥

તેનૈવ અંજિતાક્ષીચનિધિ પશ્યતિ પૂર્વવત્ ॥

કામડાની જીભના બદલે ગીધની આંખોનું ચૂર્ણ આકડાના
રૂમાં મેળવીને ઉપર મુજબ રીતથી કાબજ પાડી તેનું અંજન કર-
વાનો અઘ્યાસ રાખે તોપણ જમીનની અંદર કટાક્ષ રહેલું ધન
એક સદાય એવી દષ્ટિમાં સ્પષ્ટતા આવે છે.

આ વાતમાં કંઈ સ્પષ્ટતા રહેલી હોય એમ લાગે છે, કારણ
“ વૃદ્ધતથી ” ના નામે ઓળખાતા અત્યંત પ્રતિષ્ઠિત વૈદ્યક ગ્રંથો
પેઠે “ અષ્ટાંગ હૃદય વાગ્બટ ” નામે સર્વ માન્ય ગ્રંથમાં પણ
જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

યોમૃદ્ધસ્તરુણરવિ પ્રકાશગલ્લ ।

સ્તસ્યાસ્યં સમય મૃતસ્ય મોક્ષકૃદ્ધિઃ ॥

નિર્દગ્ધં સમયમૃત મંજનંચ પેષ્યં ।

યોગોઽયં નયનવલં કરોતિગાર્ધમ્ ॥

તરૂનું સૂર્યના જેવો પ્રકાશિત ગાંધોવાળો જે ગીધ પક્ષી હોય
તે જ્યારે મરી જાય ત્યારે તેના મહોડાને ભેદી ગાયના અડાયાં છં-
ચાંના અગ્નિથી કુટી બાળી રાખ કરવી. એ રાખમાં ધી અને કાળો
સુરમો સરખા બાજે મેળવીને સારી પેડે ખરલ કરી આંખોમાં આં-
જવાનો મહાવરો રાખવાથી ગીધની સમાન દષ્ટિનું બળ પ્રાપ્ત થાય

છે. અર્થાત્ મનુષ્યોથી ન દેખી શકાય એવી ચીજોને પણ જેવી રીતે ગ્રીષ્મ જોઈ શકે છે તેવીજ રીતે આ અંજનનો ઉપયોગ કરનારને પણ અદૃશ્ય ચીજો જોવાની સૂક્ષ્મ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

જો આ વાત સત્ય હોય તો પછી આજે જે ચીજો માત્ર દુરગ્રીન, સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર કે એક્સરેડી સકાયતાવર્ડેજ જોઈ શકાય છે તે ચીજો કેવળ દષ્ટિવર્ડેજ નિરિક્ષણ કરવાની આપણા પૂર્વજોએ શક્તિ સંપાદન કરી હતી એમ માનવામાં શું ખોટું છે. “ સિદ્ધ સાગર સાધા યંત્ર ” માં હજારોયત ભવાની વિધિમા જણાવવામાં આવ્યું છે કે:

શાખા સુકી અવેદ્યાની લારી, રૂ તેને લપટાવેજ,
મૃત કેરા દીપકમાં મૂકી, પ્રીતે તે પ્રજ્જળાવેજ;
સાત વર્ષનું બાળ બોલાવી, રત્નન તેને કરાવેજ,
શ્વેત વસ્ત્ર પહેરાવી એને, દીપક આગે બેઠાવેજ,
બાળક દષ્ટિ દીપક સામી, સ્થિર મને રખાવેજ,
ત્રણ કાળની ચુપ્ત વાત જે, પ્રગટ તે દરશાવેજ.

આ સિવાય બીજા પણ અનેક પ્રયોગો તંત્ર ગ્રંથોમાં મળી આવે છે, પરંતુ એવા અનુભવ સિવાસના અનેક પ્રયોગોનો આ પુસ્તક કે જે ખાસ અનુભવિક માહિતીથી ભરપૂર વિષયોનું છે તેમાં ઉતારે કરવો એ યોગ્ય ન લાગવાથી લેખિનીને વિરામ આપીએ છીએ, તેમજ ચાંચકદ-૬ પૃષ્ઠે જે કોઇને આવા પ્રયોગો સંબંધિ અનુભવિક વિશેષ માહિતિ હોય તો તે જાહેરમાં મુકવા પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

લસણ.

સં. રસોન હિં. લસન, લહસન બં. લસન મ. લસણ ફ્ર. સીર ઇં. Gurlie root લા. Allium Sativum.

લસણ એ દરેક ઘરમાં મસાલા તરીકે વપરાતી ચોજ હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપયોગ—ફેફસાંનાં દરદો તથા સાંધા અકડાઇ જવાના રોગ માટે લસણ એ એક ઉત્તમ ઉપાય છે એવું છેક પ્રાચીન કાળથી આપણા દેશમાં મનાતું આવે છે. પરંતુ અદ્વિતીય ! કે આજ કાલના મુખરેલા ગણુતા સમયનાં મોટાં મોટાં કારખાનાંઓમાં બનતી બહુ-મુલ્યી દવાઓના દમામ, અને બહુકા આગળ મદત મળતાં લસણનો ભાવ કોઈ પૂછે તેમ નથી. પરંતુ એ બહુમુલ્યી ઔષધી કે જેઓના ગુણોની પુષ્કળ તારીફ આપણા સાંભળવામાં આવે છે, જેઓના પ્રભાવનાં આપણી જીવિતે આજી નાંખે, આપણા મનને મોહીત કરી નાંખે એવાં લાંબાં, લાંબાં યશોમાન માવામાં આવે છે તેઓના પરીણામથી નિરાશ થયા પછી ઇંગ્લાંડનો એમ. ડબલ્યુ-મેકડર્મી નામનો એક મહાન સમર્થ વિદ્વાન ડોક્ટર હાલમાં જણાવે છે કે:—ક્ષય રોગ રિપેની જે ખાસ તપાસ, શોધ ખોળ અને પ્રયોગો અમે ગયા એ વર્ષમાં કર્યા છે તેમાં ૧૦૮૨ ક્ષયના દરદીઓ ઉપર જુદી જુદી જાતના ૫૬ ઉપાયો અજમાવી તેનાં પરીણામોનું બારીક અવલોકન કરી નોંધો રાખવામાં આવી છે, તે બધા ઉપરથી એ સાર નીકળે છે કે:—ઉપર જણાવેલા છાપન જુદી જુદી જાતના ઉપાયોમાંથી ક્ષયના જંતુઓ અને તેમને લીધે થતાં

રમાં વિવિધ રથને ચતા રોગો ઉપર આત્રી પૂર્વક અસર કરનાર
 ફક્ત બેજ ઔષધો મળી આવ્યા છે. આ બે ઔષધો પૈકી એક ઔષધ
 વનસ્પતિ વર્ગનું લસણ છે અને બીજું ખનિજ વર્ગમાંનું હોઈ
 તેનું નામ પારો છે. હવામાં જલદી વાયુરૂપે ઊડી જઈ શકે તેવું
 “એલીલ સલ્ફાઇડ” નામનું એક જાતનું તેલ લસણમાં રહેલું
 હોય છે અને એ તેલમાંજ લસણના સર્વે બાધિહર ગુણો સમા-
 એલા છે. આ તેલ પ્રમળ જંતુ નાશક છે અને ક્ષયના જંતુઓની
 પ્રદિ થતી અટકાવવાનો અતિ અદ્યુત ગુણ તેમાં રહેલો જણાય
 છે. શરીરમાં ગયા પછી આ તેલ આક્ષિજન વાયુ સાથે બળીને
 સલ્ફ્યુરસ એસીડ નામના અમ્લ તત્વને ઊત્પન્ન કરે છે અને ફેફસાં
 આમડી, મૂત્રપિંડ તેમજ યકૃત મારફતે બહાર નીકળે છે. શરીરના
 કોઈ પણ ભાગ ઉપર આ તેલને લગાડવાથી ત્વચા તેને ચુસી લે
 છે અને એ રીતે શરીરના ઘણાં જાડાણના અવયવોમાં તે પ્રવેશી
 શકે છે. અમારા અનુભવમાં લસણે સારામાં સારાં પરીણામો નિપ-
 ન્નવ્યાં છે અને ક્ષયના જંતુઓ ત્વચા, હાડકાં, અંત્રીઓ, ફેફસાં
 કે શરીરના બીજા કોઈ પણ ગમે તે ભાગમાં ધર કરીને બેદા હોય
 ત્યાંથી નાબુદ કરી તેઓને લીધે થયેલાં દરેક દરદો એક સરખી
 આક્સીર રીતે સારાં કરે છે. ડોક્ટર મિન્ચીન જણાવે છે કે:—એક
 જુવાન માણસના કેસ ઉપરથી લસણના ગુણો તરફ મારું ધ્યાન
 પહેલ વહેલું ખેંચાયું. આ જુવાન કે જેને આખા પગનાં અને
 પગના પંજાનાં હાડકાંમાં ક્ષય રોગ લાગુ પડ્યો હતો તે મારી
 સલાહ લેવા આવ્યો હતો. આ દરદીને તપાસીને તેના પગ કપાવી
 જાંખવાની મેં સલાહ આપી, પરંતુ દરદીએ તેમ કરાવવાની ના
 માંડી મારી પાસેથી રજા લીધી. છ મહીના પછી આજ દરદી

તદન તનદુરસ્ત સ્થિતિમાં મને મળ્યો. આશ્ચર્ય પામી મેં એને હકીકત પુછી ત્યારે તેણે જણાવ્યું કે જે દવા સેંકડો વર્ષો થયાં કેંઠ માળ જેવાં દરદોમાં વપરાતી આવી છે; તેજ દવા રલાણા મનુષ્યે મારા ઉપર વાપરીને મને સાજો કર્યો છે. એ દવા અન્ય કોઈજ નહિ પરંતુ મેંજ, મીંડું અને ખૂન લસોટીને ખારીક લુગદી જેવું બનાવો દીધેલું લસણુ એ ત્રણ ચીજો લગભગ સરખા પ્રમાણમાં મેળવી બનાવેલો લેપ હતો. આ ઉપરથી હું તો તરતજ સમજી ગયો કે આ ત્રણ ચીજોમાંથી રોગ મટાડવાનો ગુણ ધરાવનારી ચીજ તો લસણુજ હોવું જોઈએ. અને તેથી લસણુના ગુણો વિષે જાતી અનુભવ મેળવવા અનેક દરદીઓ ઉપર અજમાવવા માંડ્યું અને તેમાં મને ઘણીજ અનન્યખી ઉપજો એટલી ફત્તેહ મળી.

લસણુનો આ પ્રકારનો ઉપાય છટાલી દેશમાં ઘણોજ, ધર મતુ અને લોકપ્રિય છે. છટાલી દેશમાં નાનાં, મોટાં, ગરીબ તેમજ તવંગર સર્વે લસણુનો હમેશાં છુટથી ઉપયોગ કરે છે, તેથી ત્યાં કાયતું પ્રમાણુ ઘણુંજ ઓછું છે, પરંતુ તેજ દેશના લોકો કે જેઓ અમેરિકામાં જઈને વસ્યા છે તેમનાં છોકરાં પોતાના ખીજ નિશાળના સોબતીઓને લસણુની ગંધ કંટાળા ભરી લાગે છે જેથી તેનો જોઈએ તેવો ઉપયોગ કરતાં નથી તેથી તેઓ પૈકી ઘણા ખરા ક્ષયના રોગથી પીડાય છે. લસણુ એ ડુંગળીના વર્ગની વનસ્પતિ છે. જેથી ઉપર જણાવેલું "એલીલ સલ્ફાઈડ" નામનું જે તત્ત્વ લસણુમાં રહેલું છે તે ડુંગળીમાં પણ જો કે સમાયેલું છે, તોપણ લસણુમાં એ તત્ત્વ સૌથી વધારે પ્રમાણમાં રહેલું છે. સાક દીપાં લસણુના રસમાં આશરે એ દીપાં જેટલું "એલીલ

સલ્કાઈડ ” નામનું તત્ત્વ હોય છે અને એ તત્ત્વજ્ઞ ક્ષયના જન્તુ-
ઓનો નાશ કરી જુદા જુદા ભાગના ક્ષયને મટાડે છે.

“ એલીલ સલ્કાઈડ ” જેટલી સચોટ રીતે અને સંપૂર્ણપણે
મનુષ્યના શરીરમાં પ્રસરી જાય છે તેવી રીતે બીજું કોઈપણ તત્ત્વ
પ્રસરી જતું જણાયેલું નથી. આ વાત મારા સમજાવા સિવાય
તમે પોતે પણ સહેલાઈથી સાબીત કરી શકો એમ છે. લસણની
થોડીએક ઠણીઓ વાદીને તેની લુગદી તમારા પગને તળીએ બાંધશો
અને પછી માત્ર પંદર, વીશ મિનિટ જવા દેશો તમારો શ્વાસ
સુધી જોવાનું બીજા કોઈને કહેશો તો તે તરતજ તમને કહેશે કે
તમારા શ્વાસમાં લસણ મધાય છે. આ ઉપરથી એ સાબીત થયું
કે લસણમાં રહેલું “ એલીલ સલ્કાઈડ ” તમારા પગના તળીયાની
આમડીનાં ધોડાની અંદર ઊતરી રસ અને રક્ત વાહિની નસોની
માફકે આખા શરીરમાં પ્રસરી છેવટે ફેફસાંમાં થઈ શ્વાસદ્વારા
બહાર નીકળે છે. આ રીતે એ તત્ત્વ રસ અને રક્ત મારફતે ફેફસાં,
આમડી, સ્નાયુઓ, ચક્રત, મૂત્રપિંડ, હાડકાં વિગેરે શરીરના દરેક
નાના, મોટા ભાગોમાં દાખલ થઈ શકે છે અને તેથી લસણનો
પુરેલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ ચાલુ રાખવામાં આવે તો શરીરના
ગમે તે ભાગમાં રહેલા “ ટ્યુબરકલ બેસિલી ” નામના ક્ષયના
જન્તુઓનો નાશ થઈ વિવિધ સ્વરૂપે દેખાવ દેતા ક્ષયના ઉપદ્રવો
જાન્ય થાય છે.

ક્ષયના જન્તુઓના લીધે થતા દરેક પ્રકારના મંબીર “ ટ્યુબર-
ક્યુલસ ” બાકિઓ એટલે કે ફેફસાંના ક્ષયથી માંડીને તે આમડીના
સડા જેવાં વિદ્યુત્ત્વો સુધીના દરેક રોગ માત્ર લસણના ઉપયો-
ગથીજ સારા કર્યાનું ઉપર કહેલા ડોક્ટરો મોતાના જ્ઞાતિ અનુભ-

પથી જણાવે છે. તેઓ વળી દશ વર્ષના એક એવા છોકરાનો દાખલો વર્ણવે છે કે જેના હાથના હાડકાંને કાપનો રામ લાગુ પડ્યો હતો જેના લીધે તેના હાથની તદ્દન ખવાઈ ગયેલી એક આંગળી કાપી નાંખવામાં આવી હતી, એમ છતાં પણ તે હાથની હવેલીમાં ત્રણ ઉંઘાં નારાં કે છિદ્ર પડી હમેશાં પર વશાંજ કરતું હતું આ દરદ ઉપર ખીજ બધા ઉપાયો નિષ્ફળ ગયા પછી લસણની થોડી એક કળીઓ બારીક વાટીને ચરખી સાથે મેળવીને ચોવીસ કલાકમાં એક વખત તે સડેલા હાથ ઉપર બાંધી દેવામાં આવતી હતી. ચરખી મેળવવાનું ખાસ કારણ એ હતું કે લસણનો રસ એકલો જો ચામડી ઉપર લગાડ્યો હોય તો સખ્ત બળતરા કરી ફેફસા ઉઠાડે છે અને તેથી તેની દાઢક અસર ઓછી કરી ચામડીનું સ્વ-રક્ષણ કરવા માટે માખણ, ઘોચેલું ધી, વેસેલાઇન, ચરખી કે સાદા મલમનો ભેગ કરવો પડે છે. આ પદાર્થો કાંતો લસણ ભેગા મેળવી દેવા અગર તો લસણની લુગદી મુકતા પહેલાં દરદવાળા બામ ઉપર સારી પેડે ચોપડવા જોઈએ. આવી રીતે ચરખીની મેળવણી કરવા છતાં પણ શરૂઆતમાં પેલા છોકરાને કેટલીએક બળતરા સહન કરવી પડતી હતી તો પણ તેને જલદી કાયદો જણાવા લાગ્યો. અને બધી મળીને માત્ર દોઢ મહીના જેટલી મુદતમાં તેનો હાથ સાજો થઈ ગયો.

યુરોપમાં હાલમાં જે બીપણ્ય યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે તેના અંગે અનુભવીને કાંઈ કાંઈ નવિન અનુભવો મળતા જાય છે, યુદ્ધના અંગે વૈદ્યક સંબંધિ જે, જે કંઈ અનુભવો મળ્યા છે અને દિનપ્રતિદિન મળતા જાય છે તેઓ પૈકી હાલમાંજ એક આગેવાન આર્મી સર-ખ્ખનને જાતિ અનુભવથી ખાત્રી થઈ છે કે લસણના રસમાં ચોખ્ખું

એટલે વરાળને ઠારીને બનાવેલું પાણી ધટતા પ્રમાણમાં મેળવીને
 ગમે તેવા ચેપ લાગેલા ધાને લગાડવાથી એટલે તે પાણી વડે ધાને
 ધોવાથી તથા તેમાં બીજાં વેલાં કપડાં ધા ઉપર બાંધી રાખવાથી
 બાર્મા સડો ઉત્પન્ન કરનારા ચેપી રોગી જંતુઓનો નાશ થઈ બહુજ
 જલદી અને સારી રીતે ધા રૂઝાઈ જાય છે. ગમે તેવા મોટા કે
 સૂચવણ ભરેલા ધા પડેલા હોય તો પણ લસણનો રસ અને પાણી
 રાખવાથીની માફક અકસીર નીવડે છે. પોતાના બહેણા જાતિ અ-
 નુભવની આ વાત ઉક્ત લશ્કરી સરજનને યુરોપનાં સર્વે રણક્ષેત્રમાં
 ફેલાવી દીધી છે, અને તે દરેક સ્થળોએ આ સોધો અને સાદો ઉ-
 પાય બીજી મોંઘી દવાનું સ્થાન લેવા લાગ્યો છે. આ સરજન પોતે
 નમ્રતાપૂર્વક કબુલ કરે છે કે:—આ રોષ મારી પોતાની નથી,
 પરંતુ એક દ્રવ્ય ખેડુતની સ્ત્રી ધણા એક વાએલ થયેલા થોદાઓ-
 ના ધા આ ઉપાયથી અન્યખી ભરી રીતે મટાડતી મારા જેવામાં
 આવી હતી જેથી આ ઓષધિનો અનેક દરદીઓ ઉપર અનુભવ
 લેઈ જેતાં મારી પણ તે વિષે સંપૂર્ણ ખાત્રી થવાથી દુનિયાના
 હિતની ખાતર જાહેર કરીશું.

લસણ જેવી અત્યંત મૂલ્યે મળતી ચીજમાં આવા અમૂલ્ય ગુણો
 સમાએલા છે એવું પશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનોને આજકાલ સમજવાથી
 બ્યારે તેઓ તેના વડે અનહદ લાભ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે આપણા
 પૂર્વજોએ છેક પ્રાચીનકાળથી તેના આવા ગુણોનાં મરોમાન કર્યા
 છતાં પણ તેના પ્રત્યે એ દરકાર બની ગિદેશી ચીજોના મોહમાં પ-
 ડીએ છીએ એ વાત કેવળ આપણા દુર્માચનું જ સૂચન કરે છે.

૩૬૫૦૦૦૦૦

સં. ૩૬૫૦૦૦, ચણપત્રી, સવતોયા, હિં. ૩૬૦૦ મ. રાનહરમસ
ખરડી ગુ. પડીયો, પલિયો, કન્છી. ઊંચ, ગુંચ લા. Cressa
Cretica.

વિવરણ—૩૬૫૦૦૦ એ દિવ્યોષધિઓના વર્ગની એક દુષ્પ્રાપ્ત
તથા અચિંત્ય ક્ષતિવાળી મહોષધિ છે એના છોડવા ના થા દોઢ
કુટ જેટલા લાંબા વધે છે. એ છોડવાઓ કોઈ કોઈવાર થોડા
હવા પામુ વધે છે, પરંતુ ધણું કરીને તો જમીન ઉપર છાતળાંની
માફક પથરાએલા જ હોય છે. એના ઉપર શાખાઓ ધણી ગીચો
ગીચ આવેલી હોય છે અને તે નીચેથી ઉપરની બાજુ તરફ નહા-
ની થતી નીકળેલી હોય છે જેથી એ શાખાઓની રૂપરેખા ત્રિકોણ
થઈ રહેલી હોય છે. એના પાંદડાં ઝીણાં એટલે લગભગ ના ઈંચથી
કંઈક લાંબાં અને તેથી કંઈક ઓછા પહોળાં હોય છે અને
બન્ને સપાટી ઉપર ધોળા, નરમ અને લાંબા વાળની રૂંવાટી આવ-
ેલી હોય છે, જેથી તેઓ ધોળાશ લેતાં લીલા રંગનાં દેખાય છે.
એ પાંદડાં જરા ગૂંચાં હોય છે. તેમાંથી એક જાતનો પ્રવાહી ઝાંઝા
કરે છે. પાનની વાત જરા ઉમ્ર અને સ્વાદ ચીકણ લેતો તૂરો
અને જરા ખારો હોય છે. ફુલો શાખાઓના છેડ નહાની ગુંચી
અથવા કદાંબીની માફક આવેલા હોય છે. જે ધોળા કે ફાંડા ગુલાબી
રંગનાં હોય છે અને ફળો ગોળાકાર લેતાં સૂક્ષ્મ હોઈ તેમાં બારીક
લાંબા જેવાં બે, ચાર બીંધાં હોય છે. એના આખા છોડવા ઉપર
ધોળા, ચળકતા જરા લાંબા વાળની રૂંછાળ હોય છે જેથી આખો
છોડવો ધોળાશ લેતો લીલો દેખાય છે. આ વનસ્પતિ ધણા બાગે

ખારવાળી જમીનમાં શિયાળે વિશેષ જોવામાં આવે છે. એના ઉપર ઝાકળ પડે છે ત્યારે સૂક્ષ્મ મોટી જેવાં બિન્દુઓથી આચ્છાદિત થઈ જાય છે અને પછી તે પાણી ટપકીને નીચેની જમીન ઉપર પડે છે. જે ખારાશ વાળી હોવાથી બીની થઈ રહે છે. એ રીતે તેના ઉપરથી ટપકણું જળ જાણે તે વનસ્પતિ રૂઢન કરતી હોયને તેવું દેખાય છે, જેથી સંસ્કૃત ભાષામાં તેને રૂઢંતી અથવા તે સ્વંતી અને વળી છેટેથી જોતાં ચણના છોડવા જેવી માલમ પડતી હોવાથી ચણપત્રી નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ગુણદોષ—રૂઢંતી કઠુ તિક્તોષ્ણા ક્ષય કૃમિ વિનાશિની ॥

રક્તપિત્ત કફ શ્વાસ મેહહારી રસાયનો ॥

રૂઢંતી તીખી, કઠવી, અરમ, ક્ષય, કૃમિ, રક્તપિત્ત, કફ, શ્વાસ અને પ્રમેહનો નાશ કરનારી તથા રસાયન સમાન ગુણ આપનારી એટલે વૃદ્ધાસ્થ તથા રોગનો નાશ કરનારી છે.

રાજનિર્ધંદુ.

ઉપયોગ—એના છોડને મળ સુદ્ધાં ઉખેડી લાવી સૂકવી ચૂર્ણ કરી ૧ થી એક તોલાના પ્રમાણમાં ક્ષેત્ર મધ સાથે ચાટવાથી કફની ખાંસી અને શ્વાસ દૂર થાય છે. એજ ચૂર્ણને દુધમાં નાંખીને પીવાથી જો એના સ્તનમાં દુધનો વધારો થાય છે. નાક વાટે લોહી પડતા રક્તપિત્તના દરદમાં તેના છોડને પાણી સાથે ઉકાળીને તેની બાફ નાકમાં આપવામાં આવે છે. વળી એના ચૂર્ણમાં સરખા ભાગે વાવડિંગની મીઝેનું ચૂર્ણ મેળવીને ખાવાથી, સુંધરાથી તેમજ અંગે ચોપડવાથી શરીરમાં રહેલાં ઊંડાં જંતુઓનો નાશ થાય છે.

રૂપવંતી એક તોલો અને કાળાં મરીમાં એ વાલ સાથે મે-
ળવીને પીવાથી બગડેલું લોહી સ્વચ્છ થાય છે. વળી એક શેર
દુધ, એક શેર પાણી, અઢી તોલા ધી અને એ તોલા મધ એ
મધું ભેગું કરીને ઉકાળતાં પાણીનો લાગ બળી જઈને દુધ માત્ર
બાકી રહે ત્યારે જીતારી લેઇ તેમાં એક તોલો રૂપવંતીનું ચૂર્ણ
નાંખીને પીવું. એમ ૪૯ દિવસ આ ઔષધ લેવાથી સર્વે પ્રકારના
પ્રમેહો શાન્ત થાય છે.

વૈદિક શાસ્ત્રમાં તો તેના આ મુજબ મુલો બતાવેલા છે.
પરંતુ જડીબુટ્ટીઓનું જ્ઞાન ધરાવનારા સંત મહાત્માઓ જણાવે
છે કે એના રસ સાથે પારાની જોળી બનાવી શકાય છે અને વળી
તાંબાની સફેદ ભસ્મ થાય છે, અને તે બનાવવાની કૃતિ એવી છે કે:-

રૂપવંતીના રસમાં પારાને ત્રણ દિવસ સુધી ઘુંટીને જોળી
બનાવવી પછી એ જોળીને રૂપવંતીના છોડને વાટીને બનાવેલી
લુગદીમાં ધાલી તે લુગદીને એક સરાવલામાં મૂકી તેના ઉપર બીજું
સરાવલું જોડી ઢાંકી તે સરાવલા ઉપર કાપડ માટી કરી પછી જ-
મીનમાં એકવીંત, લાંબો, પહોળો અને જીડો ખાડો ખોદી તે ખા-
ડાને અઢાયાં છાણથી અડધો ભરી તેમાં પેલો સરાવલાનો સંપૂર્ણ
મૂકી તેના ઉપર બીજાં છાણાં ખાડાની ટોચ સુધી ભરી અગ્નિ
સળગાવવો, અને ત્યારે અગ્નિ શાન્ત થાય ત્યારે સંપૂર્ણ ખાડા-
માંથી કાઢી લેવું જેથી પારાની કઠીણ જોળી તૈયાર થઇ જાય
છે. આ જોળીને એ લાગી નાંખીને ૪૨થી રૂપવંતીના રસમાં
ઘુંટીને ઉપર મુજબ અગ્નિ આપવામાં આવે તો તેની ઉત્તમ ભસ્મ

ચાય છે. પરંતુ એ પ્રમાણે ફરી ફરીને ત્રણ વખત છુંટીને તે દરેક વખત અગ્નિ આપવો જોઈએ.

આ ભસ્મ અનેક દરદાનો નાશ કરે છે. એ સિવાય વળી તેના સંચોગથી તાંબા કે રૂપાનું સોનું ચાય છે એમ કહેવાય છે. આ કામ માટે સોળ તોલા તાંબા કે રૂપાને માળીને તેના રસમાં એક તોલા ભસ્મ ઉમેરવી જોઈએ એમ સંભળાય છે.

પારાની મેળી તૈયાર કરતી વખતે અગ્નિ આપવાનો એક બીજો પણ એવો વિધિ કહેવામાં આવે છે કે:—રૂદ્રવંતીના રસમાં પારાને ત્રણ દિવસ છુંટી મેળી બાંધી રૂદ્રવંતીના પંચામની લુગદામાં બાલી સરાવલાંના સંપુટમાં મૂકી તેના ઉપર કાપડ માટી અથવા પછી એક વીતનો ઊંડો ખાડો ખોદી તેમાં છાણું ભરી સિવાય એ સંપુટ મૂકી તેના ઉપર ખાડાની ટાય સુધી રેતી ભરી પછી ને રેતી ઉપર એકાદ, એ ટોપલીઓ અડાયાં છાણું નાંખી એ બંદીનો અગ્નિ આપવો જોઈ મેળી તૈયાર થશે.

તાંત્ર ભસ્મ બનાવવા માટેનો વિધિ એવો છે કે:—ચાખખાં ગ્રામિનાં પાતળાં પત્રાં બનાવી તેને અગ્નિમાં નાંખીને લાલચોળ થઈ જાય એવાં ગરમ કરીને રૂદ્રવંતીના રસમાં ઘુઝવવાં, એમ વારંવાર ગરમ કરીને એકવીસ વખત તે રસમાં ઘુઝવવાં, અને પછી એ પત્રાંને રૂદ્રવંતીના પંચામને વાટીને કરેલી લુગદીમાં રાખીને તેના ઉપર કાપડ માટી કરીને એક મજ લાંબા, પહોળા તથા એટલાજ ઊંડા ખાડામાં અર્ધ સુધી અડાયાં છાણું ભરીને એ કાપડ માટી કરેલી લુગદી મૂકી તેના ઉપર ખાડાની ટાય સુધી બીજાં છાણું ભરીને અગ્નિ આપવાથી તાંબાની હિતમ સફેદ ભસ્મ ચાય છે.

વજ.

સં. વચા, ઊચા હિં. વચ, ખુરાસાની વચ, સંદેહ વચ, મ.
વેખંક, પાંદરે વજ ચુ. વજ, ઘોડાવજ અ. ઊદુલવુંક ધં. Sweet
Flagroot Acorus calamus.

વિવરણ—એના છોડના નાના થતા હોઈને તે બીનાશવાળી
જગ્યામાં ખારે માસ થાય છે. જનદેશ મણીપુર તેમજ આસામ
તરફ એની ઉત્પત્તિ થાય છે તો પણ આપણા જગરોમાં માંધી-
એના ત્યાં જ્યારે જોઈએ ત્યારે તેનાં મુળ કે જે ઘોડાવજના નામે
જાણખાય છે તે પુષ્કળ જગ્યામાં મળી શકે છે. વળી એની એક
જાત ઇરાન તરફથી પણ આ દેશમાં આવે છે જે ખોરાસાની
અથવા તો ઘોળો વજના નામે જાણખાય છે. પરંતુ ઓપવના
કામમાં તો બધા આજે ઘોડાવજનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ઘર્મ અને ઉપયોગ—એક પ્રાચીન સમયથી જ આ ઔષ-
ધિનો દેશી તેમજ યુનાની વધદકમાં ઉપયોગ થતો ચાહ્યો આવે છે.
આર્થવૈદ્યોએ એનાં મુળીયાંને કડવાં, ઉષ્ણ અને અગ્નિનું દીપન
કરનારાં જણાવ્યાં છે. વળી તે કફ અને વાયુને શુદ્ધ કરવામાં
તેમજ ઉઘટી કરાવવામાં ઉપયોગી છે, પેટના આદામાં તેમજ
શ્વેતમાં બહુ હાયદો કરે છે, ઝાડા અને પેશાબને શુદ્ધ કરીને તેની
વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં અસરકારક છે, વાયુને સ્વચ્છ કરનાર
અને બુદ્ધિ આપનાર છે એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે હીરટીરી-
યા, વાઇ અને જન્માદના મારે તે એક ઉત્તમ દવા છે અને કંઠની
આંદર રહેલો કફ દૂર કરી શ્વાસ નળીને ચોખી પનાવાનાં

અન્ય રીતે કામ કરે છે એવો અનુભવ આવ્યાનું પણ બહેર કરવામાં આવ્યું છે.

ઘોડાવજને નાના પ્રમાણમાં એટલે દશસી વીચ ધડ બાર લેવાથી દમને બેસાડી દે છે. આ કામ માટે એનું ચૂર્ણ પ્રથમ ૧૦ થી ૨૦ ગ્રેન જેટલું આપીને ત્યાર પછી દર બે ત્રણ કલાકે દશ દશ ગ્રેન આપવાથી ઉત્તમ અસર થાય છે. જો તે વધારે પ્રમાણમાં એટલે ૩૦ થી ૬૦ ધડબારની માત્રામાં લેવામાં આવે છે તો તરત ક્ષતી કરાવે છે અને તેથી જ્યારે બાળકને અથવા તો વૃદ્ધ પુરુષને છાતીમાં કંઈનું જોર વધારે થાય છે છતાં તેઓ અશક્ત હોવાથી જોરથી કંઈને બહાર કાઢી શકતાં નથી અને અત્યંત અમુકામ છે ત્યારે યોગ્ય વજને આપવાથી સરેલાઈથી કર નીકળી જઈ આરામ થાય છે જો શરદીથી બળામાં સોજો આવ્યો હોય તો એક પાઇની વજ લાવી ખાંડી ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ૧૬૦ દશ ધડ બાર જેટલો બૂકો દુધમાં નાંખીને પીવામાં આવે તો તરત સોજો નરમ પડે છે અને તેની સાથે બળામાં પડતી ખરેરી પણ દુર થાય છે, કેમકે વજમાં સુકાઈ જતા બળામાં અમી ઉત્પન્ન કરવાનો ખાસ શુભ રહેલો છે શરદીની ખાંસી થઇ હોય તો જે-ઠીમધ અને વજ એ બે ચીજો સરખા ભાગે લેઇ ખાંડી ચૂર્ણ કરી તેમાંથી વીસથી ત્રીસ ધડબાર જેટલું ચૂર્ણ લેઇ સવાર, સાંજ મધ સાથે મેળવીને ચાટવું હોય તો તેજ ધડીએ ચમકારીક શુભ માલમ પડે છે અર્થાત્ ખાંસીના માટે વિદેશથી આવતી બારે કિ-મતની “કફ લોઝેન્સ” નામની જે ટીકડીઓ બજારમાં વેચાય છે તેની બરાબર આ દવા કામ કરે છે. છતાં તે માત્ર એક પાઇના અર્થે તૈયાર થઇ શકે છે અને વળી બે, ત્રણ, દિવસ ચાલી શકે

છે. વાઘ, હીરડીરીયા અને ઉન્માદના દરદમાં બે યોગ્ય વિધિથી વળનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તો બંને તેવું ચિકિત્સા દરદ પણ જ્ઞાન્ત થાય છે. ચીનનો ચીકુ કાઝી નામનો પ્રખ્યાત તથીય હી-રડીરીયાના દરદ ઉપર વળનો યથા યોગ્ય વિધિથી ઉપયોગ કરતો હતો. જેથી તેના હાથે તે દરદના અનેક દરદીઓ સારા થતા હતા.

આ ઔષધિના અસવા ઉત્તમ ગુણોની માત્ર વૈદ્યોનેજ નહિ પરંતુ દેશી વિદેશી ડાક્ટરોને પણ સંપૂર્ણ ખાત્રી થયેલી છે અને તેથી તેઓએ પણ તેના સર્વધનાં પુષ્કળ પ્રસંશા કરેલી છે.

રતનાગીરીના સરખપન એથ. એકમેલન જણાવે છે કે:—
બચ્ચાને શરદી થઈ આવે છે ત્યારે પાણીમાં અથવા તો સ્પીરીટમાં મેળવીને આ ઔષધ છાતી ઉપર લગાડવામાં આવે છે. વળી સર્પને આ ઔષધિનો વાસ અત્યુકળ નહિ પડતાં તેના વાસથી તેના ઉપર ઘેનની અસર થાય છે, જેથી અહીંના લોકો ધરની આસપાસ તેવું વાવેતર કરે છે અને સાપ પકડવાનો ધંધો કરનારા ત્રાદી લોકો હંમેશાં તેનાં મુળીયાં ચાવે છે.

આ વાત કંઈ નવિન નથી પરંતુ “ગારડી વિદ્યા” નામના એક પ્રાચીન ગ્રંથમાં પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

રામઠ બચાધૃષ્ટા કર બાહુમલેપનાત્ ॥

ઘટસર્પે તદા ગ્રાહ્યો ન દંશતી કદાચન ॥

હીંગ તથા ઘેડાવજ એ બંનેને સરખા ભાગે લેઈ પાણી સાથે ધસીને હાથે તેમજ શરીરે ચોપડી પળી છુટાં સાપને તો શું પરંતુ ઘડામાં નાંખેલા સાપને પકડે તો પણ કરડી શકતો નથી. એ સાપને મુલા પછી પણ સ્પર્શ કરતાં ભય લાગે છે તે સાપ

છત્રવા છતાં પણ જે ઔષધિના કેવળ વાસ માત્રથી આવે એમ કહી શકાય તે ઔષધિનો પ્રભાવ કંઈ જેવો તેવો મથાય નહિ.

પખાનાના સરજન મેજર. આર. એડ. દત્ત. એમ. ડી. બચાવે છે કે:—કદમ તરીકે વજની વપરાશ બહુ જ સાધારણ છે. મેં તેનો બહુ વખત ઉપયોગ કર્યો છે, જેનું ઉત્તમ પરીણામ આવ્યું છે. ઘણી વખત એનો એક કટકો લેઈને હું મોઢામાં રાખતો અને તે પોતાનું કામ “દે લોન્ગ્સ” કરતાં બહુ જ સાફ કરતો.

મદ્રાસના સરજન ખાનખાહાદુર મુહમ્મદીન શરીફ બચાવે છે કે:—આ દેશમાં માત્ર એજ એવાં વનસ્પતિ દ્રવ્યો છે કે જેઓ નાનામાં નાની માત્રા એટલે ત્રીસ ગ્રેનના વજનથી ઊંચટી કરાવવાનો શુભ ધરાવે છે, એ જે દ્રવ્યો પૈકીનું એક તો આ લોડાવજ છે, ઉંચટી કરાવવાને માટે ૪૫ ગ્રેનથી વધારે પ્રમાણમાં તેને વાપરવાની કદી પણ જરૂર પડતી નથી અને જે કદા ૪૦ ગ્રેનની માત્રામાં આપવામાં આવે છે તો એટલું બહુ તીવ્ર વખત થાય છે કે જે એકદમ બંધ કરી શકાતું નથી. આ ઔષધિ દમના માટે સારી છે તે એવી રીતે કે પહેલાં તે મોઢા ડોઝમાં એટલે કે ૧૫ થી ૨૦ ગ્રેનના વજનથી આપી પછી દર બે અને ત્રણ કલાકે ૧૦ ગ્રેન વજનથી કદમ તરીકે આપવાથી ઘણા એકા સમયમાં દમમાંથી મુક્ત કરે છે.

આ ઔષધી રમી સરદીવાળી ખંસી, ડિસ્ટીલીયા, ચમક અને અન્ય સ્થિતિના જુના અશુર્યના માટે બહુ જ ઉપયોગી છે. વળી સતત જ્વરમાં જ્યારે કિરનકનથી થોડા આરામ થતો નથી

ત્યારે તેની સાથે આ ગ્રીષ્મ મેળવીને આપવાથી ફત્તેહમંદ પરી-
ણામ આવે છે.

માંગસોરના સરજન કબલુ. એ. લી. જણાવે છે કે:—બોહા-
વજને બાળીને કરેલા કાલસાઓનો જુકો ૧૦ થી ૨૦ વર્ષનાર
જોટલો લેઈ પાણી સાથે આપવાથી નેપાળાથી થતી ઝેરી અસરને
અટકાવ કરે છે. કારણ એવું સિદ્ધ થયેલું છે કે નેપાળાના ઝેરનું
એ શમન છે.

કચ્છ જુજના સરજન કબલુ. બારન જણાવે છે કે:—જો
એને વાટીને માથા ઉપર લગાડવામાં આવે તો માથામાં થતો દુ-
ખારો તરત ગંધ પડે છે, અને જો નાક ઉપર લગાડવામાં આવે
તો સળેખમ, શરદી વાળી ખાંસી અને ધનકલ્પુએનજાને મટાડે છે.

સુરતના ડૉક્ટર પી. મોતીલાળા જણાવે છે કે:—વાઈ,
જિન્નાદમાં વજનું ચૂર્ણ દુધમાં આપવું અને ખોરાકમાં કેવળ દુધ-
ખાતળ આપવાં. રૂખન જિન્નાદ હોય ત્યારે જરા કઠ ઝોટલે ઉપ-
લેટનું ચૂર્ણ મેળવીને મધ સાથે આપવું. જો વજની સાથે બાહરી
કે જોને કરમી પણ કહે છે તે મેળવીને તેનો ઉપયોગ લાંબી મુદત
સુધી એક સરખો કર્યો હોય તો તેનાથી ગમે તેવું દીવાનાપણું
દૂર થાય છે એટલે કે જો દરદીને એક વખત સાંકળથી બાંધ્યો
હોય તે પણ છુટી જાય છે. અમો હીંમતથી કહીએ છીએ કે જોઓ
જીર્ણ રોગી હોય; જોઓએ હેવટની આશા છોડી હોય કે આપણો
આ રોગ સારો થશે નહિ. તેઓશ્રીને અમારી પ્રાર્થના છે કે તમારાં
દરદોના માટે આખરે આર્ય વૈદ્ અજમાવો અને તે તમને નવી
જીંદગી બક્ષે. પશ્ચિમના વૈદકમાં મુંગાપણું, વાઈ, હીરિટરીઆ,

હોવાનાપણું, કોઠ, દમ, લાંબુ પિગેરે કેટલાએક જીર્ણ રોગોને માટે હળુ સુધી બ્યારે અપૂર્ણતા છે, ત્યારે આર્થ વૈદું તો કંઈ નર્વોનાં વર્ષા પૂર્વેજ આ બાબતનો નિશ્ચયાર્થક શોધ કરી બેઠેલું છે. પરંતુ નિરાશ થઈ બેઠેલા જીર્ણ દરદીઓએ તે શોધેલું લાંબા સમય સુધી અખંડિત રીતે સેવન કરવું જોઈએ. માત્ર અઠ, દસ દિવસના ઉપયોગથી જોઈએ તેવો ફાયદો થાય તેમ નથી, કેમકે આ સુવેદિક ઔષધો એકદમ યથો કરતાં નથી, ધણી ધીમાશયી કરે છે. કારણ તેમાં ધરોરને તત્કાળ જગૃતિમાં લાવવાને વિદેશી ઔષધોની માફક સ્પિરિટ ઉમેરવામાં આવતો નથી, અને જો કદી ઉમેરવામાં આવે તો આ દેશના લોકોને તે જોઈએ તેવો માફક આવે તેમ નથી, કારણ આ દેશની પ્રકૃતિ ગરમ છે, પશ્ચિમના દેશો જેવી શરદ નથી. પરંતુ કમનસીબની વાત છે કે “અગ્ની કે અખી લાવ, શીર ચાહે અયેસા હોય.” એ કથનાનુસાર આજકાલના લોકોને એવી ચીજો જોઈએ છીએ કે જેનું પરીણામ પાછગથો ગમે તેવું આવે પરંતુ તત્કાળ ફાયદો કરતી હોય.

આસિસ્ટન્ટ સરજન જનરલ ડી. મોડીલ્લર જણાવે છે કે:—બાળકને ગળું પડે છે તથા તાળવું બેસી જાય છે ત્યારે વજ અને જગૃજ સરખા ભાગે લેધને દુધમાં ધસીને તાળવા ઉપર ભરવાથી તેમજ વજ, હરડે દળ અને ઉપલેટ એ ત્રણ ચીજો સરખા ભાગે લેધને કરેલું ચૂર્ણ એકથી બે વાલ જેટલી માત્રામાં લેધ દુધ સાથે પાષ દેવાથી આરામ થાય છે.

વજમાં આવા ઉત્તમ ગુણ રહેલા હોવાથી દેશી વૈદ્યોમાં તેની નીચે મુજબ બનાવટો મુખ્યત્વે કરીને વપરાય છે.

૧. વચ્ચા ચૂર્ણ—વજનું વચ્ચા માળ કરેલું ચૂર્ણ ૧૦થી ૨૦ અંકભારની માત્રામાં લેવું મધ સાથે ચટાડી દેવું અને કેવળ દુધ આવડે તો ખોરાક રાખવો. ઉપયોગ અપરમાર અને ઉન્માદ ઉપર.

૨. સારસ્વત ચૂર્ણ—ઉપશેટ, આસંધ, સિંધવ, અજમે, જૂં, શાહજૂં, મુંડ, મરીઆં, લીંડીપીંપર, કાળીપાદ અને શંખા-વળી એ બધી ચીજો સરખા ભાગે અને તે બધી ચીજોના તેલથી બમણી વજન લેઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરી એ ચૂર્ણને બ્રાહ્મીના રસની ત્રણ ભાવનાઓ આપી છાંયે સૂકાવી ખાટલીનાં ભરી રાખવું. ઉપ-યોગ—જ્ઞાનતંતુઓની નયનગાંઠ, સ્મરણ શક્તિનો નાશ કિંવા કમી થવું, વાણીની જડતા, અને અપરમાર એટલે વાક તથા ઉન્માદ એટલે લેલછા ઉપર.

વડ.

સં. વટ હિં મ. વડ, ગુ. વડ, વડો. તા આપ ફા એશા-એબઈ ઇ. Banyantree લા. Ficus Indious.

વિવરણ—વડનું ઝાડ સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે જેથી તેનું વ-ચૂર્ણ આપવાની જરૂર નથી.

ગુણદોષ—

વટઃશીતોગુહ્યાદી કફપિત્ત વ્રણાપહઃ ॥

વર્ણ્યો વિસર્પ દાહન્રઃ કષાયોયોનિદોષદ્રવ્ ॥ ભા. પ્ર. ૧૬

વડ શીતળ, બારે, ઝાડાને રોકનાર, કફ, પિત્ત અને ચાંદાને મટાડનાર, કાન્તિને સારો કરનાર, રતવાના રોગનો નાશ કરનાર, બળવાને ટાળનાર અને યોનિદોષને દૂરનાર છે.

ઉપયોગ—દેશી વૈદ્યશાસ્ત્રમાં તો વડના ઉપર મુખ્ય મુખ્ય અતાવેલા છે અને તેથી તેના મુળની છાલની પાણી સાથે ઉઘાળીને તે પાણીથી બળત્રાવાળાં ચાંદાં ધોવામાં આવે છે, તેમજ પ્રમેહ અને પ્રદરના રોગમાં પીચકરી માંસવામાં ઉપયોગ થાય છે. વળી એ કાઠો હાયાળીટીસ એટલે જે દરદમાં પેશાબ વારંવાર ઉતરે છે તેમાં પીવાને આપવામાં આવે છે. એની છાલમાંથી જે દુધ નીકળે છે તે સાકર અથવા તો પતાસા સાથે મેળવીને ખાવાથી પ્રમેહ અને પેશાબની ગરમી મટે છે. એનાં પાંદડાની કોમળ કુપેળાંતું ચૂર્ણ કરીને સાકર સાથે મેળવીને લોહી પડતા ઝાડા, મરડા અને સંઘ-હણીના દરદમાં આપવામાં આવે છે.

દેશી વૈદ્યોમાં તો તેના મુખ્ય ઉપયોગ એ પ્રમાણે છે, પરંતુ જડીબુટીઓ જાણનારા તો તેને નીચે મુજબ કામમાં લાવે છે.

એક તોલો ચણાની દાળ લઇને તેને વડના દુધથી પલાળી અથિ પહોળી કરતાં બ્યારે તે સુકાઈ જાય ત્યારે ફરીથી જમરાના દુધથી પલાળી બરાબર સુકવી નાંખી વાટીને ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણમાં જવંત્રિ, જયશમ, એલચી અને કેસર એ દરેક એક, એક આંતીબાર અને ૧૦ વાલ અશીષતું ચૂર્ણ ઉમેરી સારી પેઠે ખરલ કરીને ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી એ ગોળી માતાના દુધમાં લોળીને બાળકને પાવાથી જે બળદને ગળું પડવાથી દિવસે દિવસે મળી જતું હોય તેને આરામ થાય છે.

ધાતુસાવનું દરદ—સારા મોટા વડની તાજી છાલ કે જે રંગ પીળાશ પડતી હોય તે લારીને ખાંડી બોખરી કરી એક મલ્લ પાણી સાથે ઉકાળતાં બ્યારે ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે એવું ઉતારી છાંદાંને ખૂબ ચોળી મસળીને તે પાણીને ઝીણા કપ-

કાર્યા માળી લેવું, અને પછી ફરીથી ચુલે ચઢાવી મંદાગ્નિથી તે પાણીને ઉકાળતાં જ્યારે મધ જેવું થઈ જવા આરે ત્યારે અગ્નિ તદ્દન ઓછો કરી સારી પેઠે હલાવતા રહેવું. જ્યારે બરાબર અગ્નિજ્વલેનો ધન તૈયાર થાય ત્યારે નીચે ઉતારી તેમાં બહુ ફળી નામની વનસ્પતિનું સાત તોલા ચૂર્ણ નાંખી સારી પેઠે હલાવી એકવ કરી પછી તેની ચણીભેર જેવડી ગોળોએ વાળવી. આ ગોળીઓમાંથી દરરોજ સવાર, સાંજ, એક, એક ગોળી ઠંડા પાણી સાથે લેવી અને સાદો ખોરાક રાખવો, ગોળ, તેલ, રીમણું, લાલ મરચાં, અથાણું, વિગેરે મરમ પદાર્થો ખાવા નહિ તેમજ સોડા વિગેરે દ્વાર દ્રવ્યો પીવાં નહીં જેથી પેસાળ માગે કિંવા સ્વપ્નામાં જતી ધાતુ બંધ થશે.

આ ઉપાય “ અખખર અલકીમીયા ” નામના પુસ્તકમાંથી મળી આવ્યો હતો અને અતુલ્ય લેતાં અકસીર બુલ્બાયક માલમ પડ્યો. જે આ દવામાં બહુ ફળી ઉપરાંત બે વાલ કસ્તૂરી, ૧ તોલો સોનાના અને ૧ તોલો રૂપાના વરખ કે ભસ્મ ઉમેરવામાં આવે છે તો વળી વિશેષ ફાયદો કરે છે. પરંતુ જે આ યોગે ઉમેરવામાં આવે તો પછી આ દવાનું પ્રમાણ શરૂઆતમાં માત્ર એક રતી જેટલું લેવું. અને પછી ધીમે ધીમે વધારતા જઈ એક વાલ સુધી લેવું. તેમજ જેની પિત્ત પ્રકૃતિ હોય તેણે પાણીના બદલે એક તોલા માખણ સાથે ખાવું.

સોમવલ્લી.

સં. સોમવલ્લી, સોમક્ષીરી, સોમ મ. સોમયેળ, રાતરોર યેળ,
 હિ. સોમલતા ગુ. યોરવેલ, સાંતીઆવેલ, ચીરણી. લા. Saroo-
 temma brevistigma.

વર્ણન—ખરી સોમવલ્લી એ કદ વનસ્પતિ છે તે સંજ્ઞા હજી નહીં થયું નથી. મુંબાઈમાં પારસી ગૃહસ્થો “હોમ” નામની વનસ્પતિ ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં વાપરે છે અને તે ઇરાનથી આવે છે એજ સોમવલ્લી છે એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે અને કહે છે કે તે આફઝાની જાતની વનસ્પતિ છે, જ્યારે વૈધરાજ રૂઢનાથજી પોતાના નિર્ધટ સંગ્રહમાં જણાવે છે કે તેના યોરની જાતના વેલા થાય છે.

આજકાલના વૈદ્યો યોરબંદર તરફ થતી એક જાતની વન-
 સ્પતિ કે જેના વેલા ખરસાણી અર્થાત્ ડાંઢીઆ યોરની ડાળીઓ
 જેવા થાય છે તેનેજ સોમવલ્લી તરીકે ઓળખે છે. આ વેલાઓનો
 રંગ ઘોળાદી લેતો શીકો લીલો એટલે બસ્મી રંગનો હોય છે. એની
 શાખાઓ જરા સખ્ત, યોળ અને લીસી હોય છે અને તેમાં દુધ
 જેવો ઘોળો પુષ્કળ રસ હોય છે. એમાં ધણું કરીને પાંદડાં જેવામાં
 આવતાં નથી, પરંતુ એની કોમળ શાખાઓને સાધે કદાચ સૂક્ય
 પાંદડાં આવતાં હશે તો તે તરત ખરી જતાં હશે.

મહર્ષિ ચરકાચાર્ય જણાવે છે કે:—

“સોમ નામૌષધિરાજઃપંચદશપર્ણઃસ સોમ રૂઢીયતે વર્દતેચ” ॥

સોમ નામે સનસ્ત ઓપધિઓના રાજ સ્વરૂપ વનસ્પતિનાં
પંદર પાંદડાં હોય છે, જે ચંદ્રમાની કળાઓની માફક એ છાં ચત્તાં
જાય છે તેમજ વધતાં જાય છે.

સુશ્રુત જણાવે છે કે:—

सर्वेषामेवसोमानां पत्राणिदशपंचच ॥

तानि शुक्लेच कृष्णेच जायन्तेनिपतन्तिच ॥

एकैकं जायते पत्रं सोमस्याहरदस्तदा ॥

शुक्लस्य पौर्णिमास्यान्तु भवेत् पंचदशच्छदः ॥

शीर्यते पत्रमेकैकं दिवसे दिवसे पुनः ॥

कृष्णपक्षेक्षये चापि वल्लि भवति केवला

સઘળા જાતની સોમવદલીઓમાં પંદર પાંદડાં હોય છે. અંધારી
રીયામાં સઘળાં પાંદડાં ખરો જાય છે અને અજવાળીયામાં નવાં
ફુટતાં જાય છે. દરરોજ એક પાંદડું ખરો જાય છે અમર નવું
ફુટે છે અર્થાત અજવાળી પડવેના દિવસે પ્રથમ એક પાંદડું નિઃજો
છે અને પછી દરરોજ એક, એક પાંદડું નવું ફુટતું જમ પુનેમના
દિવસે પંદર પાંદડાં પુર્ણ થાય છે. આવી રીતે અંધારીયામાં પાંદડું
એક, એક પાંદડું ખરતું જમ અમાવાસ્યાને દિવસે એક પણ પાં-
દડા સિવાયની કેવળ વેલી જ માત્ર શેષ રહે છે

વળી સુશ્રુત કહે છે કે:— एक एव कलु भगवान्सोमस्थानक
वामा कवि वीटर्ष विशेषेःचतुर्विंशतिधा विद्यते ॥ સોમવદલીની
કેવળ એકજ જાત હોવા છતાં પણ ચતુર્વિંશતિ સ્થાનક, જુદી જુદી

આકૃતિ અને ગુણના જોદાને લાખને ચોવીસ જાતની મનાય છે, અને તેઓ પૈકી કોઈની જડ, કોઈનાં પાંદડાં તો કોઈનો કંઈ વિશેષ ઉપ-
યોગી મનાય છે.

રસસાર ગ્રંથમાં લખવામાં આવે છે કે:-

સોમવલ્લોદિધાયેયા શ્વેતારકા સકન્દકા ॥

“સોમવલ્લી એ જાતની સમજવી, ધોળા અને રાતા કંદવાળી”
મુંબાઈના વૈદ્ય ધન્વંતરિ રામાનુજદાસ આયુર્વેદ પંચાનન કહેછેકે:-
અમે સં. ૧૬૫૨ના જેઠ મહીનામાં શ્રી બદ્રીનારાયણની યાત્રાએ
મયા દત્તા, ત્યાંથી સત્તપથનાં દર્શન કરવાને માટે પ્રયાણ કરવામાં
આવ્યું. એક પહાડી મનુષ્ય કે જે ત્યાંની વનોપધિઓથી સારી રીતે
મહીતગાર હતો તેને અમે સાથે લીધો હતો. સત્તપથના ત્રણે કુડો
જેઠને રાત્રિ શ્રીરંભાચાર્યજીની ગુફામાં વ્યતીત કરી સવારના સૂર્ય-
કુંડ જવાને નીકળ્યા, પરંતુ એ માર્ગે જોઈએ દુર જવાની સાથજ
અમે ચારે મનુષ્યો એમુદ્ધ થઈ ગયા, મોઢામાં શીશુ આવવા લાગ્યાં
અને શરીરબરફ જેવું ઠંડું થઈ ગયું. અમારી આવી સ્થિતિ જ-
ોલી જોઈને સાથે આવેલો પહાડી મનુષ્ય તરતજ નજીકના સ્થળ
માંથી એક વનસ્પતિ ઉપાડી લાવ્યો અને તેનાં પાંદડાંને મસળીને
અમારા મોઢામાં તેનો રસ નીચોવ્યો જે ખટમધુરા અત્યંત સ્વા-
દિષ્ટ સ્વાદવાળો હતો. આ રસનો જીભને સ્પર્શ થવાની સાથેજ
અમે તરત ચેતન થઈ ગયા, ત્યારે તે પહાડી બોલ્યો કે હવે આટ-
લેથી આમળ બઈ ચઢવાની તમારામાં શક્તિ નથી, જેથી પાછા
જવો, નહિ તો ક્ષેમઠના માર્ગ નથી.

પહાડી જે વેલી લાગ્યો હતો તેની લાંબાઈ એક હાથભરના જેટલી અને આ દિવસ એકાદશીનો હોવાથી તેના ઉપર માત્ર અઘ્ધારના પાંદડાં હતાં. એ પાંદડાંનો આકાર વડનાં પાંદડાંની માફકજ પરંતુ તેનાથી કંઈક પાતળો અને લાંબો હતો.

આ બધા ઉપરથી સમજાય છે કે આજકાલના વૈદ્યો જેને સોમવસ્ત્રી તરીકે માને છે તે કરતાં ખરી સોમવસ્ત્રી એ કોઈ જુદીજી ઔષધિ છે. અને તેની ઓળખાણનું ખરું યાન આપણે જુમાબ્યું છે. તો પણ તે એક અજ્ઞ ઔષધિ છે, સમસ્ત જૂમંડળનાં ઔષધોની શિરછત્ર છે. જેથી તેની ઉત્પત્તિ ક્યાં આગળ થાય છે અને જે પ્રાપ્ત થાય તે જુમં કામમાં આવે છે તે સર્વંધિ વિચેચન કરીએ.

ઉત્પત્તિસ્થાન—સોમવસ્ત્રી હિન્દુસ્થાનમાં દરેક સ્થળે થતી નથી. ઝઘ અને સામવેદમાં તો તેની ઉત્પત્તિના મુજબત પર્વત, કુશ્મેરના નીચે આવેલો શર્દી નામત નામનો હ્રદ-ધરો, અને આજીંડીયા નદીના કિનારાના પ્રદેશ એ સ્થળોજ માત્ર મળાવેલાં છે. પરંતુ સુશ્રુત કહે છે કે:

हिमवत्युर्वेदे सहये महेन्द्रे मलये तथा
 श्रीपर्वत देवगिरौ गिरौदेवसहे तथा ॥
 परिपात्रेचविन्ध्येच देवमुन्दे हृदे तथा ॥
 उत्तरे निवतस्त्रायाःप्रवृक्षये महीधराः ॥

પંચતેષામધોમધ્યે સિન્ધુ નામા મહાનદઃ ॥

કાશ્મીરેષુ સરોદિવ્યં નામ્ના ક્ષુદ્રક માનસમ્ ॥

હીમાલય પર્વત, આયુ, સલાદિ, મહેન્દ્રાચળ, મલયાચલ અને શ્રી પર્વત ઉપર. દેવગિરિ, દેવસદ, પરિપા, અને વિન્દ્યાચળ પર્વત. આં તેમજ દેવસુંદ નામે ધરામાં, નિવતસ્તાની ઉત્તર તરફના પહાડોમાં. સિન્ધુ નદીના કિનારે અને કાશ્મીર દેશમાં આવેલા ક્ષુદ્રક માનસ નામના દીવ્ય સરોવર આગળ સોમલતા ઉત્પન્ન થાય છે.

આ ઉપરથી શંકા થશે કે જો આટલા મધ્ય સ્થલોએ સોમલતા ઉત્પન્ન થાય છે તો તે સહેલાઈથી મળી આવતી કેમ નથી, આ શંકાના સમાધાનમાં સુશ્રુત કહે છે કે:--

નતાન પશ્યન્ત્ય ધર્મિષ્ઠઃ કૃતઘ્નાશ્ચાપિ માનવાઃ ॥

મૈષજ દ્વેષિ નશ્ચાપિ બ્રાહ્મણ દ્વેષિનસ્તથા ॥

અધર્મી, કૃતઘ્ની, ઔષધીની નિંદા કરનાર તથા બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ કરનારાં મનુષ્યો સોમવદ્લીને દેખી શકતાં નથી.

સોમવદ્લીનો રસ તૈયાર કરી પાન કરવાની રીત—જ્યેષ્ઠનું નવમું મંડળ તે જો સોમલતા સર્ગમાંથી વર્ણનથીજ ભરપૂર છે તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે કલશ ઉપર જીનતું વસ્ત્ર ઢાંકીને તે વસ્ત્રની અદર મધુર રસવાળી સોમવદ્લીને હાથની આંગળીએ વડે પારંપાર મર્દન કરે.

ઠલથ થણું કરીને શોઢા કિંવા સોનાનો હોવો જોઈએ. એ ઠલથમાં સોમરસ એવી રીતે અંતર્હિત થાય છે કે જેવી રીતે નવ પ્રસુતા માથ ધરમાં પ્રવેશ કરે છે.

હે સોમ ! જ્યારે તમારો દહીં, દુધ વિગેરે દ્રવ્ય પદાર્થો સાથે મેળાય થાય છે ત્યારે તે પદાર્થો વિલક્ષણ શબ્દ કરતા કરતા તમારી તરફ આવે છે.

ઓષધિમાંથી છુટા પાડવામાં આવેલો સોમરસ એક ઉત્તમ શ્વેત રંગના જ્યોતિર્ભય પદાર્થ જેવો હોય છે.

આ બધાનો સારાંશ એટલોજ છે કે સોમ લતાને લાવીને પ્રથમ તેને પીંપળાના લાકડામાંથી બનાવેલા ખાંડણી, દરતાથી ખાંડી ઉત્તના કપડામાં ઘાલી સોના કે શોઢાના પાત્રમાં તેનો રસ નીચોવી કાઢવો અને પછી તેમાં દુધ, દહીં, ઘી, ગૌમુત્ર કિંવા જળ મેળવીને પીવો. સુશ્રુતે તો સોમલતાના ચોરીશ જોડો ગણાવ્યા છે અને જુદા જુદા મનોરથોની સિદ્ધિ માટે તો પંદ્રી કોષનો જડ, કોષનો કંદ, અને કોષના કેવળ પાંદડાંનોજ રસ કાઢીને વાપરવો એમ સુચવ્યું છે.

સોમરસના ગુણો—આજકાલ જે ઓષધિ સોમવદ્ધી કિંવા થોરવેલના નામે ઓળખાય છે તેનો તો ચિકિત્સા પ્રણાલીમાં વિશેષ ઉપયોગ થતો જેવામાં આવતો નથી. સુવાવડ પછી સ્ત્રીઓના સાંધા ઝલાઈ જાય તો થોરવેલને પાણીમાં ઉઠાળીને તે પાણીવડે સ્ત્રીને સ્નાન કરાવવામાં આવે છે તેથી અંબ છુદ્ડ થઈ જાય છે. આ

ઉપાય સધળે સ્થળે પ્રચલિત નથી માત્ર પોરબંદરની ખારવીઓજ આસ કરીને કરે છે. પરંતુ ખરી સોમસતાના ગુણો તો વેદાદિશા-સોમાં અત્યંત અલૌકિક રીતે વર્ણવેલા છે.

ઋગ્વેદ કહે છે કે—જેઠ મર્ત્યમવન્ ॥

આ સૂત્રની સાયનાચાર્ય એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે:—

સોમપાન જન્યો મદો મદાંતરવત્ મારકો ન ભવતીત્યર્થઃ ॥

સોમરસ એક પ્રકારનું માદક દ્રવ્ય છે એમાં તો કંદેહ નથી, પરંતુ સોમરસમાં એ વિશેષતા રહેલી છે કે બીજાં માદક દ્રવ્યોની માફક તેમાં કોષપણુ પ્રકારનો દોષ રહેલો નથી. જેથી સોમરસનું પાન કરવાથી કોષપણુ જાતનો ઉપદ્રવ ન થતાં અમર-પણું પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી તે સધળા મદ્યોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

સુશ્રુતમાં કહ્યું છે કે:—“ કાપ્રક્ષોદવસદજ્ઞાન ” એના રસનું પાન કરવાથી તન, મનની સ્ફુર્તિ, બુદ્ધિ, બળ, વાણી અને આનં-દમાં સેંકડો કે હજારો ગણો વધારો થાય છે, વળી ઋગ્વેદમાં અણુબ્યું છે કે:—“ વદનો કવીનામ્ ”

એના સેવનથી પાંડિત્ય થકિત પ્રાપ્ત થાય છે. ચિત્તની સ્થિરતા થાય છે અને તેથી અતિન્દ્રિય જ્ઞાન એટલે આ લોક તેમજ પર-લોકની સમસ્ત બાબતો જાણવાનું સામર્થ્ય આવે છે.

“દ્વાતિવામ ” એનાં સેવનથી સર્વે વ્યાધિઓ દુર થાય છે.

“ તદાતુરત્ક મૈષઞ ” મૃત્યુના મુખમાં સપડાઈ ચૂકેલા દંડીના બાદે પણ તે હિતમ આપે છે.

કારણ—“અપત્ય અસ્તુર વિરા કમીજા ” સ્વપ્ના પ્રકારના અપાપ્ય અને કઠીણ રોગોને તે દૂર કરે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ વિધિ પૂર્વક સેવન કરવાથી અમરપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

अपाय सोमममृता अमृतम अगन्मज्ज्योतिरधि दामदेवान् ॥

किंनून मस्मान् कुन बदरातिः किमूधूर्तरगतमर्त्यस्य ॥ ऋग्वेद ॥

હે અમૃત સોમ ! અમે તને પાન કરીને અમર થયા. અમ-
ર્ત્ય વિષયો જાણવાને દિવ્ય જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કર્યું. હવે મૃત્યુ જેવા
પ્રબળ શત્રુઓ પણ અમને શું કરી શકે એમ છે. અને મનુષ્યોની
ધુર્તતાથી તો ભયજ્ઞ જાનો !

બેરવાગમ તેમજ રસ સાર નામના ગ્રંથમાં લખેલું છે કે:—

कृष्णपक्षे प्रगलतिदलं प्रत्यहं चैकमेकं ।

शुक्लेष्वेवं प्रभवति चपुनर्लवमाना लतास्यात् ॥

तस्याःकन्दःकलयति तरां पौर्णिमास्यां प्रभाते ॥

वज्रा सूतं कनक सहितं देहलोहं विषसे ॥

એવી એક લતા છે કે કૃષ્ણ પક્ષમાં દરરોજ તેનું એક, એક
ખંદડું ખરી જાય છે, અને શુકલ પક્ષમાં પ્રતિદિન એક, એક, પાં-
દડું નવિન કુટે છે, આ લતાનો કંદ પૂર્ણિમાના પ્રભાતમાં લાવીને
તેનો રસ વડે મુવજુ સાથે પારાની ગોળી બાંધી તેનો ઉપયોગ
કરવાથી શરીરને અજરામરપણું પ્રાપ્ત થાય છે. અને લોહકુંડું સોડું
વધ જાય છે.

અમારી રામેશ્વર તરફની યાત્રા વખતે વિશ્વેશ્વરાનંદ નામના એક સિદ્ધ મહાત્મા સાથે સમાગમ થતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે:-
એક વખતે મારા દેખતાં એક મહાત્મા સોમવસ્ત્રીના કંઈ લાખા હતા જે નાળીએરના જેવી આકૃતિવાળા હતા. એ કંઈનો રસ કાઢીને તે મહાત્મા પી ગયા અને બહારના કામકાજની સંપૂર્ણ અવસ્થા કરવાનું અને સોંપીને પોતે એક ગુફામાં પેસી ગયા.

ગુફામાં પેઠા બાદ પંદર દિવસ સુધી તેમનું શરીર દિન-પ્રતિદિન કુલવાજ લાખું અને હાથી માફક ગોળમટોળ થઈ ગયું. પછી પંદરમા દિવસે બરાબર મધ્યાહ્નના સમયે તેમનું શરીર કાઢીને મેં ટુકડા થઈ ગયા અને તેમાંથી બાર વર્ષની ઉંમરનું એક તેજસ્વી યાજ્ઞિક નીકળીને મને છોડીને જંગલમાં પલાયન કરી ગયું.

આ બધી હકીકત કપરથી સમજાયું હતું કે સોમલતા એ કાષ્ઠ મલીકિક વનસ્પતિ છે અને તેના આવા અદ્ભુત ગુણોને લેઈને “ઓપોધરાજ” એ નામ પણ યથાર્થ છે. આનંદકાશ જે કે તે દુર્ભિલ પદાર્થ છે, પરંતુ આ દેશનાં અનેક પહાડી સ્થળોમાં એટલી બધી પેઠા થાય છે કે આગળના રૂઢિઓ તેના રસનું પાન કરી દિવ્ય ઘાન, દિવ્ય લાભ મેળવતા હતા. આજે પણ જો તે હાથ આવે તો સમસ્ત વિશ્વમંડળમાં દેશી વૈદ્યકના કંઈ ઔરજ બાવ પૂછાય એમ છે. મારે આ દિશામાં ફરેક વૈદ્ય બહુઓએ કંઈક વિશેષ પ્રયત્ન કરવો પડે છે.

વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળનાં અત્યંત લોકપ્રિય પુસ્તકો.

જંગલની જડીબુટ્ટી—અથવા જડ પાલી બેઠલાં દરદોના
શમપાણી ઉપયોગ. ભાગ ૧ લો. સુધારા વધારા સાથેની ક્રીતિચારિત્ર.
કિંમત રૂ. ૦-૮-૦.

સદર-ભાગ ખીજો. „ „ ક્રીતિચારિત્ર. કિં. રૂ. ૦-૧૦-૦

„ ભાગ ત્રીજો તથા ચોથો. કિંમત દરેક ભાગના રૂ. ૦-૮-૦

„ ભાગ પાંચમો. કિંમત રૂ. ૦-૧૦-૦

આકાશવાણી—અથવા સ્વર્ગિય મુખે ભોગવવાની વિદ્યા.
કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦.

પશુચિકિત્સા—અથવા દર વર્ષે લાખો ઠોરાનો પ્રાણ લેનારા
દરદોના અકબીર ઉપાયો. કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

રોગ અથવા મરડી—અને તેના અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો.
કિંમત ૦-૮-૦.

પ્રાચીન મહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ—અથવા જૂત,
અવિખ અને વર્તમાનકાળની વાતો જાણવાની કપરી શક્તિ પ્રાપ્ત
કરવાની સરળ ક્રિયાઓ. કિં. રૂ. ૦-૧-૦.

અમુલ્ય રત્નહાર—અથવા ધર્મ, કર્મ અને નીતિનું શ્રુત
રહસ્ય સમજાવનારી જ્ઞાન કથાઓ. કિં. ૦-૪-૧. પાંચેજ દરેક
પુસ્તકનું જુદું. પાકા પુઠાના દરેક પુસ્તકના ચાર આના
વધુ સમજવા.

સમજો પત્ર વ્યવહાર નીચલે રથને કરવો.

મેનેજર-વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળ.

વડાશામ-વાપા-તસોદ. એ પી. રત્ન.

આમારાં અત્યંત લોકપ્રિય ઓપધો.

સર્વાંગ લીલન—સાતે ધાતુઓને સુધારનાર, બળ, બુદ્ધિ, આરોગ્ય અને આયુષ્યને વધારનાર, તેમજ કામોદીપન કરનાર અદ્ભુતિય મહોપધ કિંમત એક રતલના રૂ. ૩-૮-૦ સાડાતથ્ય.

મદ્ય સંવોષન—મધે તે કારણથી નપુંસક સ્થિતિમાં આવી પડેલાં મનુષ્યો માટે એક આથીવર્ધિ સ્વરૂપ અપૂર્વ દીવાલપત્ર એક ડબીના રૂ. ૨) એ.

અગ્નિ સંવોષન—જઠરાગ્નિ મંદ પડવાથી કિંવા પરદેશનું પાણી લાગવાથી જીવન થએલાં પાચન ક્રિયાનાં દરદેને નિર્મૂળ કરનાર એક ડબીના રૂ. ૨) એ.

તાજાકુળ્ય વિકાસ—કામોદીપન તથા વીર્ય સ્થંભક અસર કરી વિષય સુખનો અત્યંત આનંદ આપનાર અમુલ્ય ઓપધ કિંમત એક ડબીના રૂ. એ.

કેન વિચલિનાશિની થટીકા—પ્લેબનો ઉપદ્રવ લાગુ પડતો અટકાવનાર તેમજ લાગુ પડ્યા પછી મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવનાર એક માત્ર અકસીર ઉપાય કિંમત એક ડબીનો રૂ. ૧૧ દોઢ.

પારોચ્ચર્જની થટી—મરડી, કાલેરા, મેલેરીયા, હન્ટસ્યુએન્સા વગેરેના ઉપદ્રવમાંથી મુક્ત રાખનાર મહોપધ કિંમત એક ડબીનો રૂ. ૧) એક.

શાકલીલન—ખાણકોનાં તમામ દરદો દૂર કરી શરીરને રૂઢપુષ્ટ બનાવનાર સ્વાદિષ્ટ અટકુ કિંમત અર્ધા રતલના ડબીનો એક રૂપીઓ ચાર આના.

ફરેક ઓપધનું પાટ પડીંગ અર્થ જુદું સમજવું.

મેનેજર વિચારણા પ્રચારક મંડળ.

વડામામ-વાયાન્તલોહ એ. પી. રસવે.

વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળનાં અત્યંત લોકપ્રિય પુસ્તકો.

જન્મજની જડીબુટ્ટી—અથવા જડ ધાલી ખેડેલાં દરદોના રાગમાણ ઉપાયો. ભાગ ૧ લો. સુધારા વધારા સાથેની કીર્તિયાવૃત્તિ. કિંમત રૂ. ૦-૮-૦.

રુદર-ભાગ બીજો. „ „ કીર્તિયાવૃત્તિ. કિં. રૂ. ૦-૧૦-૦

„ ભાગ ત્રીજો તથા ચોથો. કિંમત દરેક ભાગના રૂ. ૦-૮-૦

„ ભાગ પાંચમો. કિંમત રૂ. ૦-૧૦-૦

આકાશવાણી—અથવા સ્વર્ગિય સુખો ભોગવવાની વિદ્યા. કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦.

પશુચિકિત્સા—અથવા દર વર્ષે લાખો દોરોનો પ્રાણ લેનારાં દરદોના અક્ષીર ઉપાયો. કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

પ્લેગ અથવા મરડી—અને તેના અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો. કિંમત ૦-૮-૦.

પ્રાચીન મહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ—અથવા જૂત, બિવિધ અને વર્તમાનકાળની વાતો જાણવાની છથરી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની સરળ ક્રિયાઓ. કિં. રૂ. ૦-૮-૦.

અમુલ્ય રતનહાર—અથવા ધર્મ, કર્મ અને નીતિનું ચુમ્મ રહસ્ય સમજાવનારી ગાન કથાઓ. કિં. ૦-૩-૬. પોપ્ટેજ દરેક પુસ્તકનું જીડ. પાકા પુઠાના દરેક પુસ્તકના ચાર આના વડું સમજવા.

સઘળો પત્ર વ્યવહાર નીચણે રચણે કરવો.

મેનેજર-વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળ.

વડાભામ-વાવા-તલોદ. એ. પી. રથને.

